

سنڌي ادب جو مختصر جائزو

(نئون وڌايل ۽ سنواريل ڇاپو)

اڪبر لغاري

روشنی

سنڌي ادب جو مختصر جائزو

(نئون وڌايل ۽ سنواريل چاپو)

اڪبر لغاري

روشنی پبليڪيشن

ڪنڊيارو

2012ع

Roshni Book No. 505

ڪتاب جو نالو: سنڌي ادب جو مختصر جائزو (نئون وڌايل ۽ سنواريل ڇاپو)

ليکڪ: اڪبر لغاري

ڇاپو پنڌرهون: روشني 2012ع

ڪمپوزنگ: رفيق حسين ڪولاڇي

پيسٽنگ: سهيل سلام پٿو

روشنی ڪپوزرس، حيدرآباد

ڇپيندڙ: فائين ڪميونيڪيشن، حيدرآباد

ڇپرائيندڙ: روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، سنڌ

SINDHI ADAB JO MUKHTASIR JAIZO

by: Akbar Laghari

Composed by: Rafique Hussain Kolachi

Roshni Composers & Printers Hyder Chowk, Hyderabad

Printed by: Fine Communication, Hyderabad, Sindh.

Published by: Roshni Publication, Kandiaro

15th Edition © Roshni 2012

اسٽاڪسٽ

شاهه لطيف ڪتاب گهر، گاڏي کاتي حيدرآباد، پٺاڻي بوڪ هائوس اورينٽ سينٽر حيدرآباد
ڪاٺياواڙ اسٽور، اردو بازار، ڪراچي، لعل بخش نيوز پيپير ايجنسي لٽو
راڀيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو + رهبر بڪ اڪيڊمي، رابع سينٽر، لاڙڪاڻو
مدني بڪ ڊپي، لاڙڪاڻو + نيشنل بوڪ ڊپي، بندر روڊ، لاڙڪاڻو + نوراني بوڪ ڊپي، بندر روڊ، لاڙڪاڻو
اشرف بوڪ اسٽال، مسجد روڊ، نوابشاهه، سڪندري بوڪ ڊپي، ڪپرو + حافظ ڪتب خاني ڪپرو
المهر ان ادبي ڪتاب گهر، سانگهڙ، العزيز ڪتاب گهر، عمر ڪوٽ + ٿر ڪتاب گهر، عمر ڪوٽ
سليم نيوز ايجنسي، نيو بس اسٽينڊ، دادو + جنيد بوڪ ڊپي، دادو + صوفي ارشاد رٽوڊيو + مرچو لال بوڪ ڊپي، بدين
رحيم بوڪ ڊپي، بدين + راڻور بڪ ڊپي، سڪرنڊ، ٿر ڪتاب گهر، مني + ڪتاب مرڪز، فريئر روڊ، سکر
+ عزيز ڪتاب گهر، بئراج روڊ، سکر + الفتح نيوز ايجنسي، مهران مرڪز، سکر + گل ڪتاب گهر، لک در، شڪارپور
تهذيب نيوز ايجنسي، خيرپور ميرس + نيشنل بڪ اسٽال، پنج گلو ڇوڪر، خيرپور ميرس + مڪتبي عزيزه، کهڙا
سجل ڪتاب گهر، درازا، + ڪنٽول ڪتاب گهر، مورو
سارنگ ڪتاب گهر، چمن بازار، ڪنڊيارو + قاسم لائبريري، اسپتال روڊ، ڪنڊيارو

انتساب

پنهنجي هيءَ ننڍڙي ڪاوش
محترم استاد سائين حيدر علي لغاريءَ
جي نالي ڪريان ٿو
جن جي محبت، شفقت ۽ تعليم مون کي
”ماڻهوءَ“ منجهان ”انسان“ بنايو.
- اڪبر لغاري

فهرست

- 11 سنڌي ادب جو جائزو اسحاق سميجو
- 15 پيش لفظ
- 17 سنڌي ادب جي شروعات ۽ ارتقا
- 18 سومرن جو دؤر (1050 ع کان 1351 ع)
- 19 رزميه شاعري
- 22 مذهبي شاعري
- 23 گيج
- 24 هن دؤر جو ادبي جائزو
- 24 هن دؤر جي شاعري جون فني خوبيون
- 26 سمن جو دؤر (1351 ع کان 1521 ع)
- 26 سنڌي شاعري
- 27 عشقيه داستان
- 28 مخدوم احمد پٽي
- 29 شيخ حماد جمالي
- 29 درويش نوح هوتياڻي
- 29 اسحاق آهنگر
- 30 قاضي قاضن
- 31 مذهبي شاعري
- 31 جنگي رجز
- 32 دعائيه فقرو
- 32 هن دؤر جو ادبي جائزو
- 34 ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جو دؤر (1521 ع کان 1718 ع)
- 34 مخدوم نوح
- 35 شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو

- 36 شاه خير الدين
36 جر کس فقير
37 عثمان احساني
37 شاه لطف الله قادري
39 هن دؤر جو ادبي جائزو
40 گلھوڙن جو دؤر (1718ع کان 1782ع)
41 مذهبي شاعري
41 مخدوم ابوالحسن ٺٽوي
42 مخدوم ضياءُ الدين
42 مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
43 صوفيانہ شاعري
44 شاه عنايت رضوي
45 حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي
46 (1) نيم تاريخي داستان
46 (2) صوفيانہ نصيحت
46 (3) مجازي شاعري ۽ فطرت نگاري
47 شاه سائين جي ڪلام جون خصوصيتون
47 خواجہ محمد زمان لنواري وارو
48 روحل فقير
49 مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي
50 صوفيانہ شاعري
50 صاحبڏنو فاروقي
51 تمر فقير
51 هن دؤر جون نيون صنفون
51 ڪافي يا وائي
52 سينگار
52 مولود
52 مدح
53 مناقبا ۽ معجزا
53 هن دؤر جو ادبي ۽ فني جائزو

55	ٽالپرن جو دؤر (1782ع کان 1843ع)
55	مذهبي شاعري
56	صوفيانہ شاعري
56	سچل سرمست
57	الف: حقيقي شاعري
58	ب: مجازي شاعري
58	چين راء سامي
60	خليفو نبي بخش لغاري
60	صوفي دلپت
61	حمل فقير لغاري
62	هن دؤر جون نيون صنفون
62	مرثيو
62	گهڙولي
63	جهولتو
63	هجو گوئي
63	نثر نويسيءَ جي ابتدا
63	هن دؤر جو ادبي جائزو
65	انگريزن جو دؤر (1843ع کان 1947ع)
65	صور تخطي جو ٺهڻ
66	سنڌي نثر
66	افسانو يا مختصر ڪهاڻي
66	ناول
67	ڊرامو
67	مضمون نويسي
68	متفقہ نثر نويسي
68	سفرنامہ
68	آتم ڪهاڻي
68	تنقيد ۽ تحقيق
68	سنڌي نظم

- 69 غير عروضي شاعري
 69 قادر بخش بيدل
 70 محمد حسين بيڪس
 71 مصري شاه
 71 عروضي شاعري
 71 آخوند گل محمد هالائي
 72 غلام محمد شاه گدا
 72 مير عبدالحسين سانگي
 73 مرزا قليچ بيگ
 73 هن دؤر جو ادبي جائزو

74 سنڌي نثر جون ڪجهه اهم صنفون

- 74 افسانو
 74 تعارف
 74 فني خوبيون
 74 1. افسانو مختصر آهي
 74 2. اهم واقعو صرف هڪ هوندو آهي
 75 3. زمان، مڪان ۽ عمل جي وحدت
 75 4. ڪردارن ۽ مڪالمن پر حقيقت جو رنگ
 75 5. عمل ۽ ڪردار نگاريءَ پر توازن
 75 6. آغاز ۽ انجام

75 سنڌي افساني جي تاريخ

- 76 افساني جو پهريون دؤر (1851ع کان 1925ع)
 76 افساني جو ٻيو دؤر (1825ع کان 1940ع)
 77 افساني جو ٽيون دؤر (1940ع کان 1947ع)
 77 افساني جو نئون دؤر
 79 1990ع کان پوءِ سنڌي افسانو

81 ڪجهه افسانہ نگارن جي فن جو مختصر جائزو

- 81 امر جليل
 84 نسيم کرل

86	سنڌي ناول
86	ناول جون فني خوبيون
87	ناول جا قسم
87	سنڌي ناول جي تاريخ
88	سنڌي ناول جو اوائلي دؤر (1870ع کان 1923ع)
89	سنڌي ناول جو ٻيو دؤر (1923ع کان 1947ع)
89	ورهاڱي کان پوءِ وارو دؤر
90	1990ع کان پوءِ سنڌي ناول
91	سراج الحق ميمڻ
92	ڊاڪٽر نجم عباسي
94	آغا سليم
97	مضمون نويسي
98	سنڌي مضمون نگاريءَ جي تاريخ
98	پهريون دؤر (1861ع کان 1900ع)
98	ٻيون دؤر (1900ع کان 1941ع)
98	ٽيون دؤر (ورهاڱي کان اڄ تائين)
100	سنڌي ڊرامو
100	ڊرامي جون فني خوبيون
101	سنڌي ڊرامي جي ارتقا
101	اوائلي سنڌي ڊرامو (1880ع کان 1894ع)
102	ڊرامي جو ٻيو دؤر (1894ع کان 1923ع)
103	ناٽڪ منڊلين جو قيام
103	ڊرامي جو ٽيون دؤر (1923ع کان 1947ع)
100	ڊرامي جو چوٿون دؤر (1923ع کان 1947ع)
104	ڊرامي جو چوٿون دؤر (1947ع کان هن وقت تائين)
105	سنڌي شاعريءَ جون ڪجهه اهم صنفون
105	غزل
105	وصف
106	غزل جون فني خوبيون
106	غزل جون خاصيتون

- 107 غزل جا موضوع
 109 سنڌي غزل جي تاريخ
 111 آخوند قاسم هالائي
 109 مير عبدالحسين سانگي
 111 مرزا قليچ بيگ
 112 ورهاڱي کان اڄ تائين
 112 شيخ اياز
 122 ڪجهه ڪلاسيڪل شاعر
 122 قاضي قاضن
 127 شاه ڪريم بلڙي وارو
 131 شاه عبداللطيف ڀٽائي
 151 ڪجهه عروضي شاعر
 151 خليفو گل محمد گل هالائي
 152 آخوند محمد قاسم
 153 غلام محمد شاه گدا
 154 مير عبدالحسين سانگي
 157 ڪجهه جديد شاعر
 157 شيخ اياز
 165 تنوير عباسي
 170 استاد بخاري
 نامور محقق ۽ نثر نويس
 173 مرزا قليچ بيگ
 177 ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي
 179 ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو
 182 ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ
 184 ڊاڪٽر غلام علي الانا
 186 سنڌي ادب ۾ جديد لاڙا
 187 سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بڻياد

سنڌي ادب جو جائزو

ادب ۽ ادب جي تاريخ بظاهر ۽ ڳنڍيل، پر اصل ۾ قطعي ڌار ڌار موضوع آهن. ادب لاءِ جذبي ۽ تخيل کي جيڪا مرڪزي حيثيت حاصل آهي، ادب جي تاريخ لکڻ مهل انهن ٻنهي کان بچڻ ايترو ئي لازمي ٿي پوي ٿو. تخليقي ادب ۾ ذاتي رايي ۽ Emotions جو وڏو ملهه آهي ۽ تاريخ ۾ انهن کي بلڪل ٻه دخل ڪونهي. ان لاءِ تنقيد وانگر بلڪل Rational ٿيڻو پوي ٿو. ان ڪري ئي چوندا آهن ته ادب جي تاريخ لکندڙ وٽ هڪ سٺي محقق ۽ سٺي نقاد ٻنهي جون خوبيون هجڻ ضروري آهن ۽ ڪنهن به هڪ شيءِ جي کوٽ کيس ڪاهي، ۽ ڪيرائڻ جو ڪارڻ بڻجي سگهي ٿي. چو ته تحقيق، تنقيد کان سواءِ عام معلومات کان وڌيڪ اهم نه آهي ۽ تنقيد، تحقيق کان سواءِ هوا ۾ اڇليل لٺ برابر آهي. اڪبر ۾ هڪ محقق واريون خوبيون به اتم درجي جون آهن ته وٽس ڪنهن نقاد واري عقابي اک به پسي سگهجي ٿي. اهو ئي سبب آهي جو سندس لکيل ”سنڌي ادب جو مختصر جائزو“ نه فقط ادب جي عام پڙهندڙ ۽ مقابلي جي امتحانن ۾ ويهندڙ شاگردن جو پسنديدو ڪتاب رهندو آيو آهي، پر خود سنڌي ادب جي مستقل شاگردن توڙي استادن به ان کي اهم حوالي طور سالن کان ڪمپني آندو آهي.

اها ڳالهه هونئن ته هر علمي تحرير تي جيئن جو تيئن لاڳو ٿئي ٿي، پر گهٽ ۾ گهٽ تاريخ جو تعصب پسند ناپسند ۽ ذاتي وابستگين کان مٿانهون هجڻ بيحد ضروري آهي. پر بدقسمتي چئجي جو اسان وٽ وڏو ڊڙو تعصب جو شڪار تاريخ ٿي رهندي آئي آهي ۽ سموريون دشمنيون تاريخ جي ڪتابن ۾ ئي پاڙڻ جي ڪوشش ٿيل ملندي. تاريخ ادب جي هجي يا ڪنهن سماجي علم جي، شهرن جي هجي يا شعبن جي، توهان کي اڪثر ٽيليون ٿپ ۽ اڪثر ٿپ ٽپ ٽيليون ٿي ڏسڻ ۾ ايندا. اسان وٽ ذهني پستي ۽ علمي زوال جا سهڻا مثال ڏسڻ هجن ته تاريخ جا ڪتاب اٿلائڻ ئي ڪافي ٿيندو. ان صورت ۾ اها توقع ڪيئن ڪجي ته اسين فقط ۽ فقط ڪنهن به ادبي تاريخ وسيلي پنهنجي سماج جي ذهني سفر جي ڪٿا ۽ ان جي تخليقي حاصلات کي مڪمل طور سمجهڻ جي اهل بڻجي سگهنداسين؟ ٻئي طرف اهو به سچ ئي آهي ته اسان وٽ گهڻو ڪري ته ادبي تاريخون به تاريخون پڙهي لکيون ويون آهن. جڏهن ته ادب جي تاريخ ۾ تيستائين انصاف ممڪن ٿي نه آهي جيستائين خود تخليقن مان سڌي ريت

استفادو نٿو حاصل ڪيو وڃي. گذريل ڪجهه سالن دوران جهڙيءَ ريت ادبي تاريخن جي نالي ۾ انتهائي غير معياري غير علمي، ناڪاره، ناقص ۽ بازاری ڪتاب سامهون آيا آهن. تن ماڻهن جو تاريخ جي ڪتابن تان ويساھڻي ڪڍڻي ڇڏيو آهي. انهن ڪتابن ۾ نہ فقط انگن اکرن ۽ معلومات جون بي تحاشا غلطيون آهن، پر غلط ڪاريون بہ ٿيل آهن ۽ انهن جا ليکڪ ڪاروباري پبلشرن جي گهرج ۽ خواهش مطابق سالوڊ پيپرن ۽ گائيلڊن نما تاريخن جا ڪتاب لکي پوري 'خلوص' ۽ 'نيڪ نيتي' سان ادبي تاريخ مٿان منڌيٽڙن تي منڌيٽڙا لڳائڻ ۾ رڌل آهن. اهڙين تاريخن ۾ ڪئين نهايت معمولي ۽ ٽئين درجي جي ليکڪن جو ذڪر تہ 'عظيم ليکڪ' طور ٿيل ملندو پر صحيح معنيٰ ۾ پنهنجي وقت ۽ دور جي روح ۽ ڌڙڪنن کي پنهنجيءَ تخليق ۾ سمائيندڙ سچن فنڪارن کي يا تہ " وغيره وغيره" جي ڪوہ ۾ اچليو ويو آهي يا وري کين بلڪل غير اهم ڪري پيش ڪيو ويو آهي. ادبي تاريخ جنهن ذميداري، سنجيدگي، ايمانداري ۽ علمي گهرائيءَ جي گهر ڄاڻو آهي، اهڙيون بازاری ادبي تاريخون ان کان بلڪل وانجهيل ملنديون. ان ڪري اڪبر ڏاڍو سٺو ڪيو آهي، جو هن پنهنجي ڪتاب کي ادب جي تاريخ بجاءِ "سنڌي ادب جو مختصر جائزو" سڏيو آهي. جيتوڻيڪ هيءُ جائزو ڪئين ادبي تاريخن کان گهڻو معياري ۽ ڀرپور آهي ۽ اهو پڙهندڙ جون ڪوڙ آيون اجهائي ٿو تہ ڪي منجهس پڙڪائي بہ ٿو جيئن اهو وڌيڪ علم ۽ فہم لاءِ ٻين ڪتابن ۽ هن جائزي جي اصل ماخذن جو بہ رخ ڪري هن جائزي جي سڀ کان اهم خوبی ان ۾ موجود تنقيدي نُڪتہ نظر ۽ ليکڪ جو ڪنهن بہ قسم جي تنگ نظريءَ کان آجو هجڻ آهي. جڏهن تہ هر باب جي آخر ۾ هر هڪ دور يا صنف جي خاص خاص ڳالهيون ڪي جنهن مختصر ۽ بيحد جامع نموني نُڪتن جي صورت ۾ نمايان ڪيو ويو آهي. تنهن هن ادبي جائزي کي ڪنهن بہ ادبي تاريخ کان مختلف ٿي نہ معتبر بڻائڻ ۾ بہ ڪردار ادا ڪيو آهي.

جيتوڻيڪ اڪبر مختلف بابن ۾ ڪتاب جي مواد کي وس آهر اپ ڏيٽ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ موجوده زماني تائين اڀري آيل اهم شاعرن ۽ افسانہ نگارن کي بہ هن ۾ شامل ڪيو اٿس. پر پنهنجيءَ نوڪريءَ جي مصروفيتن سبب هوان کي گهڻو ڌيان ۽ وقت نہ ڏئي سگهيو آهي. جيڪڏهن هو هر هڪ ادبي دور ۽ صنف جي تاريخي پسمنظر ڏيڻ سميت نثر جي صنفن جهڙوڪ تنقيد، آتم ڪٿا/يادگيريون، سوانح، عمريون، خاڪا، سفرناما، ادبي خط وغيره ۽ نظر جي ڪجهه وڌيڪ صنفن جهڙوڪ نظر (مختلف گهاٽڙيا)، گيت، هائڪو وغيره کي بہ هن ڪتاب ۾ شامل ڪري ها تہ يقينن ڪتاب جي اهميت اڃا بہ وڌي وڃي ها.

پر هن مهل به هيءُ ڪتاب ڪنهن به صورت ۾ گهٽ اهم نه آهي ۽ جنهن مقصد تحت لکيو ويو هو اهو مقصد هيءُ بخوبي پورو ڪري ٿو. خاص طور سي ايس ايس ۽ ٻي سي ايس جي امتحانن ۾ ويهندڙ شاگردن لاءِ ته هيءُ ادبي جائزو سدائين هڪ مددگار ۽ بهترين دوست هجڻ جو حق ادا ڪندو رهندو.

اسان وٽ ادب جون لکيل اڪثر تاريخون نج ادب جون ئي تاريخون آهن ۽ انهن کي پڙهڻ سان ايئن محسوس ٿيندو ته ادب هڪ اهڙو ٻوٽو آهي جيڪو ڄڻ ته خلا ۾ ڦٽي ٿو ۽ پنهنجو پاڻ ئي وڌندو ويجهندو رهي ٿو. جڏهن ته ادب پنهنجي دور جي سياسي سماجي معاشي تهذيبي ۽ فڪري حالتن ۽ عنصرن منجهان ئي تحريڪ ۽ قوت ماڻي ٿو. هو سموري حرارت ۽ زندگي سماج منجهان ئي حاصل ڪري ٿو. ان ڪري ادب کي فقط ادب جي طور تي ڪٽڻ ۽ ان جي تاريخ کي ٻين سماجي ۽ معروضي معاملن کان الڳ ڪري ڏسڻ زيادتيءَ برابر آهي. ان ڪري سنڌي ادب جي ارتقا جي هڪ تاريخ يا جائزو اهڙو به لکجڻ کپي جنهن لاءِ هر هڪ دور جي ذهني شعوري سياسي اقتصادي ۽ فڪري ارتقا کي آڏو رکيو وڃي. ڇاڪاڻ ته ادب پنهنجي دور جي شعور ۽ جذبي جو تخليقي اظهار آهي ۽ جذبو ۽ شعور ڪنهن مخصوص زمان مڪان سماجي سرشتي ۽ ڪلچر ۾ ئي اسرڻ نسرڻ ٿا. ادب تي سياسي ۽ فڪري تحريڪن کان سواءِ مذهبي سائنسي تهذيبي ۽ تاريخي عنصرن سميت جديد دور ۾ خود ميڊيا جي اثر انداز ٿيڻ کي به نظر ۾ رکڻ گهرجي. جو اهي ادب جي ظاهري ساخت، اندروني جوڙجڪ توڙي تخليقي جوهر جي تعين ۾ پڻ اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. ٻئي طرف اسان وٽ سنڌ توڙي هند ۾ اڄ تائين هڪ به اهڙي ادبي تاريخ نه لکي وئي آهي جنهن ۾ هڪ ئي وقت ٻنهي ملڪن ۾ لکجندڙ سنڌي ادب جي ارتقا تي گڏيل نموني روشني وڌي وئي هجي. سنڌ ۾ لکجندڙ ادبي تاريخون فقط سنڌ جي ادب کي ئي سڀ ڪجهه ڪري ليکين ٿيون ۽ هند ۾ لکيل ادبي تاريخن کي فقط هند ۾ لکيل ادب ئي ”سنڌي ادب“ نظر آيو آهي. ان ڪري اسان پنهنجي ئي ادب جي مجموعي ارتقا ۽ صحيح چهرى ڏسڻ کان محروم رهندا اچون ٿا. جيتوڻيڪ اڪبر هن جائزي ۾ ڪجهه هنڌن تي اهڙي سرسري ڪوشش ڪئي آهي ته ادب کي پنهنجي دور ۽ سماجي حالتن جي پسمنظر ۾ ڏسجي. پر هو ان تي ڪو خاص ڌيان ان ڪري به نه ڏئي سگهيو آهي جو هن جائزي لکڻ مهل هن فقط پڙهندڙن جي مخصوص حلقي جيڪو مقابلي وارن امتحانن ۾ دلچسپي رکي ٿو تنهن کي ئي ذهن ۾ رکيو آهي. البت هند جي سنڌي ادب کي هن به ايئن ئي نظر انداز ڪيو آهي، جيئن باقي مورخن ڪيو آهي.

اڪبر هڪ ادبي مورخ جي معيارن کي ان ڪري به بهتر نموني پورو ڪري ٿو ڇاڪاڻ ته لکڻ مهل هو گهڻي حد تائين علمي ۽ معروضي انداز اختيار ڪندي ڏسجي ٿو. پيو ته هو فلسفي ۽ تنقيد جو شاگرد آهي ۽ اهي ٻئي شعبا ادب کي سمجهڻ ان جي ڪول اڪيل ۽ تخليق جو پيرو ڪلڻ ۾ جيتري مدد ڏئي سگهن ٿا، ايتري شايد ئي ڪي ٻيا شعبا ڏئي سگهن. تنهن ڪري ئي ڪجهه هنڌن تي هن جي گهڻ طرفي نگاهه کي چٽيءَ ريت محسوس ڪري سگهجي ٿو. سنڌي ادب جي تاريخ بابت ههڙي مختصر پر بيحد اهم ادبي جائزي لکڻ ۾ ان ڳالهه به اڪبر جي گهڻي مدد ڪئي آهي ته هو ڪوروايتي افسانوي اديب يا شاعر نه آهي. ان ڪري ئي سندس تحرير عام ادبي تحريرن وانگر اجائي تخيل پسندي يا مبالغه کان به محفوظ آهي ته بي جا جذباتيت کان به بچيل نظر اچي ٿي. جيڪي ٻيئي ڳالهين تحقيق ۽ تنقيد ۾ منصفِيءَ آڏو وڏيون رنڊڪون آهن. اڪبر ڪنهن روايتي ادبي ازمر يا نظرياتي وابستگيءَ ۾ به ڪو گهڻو يقين نٿو رکي. جيتوڻيڪ هو هر عقلي ۽ منطقي ڳالهه کي پسند ڪري ٿو ۽ ان جي صحيح هجڻ لاءِ دليل به پيش ڪري ٿو جيڪا ڳالهه هن کي فلسفي جي شاگرديءَ سيکاري آهي. خود هن جو ڪتاب ”فلسفي جي مختصر تاريخ“ پڻ ادب ۽ ان ۾ موجود مختلف فڪري ۽ تخليقي تحريڪن کي سمجهڻ جي ڏس ۾ ڪافي ڪم اچڻ جهڙو آهي. ان ڪتاب ۾ هن ڪئين جديد ۽ قديم فلسفين بابت ڄاڻ ڏيڻ سان گڏ تخليق جي محرڪن ۽ دنيا جهان جي ادب تي اثر انداز ٿيندڙ تنقيدي نظرين جي پڻ ڪافي ڪمائتي معلومات ڏني آهي.

اڪبر هيءُ ادبي جائزو ان دور ۾ لکيو هو جڏهن اڃا خود هن جو اڀياس ايترو گهڻ طرفو ۽ گهرو نه ٿيو هو. گهڻي قدر ته هي اهي نوٽس آهن جيڪي هن پاڻ ڪميشن جو امتحان پاس ڪرڻ لاءِ تيار ڪيا هئا ۽ پوءِ انهن کي مرتب ڪري ڪتاب جي شڪل ڏني هئائين. جيڪڏهن هو وقت ڪڍي هر هڪ ڇاپي تي نئين سر نگاهه وجهي ۽ ڪتاب ۾ موجود ڪجهه ڪڇاين ۽ غلطي کي دور ڪري ادب جي ڪجهه رهجي ويل پاسن ۽ اهم ليکڪن جي ڪم تي به نگاهه وجهي ۽ ان کي اپ ڊيٽ به ڪندورهي ته هن ڪتاب جي اهميت ته وڌندي ئي وڌندي پر پڙهندڙن جي پڻ تمام گهڻي مدد ٿي پوندي ۽ اهي بازاری ڪتابن ڏانهن واجهائڻ کان بچي پوندا.

اسحاق سميجو

سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽي

ڄام شورو

12.01.10

پيش لفظ

جڏهن مون سي. ايس. ايس (CSS) جي امتحان جي تياريءَ لاءِ سبجيڪٽ، ”سنڌي ادب جي تاريخ“ کي چونڊيو ته ان وقت منهنجي ذهن ۾ به ڳالهين هيون: هڪ ته ’سنڌي‘ پنهنجي مادري زبان آهي، ان ڪري ڪابه تڪليف نه ٿيندي ۽ ٻيو ته سنڌي ادب سان تمام گهڻي دلچسپي هئڻ سبب ادبي ڪتاب ۽ رسالا پڙهندو ٿو رهان، تنهن ڪري آسانيءَ سان سٺيون مارڪون کڻي ويندس، پر مون جڏهن سليبس ۾ ڄاڻايل ڪتاب ۽ گذريل سالن جا امتحاني پيپر پڙهيا ته سخت ششدر ٿي ويس. هڪ ته سؤ (100) مارڪن جي نسبت سان سليبس تمام ڊگهو لڳو. ۽ ٻيو ته ان ۾ ڄاڻايل 28 ڪتابن جي لسٽ پريشان ڪري ڇڏيو. خير، سندرو ٻڌي ڪتابن جي ڳولا شروع ڪيم ڪتابن جا دڪان ڏٺم لائبريريون ڏٺم، يارن دوستن وٽ ڳولا ڪيم سخت ڳولا کان پوءِ به سڀ ڪتاب هٿ ڪري نه سگهيس. وري جڏهن انهن ڪتابن کي پڙهڻ شروع ڪيم ته هيڪاري وڌيڪ پريشاني ٿيم، ڇو ته هڪ ته اهي ڪتاب ڪافي ضخيم مهانگا ۽ ٻيو اهي سي. ايس. ايس جي امتحان لاءِ تمام گهٽ فائديمند هئا. بهرحال جيئن تيئن ڪري امتحان ته پاس ڪيم پر اهو خيال ستائڻ لڳو ته اسان وٽ ڪو اهڙو جامع ڪتاب ڇو نه آهي، جيڪو پڙهڻ سان اسان جا نوجوان دوست آسانيءَ سان امتحان پاس ڪري سگهن؟ ڇو ته هن امتحان ۾ وڏن کان وڏي اهميت ”وقت“ ۽ ”صحيح رهنمائيءَ“ جي آهي. اها ڳالهه هر شاگرد جي وس کان ٻاهر آهي ته هو پهرين 28 ڪتاب هٿ ڪري ۽ پوءِ انهن کي پڙهي، سو به صرف هڪ سؤ مارڪن لاءِ!

انهن خيالن جو اظهار جڏهن پنهنجي محترم دوست فيروز احمد ميمڻ صاحب سان ڪيم ته ان منهنجي هر طرح سان همت افزائي ڪئي ۽ هن سلسلي ۾ هڪ ڪتاب لکڻ لاءِ اتساهه پيدا ڪيائين.

هن ڪتاب لکڻ وقت مون امتحان جي حوالي سان اميدوارن جي ضرورتن کي مدنظر رکيو آهي ۽ اهوئي مواد ڏنو اٿم، جيڪو سليبس ۽ سوالن پيپرن سان ٺهڪي اچي ٿو. وڌيڪ اهميت انهن موضوعن کي ڏني اٿم، جيڪي بار بار

امتحان ۾ اچي چڪا آهن. باقي انهن موضوعن کي نظر انداز ڪيو اٿم جيڪي يا ته ڪڏهن به امتحان ۾ نه آيا آهن يا تمام گهٽ آيا آهن.

هن ڪتاب جي پهرين حصي ۾ سنڌي ادب جي شروعات کان وٺي ورهاڱي تائين، ان کي مختلف دؤرن ۾ ورهائي ان جوارتقائي جائزو ورتو اٿم. ۽ ان کان پوءِ سنڌي نثر توڙي نظم جي اهم صنفن، اوائلي توڙي جديد شاعرن جي شاعريءَ، اهم محققن، سنڌي ادب ۾ جديد لاڙن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بڻياد بابت ڏنل نظرين جو نچوڙ پيش ڪيو اٿم.

مون کي اميد آهي ته هي ڪتاب نه صرف سي. ايس. پي. سي. ايس ۽ ايم. اي سنڌي جي شاگردن لاءِ بهترين مددگار ثابت ٿيندو پر عام پڙهندڙن لاءِ پڻ دلچسپ ۽ معلوماتي هوندو ۽ کين هن مان گهڻو فائدو حاصل ٿيندو. آخر ۾ آئون پنهنجن دوستن خاص ڪري فيروز احمد ميمڻ، محمد نواز نوناري، نور احمد خواجه، علير لاشاري، مشتاق لغاري ۽ مس شهنواز شورو جو انتهائي شڪر گذار آهيان، جن نه صرف منهنجي همت افزائي ڪئي، پر مسودو سنوارڻ ۽ سينگارڻ ۾ به منهنجي عملي مدد ڪئي. آئون سندن رهي ٿورا ڪڏهن به لاهي نه سگهندس.

اڪبر لغاري

E-42 بلديہ ڪالوني،

ويست لين، حيدرآباد سنڌ.

سنڌي ادب جي شروعات ۽ ارتقا

سنڌي ادب جي باقاعده شروعات بابت عالمن ۾ ڪجهه اختلاف آهي. ڪجهه عالمن جو اهو رايو آهي ته سنڌي شاعريءَ جي شروعات عربن جي دؤر ۾ ٿي چڪي هئي، پر اڪثر عالم هن راءِ تي متفق آهن ته سنڌي شاعريءَ جي شروعات سومرن جي دؤر ۾ ٿي.

عربن جي دؤر وارو مفروضو هڪ جملي تي ٻڌل آهي. جيڪو ابو حاتم محمد جي ڪتاب ”روضة المفلاء و نوره الفضلاء“ ۾ آيو آهي اهو جملو هي آهي: ”اره بره ڪنڪره، ڪراڪري مندره“

يا ڪن روايتن مطابق اهو جملو هيئن آهي:
”اره اصره ڪڪرا، ڪي ڪره مندره“

هن جملي بابت چيو وڃي ٿو ته ڪو سنڌي ماڻهو بغداد ويو ۽ اتي يحييٰ بن برمڪيءَ جي رويرو اهو جملو پڙهيائين. انهيءَ جملي جي معنيٰ هن ريت ٻڌائي وڃي ٿي، ”جڏهن اسان وٽ نيڪين جو بيان ٿئي ٿو ته ان وقت تنهنجو ئي نالو ورتو ويندو آهي.“

هن جملي بابت ڪيترن ئي ماهرن جا تحقيقي مقالا ڇپجي چڪا آهن ۽ اڪثر ماهرن جي اها راءِ آهي ته اهو جملو ڪنهن آفريڪي ٻولي جو آهي، جيڪو حضرت بلال، رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جي شان ۾ چيو هو.

بهر حال جيڪڏهن هن جملي کي سنڌي ڪري به مڃجي، تڏهن به هن دؤر کي ”سنڌي ادب جو دؤر“ قرار ڏيئي نٿو سگهجي.

سنڌي ادب جي باقاعده شروعات سومرن جي دؤر ۾ ٿي، جنهن کي ”سنڌي ادب جو اوائلي دؤر“ به سڏيو وڃي ٿو.

سنڌي ادب جي ارتقا جو مطالعو ڪرڻ لاءِ اسان ان کي مختلف تاريخي دؤرن ۾ ورهائي، ان جو تفصيلي جائزو وٺون ٿا.

سومرن جو دؤر (1050ع - 1351ع)

سومرن جي دؤر کان اڳ سنڌ تقريباً ساڍن ٽن سون سالن تائين عربن جي قبضي ۾ رهي، جنهن سبب سنڌي ٻولي تي ڪوبه توجه نه ڏنو ويو. انهيءَ عرصي ۾ سنڌي ٻوليءَ تي عربي ٻولي پنهنجو پورو اثر جمائي چڪي هئي. سومرن جي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ کي وڌڻ ويجهڻ جو ڪافي موقعو مليو. هن ئي دؤر کي ”سنڌي ادب جو بنيادي دؤر“ سمجهڻ گهرجي، ڇو ته هن کان اڳ سنڌي ادب جو ڪوبه مستند ثبوت ڪونه ٿو ملي.

هن دؤر ۾ سنڌ جا رومانوي داستان شروع ٿيا، جن کي قصي جي صورت ۾ ٻڌايو ويندو هو. شاهه لطيف جي ستن سورمين مان ڇهن جي قصن جو تعلق هن دؤر سان آهي، جيڪي هي آهن: سسئي پنهنون، عمر مارئي، مومل رائي، سورٺ راءِ ڏياچ، ليلا چنيسر ۽ سهڻي ميهار. هنن قصن کي اڳتي هلي تمثيل طور استعمال ڪيو ويو جيڪو رواج اڃا تائين به جاري آهي.

هنن قصن کي پڻ ۽ ڀانن ڳائي وڃائي تمام گهڻو مشهور ڪيو. ڪچهري ۽ محفلن ۾ ڏاڍي سوز سان ٻڌائيندا هئا. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جي مطابق ته هنن داستانن ۾ تاثر پيدا ڪرڻ لاءِ شعر به چيو ويندو هو. ان اوائلي شعر کي ”گاه“ چيو ويندو هو. جيڪو لفظ ”گاه“ يا ”ڳائڻ“ مان نڪتو. گاهه ابتدائي واقعاتي شاعري هئي. ڪجهه گاهون نموني طور ڏنيون وڃن ٿيون.

مثال: سسئي جڏهن ڪيچ جي واپارين کان وکر بابت پڇيو ته انهن جواب ڏنو:

”چوٽا چندن، ڪيوڙا، مون سان وکر جون ويهون
مل مهانگي آئون ڏيان، ٻيو ڪيتي ٻيئون.“

مومل رائي جي قصي ۾ مومل جي ٻانهي ’ناتر‘ چوي ٿي:

”آئون ٻانهي راڻيون ٻيون، مون نيٽين نه ڀل
سنڌي ڪاڪ ڪنڌيءَ، آهي ڪاڻين هل“

رزميه شاعري

گهڻن عالمن جو خيال آهي ته ٻوليءَ ۾ شاعريءَ جي شروعات گهڻو ڪري رزميه شاعريءَ سان ٿيندي آهي. سومرن جي دؤر ۾ ڪيتريون ئي مشهور جنگيون لڳيون، تنهن ڪري رزميه شاعري به گهڻي ترقي ڪئي.

سومرن ۽ گجرن جون لڙايون 1150ع کان 1250ع تائين ٿينديون رهيون. سومرن جا ساٿي سما هئا، جيڪي تمام سٺا مددگار ثابت ٿيا. هڪ جنگ کان پوءِ صلح ٿيو ان وقت جي حاڪم، گجرن کي سڱ ڏيڻو ڪيو. ڏونگر سومري ان سڱ جي مخالفت ڪئي ۽ گجرن وري حملو ڪيو. گجرن کي منهن ڏيڻ لاءِ ڏونگر، دودي ڌڻي ماڻهو موڪليو. دودو اڳيئي دلوراءِ هليو ويو هو (هي اهو دودو نه آهي، جنهن علاءُ الدين جي لشڪر سان مقابلو ڪيو هو).

ڏونگر جو قاصد هڪ چارڻ هو جنهن کي جواب ۾ دودي چيو، ”جي طاقت نه هجين، ته ڪنهن ٻانهيءَ جو سڱ ڏيئي ڪٿي صلح ڪن.“ چارڻ تمام چالاڪ ۽ سياڻو هو، جنهن ان جي جواب ۾ هي بيت چيو:

”جر نه کڻي ڪنگرين، راڻو نه ڳنڍين ويڻ،
گولي وڃي گجرين، ته چُنڊا دودي پيڻ.“

سومرن ۽ علاءُ الدين جي جنگ: هيءَ لڙائي 1313ع ۾ ٿي هئي. هن لڙائي بابت ڪافي ڳاهون ملن ٿيون. ڳاهن جي اوائلي شاعريءَ ۾ هڪ شاعر جو به ذڪر ملي ٿو اهو هو ڀاڳو ڀان. هي سومرن جو خاص شاعر هو. جڏهن جنگ لڳي ته ڀاڳو ڀان سومريون وٺي ڪڇ جي اٻڙي سمي ڏانهن سامڀوڻ لاءِ روانو ٿي ويو. سندس چيل ڪجهه ڳاهون هيٺ ڏجن ٿيون:

”ٻائي ٻائي ڏينھڙا، لڳايو پونگر راءِ سي
مڙدن آڻي مامرو ٻڌو پڳ مٽي.“

چنيسر کي سندس زال مھڻو ڏيندي چوي ٿي:

”چاچي منهنجي ڪانڌ کي، چني چٽائي ڏي،
اڳي هيوسين به چٽيون، هاڻ تلي ٿيون سين تي.“

چنيسر کي تمام گهڻي ڪاوڙ آئي.

”ڪاوڙ جي ڪارو ٿيو چٽيو چنيسر راءِ
ٻڌي ڪٿاريون ڪاتيون، سونهري سرويا.“

هن جنگ بابت ڪن مورخن جو خيال آهي ته اها نه ٿي آهي ۽ علاءُ الدين خلجي ۽ دودي جي دؤر ۾ ڪافي فرق آهي.

”ڪوڙا ڪوڙي ڏيهه جا، تو ڪوڙا قول ڪيا،
سنڌ لڄايئ سوهرن جي، ٻيو دانه دودل لاءِ“

”ارڙنهن ڌڪ ترار جا، لڳا ننگر مٿي ڏانهن،
پر تڪر ٿريو ڪين ڪي، پئي جبل ڪونہ سماءِ“

”سٿريون وجهن ٿا سومرا، جيئن لنب جو گاه لٽن
دودو ماريو هو ڊوه سان، آيو ڏولائو ڏيهن.“

پاڳو پيان کان علاوه دودي۔ چنيسر جي قصي تي ڪجهه ٻين شاعرن به
گاهون لکيون آهن، جيڪي پنهنجي ساخت جي اعتبار سان سومرن جي دؤر
جون لڳن ٿيون. سندن مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو.
جڏهن چنيسر کي پڳ جي آڇ ٿي ته شاعر چيو:
”ويھ پڄاڻان پيءُ جي، آءُ چنيسر آءُ،
پاڳ سڻائو تنهنجو توکي پلي چٽيو ماءُ.“

چنيسر جواب ۾ چيو:

آئين سعيو ڪريو سڀاھ، جو ته گهمي اڃان گهرانءُ
وڏي جا ورهين جي، پڇي اڃان تنهن ماءُ.“

چنيسر جڏهن گهران ماءُ کان موڪل وٺي آيو ته پويان دودي کي
پڳ ٻڌائي ڇڏيائون. چيائون ته جيڪو هر ڳالهه ۾ ٿو ماءُ کان صلاح
وٺي، اهو حڪومت ڪين هلائيندو. چنيسر اچي ماءُ کي دانهن ڏني.
ماڻس جواب ڏنو:

”مون چٽيو ماءُ پٽ ڪري پر ٿي پئين تون ڌيءُ،
ويهي آڻڻ وڃ ۾ پانڌيون ڪتج ٿيھ“
هاڻي صلاح اٿئي هيءُ ته گهر ويهي ڳالهيون ڪرين.

چنيسر مهڻا ٻڌي دودي کان وير وٺڻ لاءِ قسم ڪيائين دودي ڏي نياپو
موڪليائين ته تخت مون کي ڏي نه ته علاءُ الدين جو لشڪر وٺي
ايندو سانءُ. دودي پنهنجي وزيرن سان صلاح ڪئي ته چنيسر کي تخت
ڏجي يا نه، تنهن تي هڪڙي وزير چيس:

”پيءُ پڄاڻان پاڳڙي، دودا پيانءُ نه راند،
راج نه ڏجن منگيا، منگيا ڏجن ڏاند.“

دودي جو جواب ٻڌڻ کان پوءِ چنيسر، علاءُ الدين وٽ ويو ۽ چيائينس:

”پيءُ مرندي ڇڏيون، تو سائو ڄڻي،

مون تي آنديون تولي، سي دودي جهليون،

مون ته اچي وسليون، هاڻي جيڪر رضاءِ جي.“

علاءُ الدين پنهنجي سپه سالار ظفر خان کي لشڪر ڏيئي سنڌ تي

حملي ڪرڻ لاءِ موڪليو. دودي پنهنجو ڀائيٽيو يعني چنيسر جو پٽ ننگر

صلح لاءِ موڪليو. ننگر کي جواب مليو:

”آئين ڀائر پرڇو پاڻ ۾ ٻاگهي ڏيو مون

سڀ پهرايان سومرا، آءُ جهجهي ڏيان پونءِ

هاڻي وهلو وڃي تون، سعيو ڪر سڱ جو.“

ننگر سڱ ڏيڻ کان انڪار ڪيو ۽ خونريز جنگ چڙهي پئي. شاعر

جنگ جو نقشو چٽيندي لکي ٿو:

”ننگر مغل پاڻ ۾ چڙهي ڏني چوٽ،

پڇي ڇٽ ڇيهون ڪري گهڙا ماريائون گهوٽ،

بنا پير ۽ اوٽ، ننگر ماريو ماڳ ۾.“

”واڇوڙي جيئن وڇڙي، گيوڙ گوڙ ڪيا،

ڏه لڪ ڏهن اڳرا، ماري خلق وڌا،

سوره سڀ ٿيا، ويري سڀ وڇڙي ويا.“

”او ابڙو آه آڀڳ، او ڏونگر ئي ڏيهه ٻيو

او جوڻيجائو جڳ، جو سائڻ سوننا نه کڻي.“

”اُڀ سڀ ڪنهن اوچو اُڀ نه اوچو ڪو،

مٽي به مٽي ٿئي سورھ سر سندو،“

شابس توکي هو، جو سام نه ڏنئي هڏهين

آڙ جهلي ابڙي ٿو ويهون ڏه لڪ،

گهوڙي ڪنڌ نه ڦيريو ماري گهڻي خلق.“

سومرن جي دؤر جو ٻيو به هڪ نامور شاعر هو جيڪو ڪيراکوٽ

(ڪڇ) جو رهاڪو هو ۽ لاڪي ڦلاڻيءَ جي درٻار ۾ شاعر هو. سندس نالو هو

سمنگ چارڻ، جنهن کي هڪ دفعي ”لاڪي ڦلاڻيءَ“، ”وڪيي ڏاتار“ ڏانهن

موڪليو ته بي موسمي پيرون وٺي اچ. سمنگ چارڻ جڏهن وڪيي وٽ پهتو
ته ان هڪ گهٽتي جي تنگ تي پتي پئي ٻڌي تنهن تي سمنگ چارڻ چيو:

”ڦاڻي لاکي وٽ، مون وڏو ڪيو ٿي وات،
گهٽتن پتيون ٻڌي، سو ڏيندو ڪهڙي ذات.“

وڪيي ڏاتار کان پيرون گهرڻ مهل چيائين:

”آئون آيس توڙي، ٿر ڏونگر جهڳي،
جي وڪيو ڄام آپراڊي ته ڪمنڊا پيرون ڏي.“

وڪيي، سمنگ کي جواب ۾ چيو:

”انبن لڳي نه ڪيري، چارين لڳي نه ڇٽ،
ور چارڻ ماڻ ڪر، جيسين اچي وٽ.“

(اي چارڻ جيسين موسر اچي، جيسين انبن کي ڪيري لڳي، جيسين
وٽ پور جهلين، تيسين ترس)

”وٽ اچي تيسين وهان، تنهن کي لڳي وير،
جيءُ چارڻيءَ جو وڃي، سو واري ڏيندو ڪير.“

(جيڪڏهن آئون موسر اچڻ تائين هتي ترسي پوان ۽ منهنجو ساھ
هليو وڃي ته اهو ڪير ورائي ڏيندو.)

همير سومري جي حڪمرانيءَ ۾ سمنگ چارڻ سمن جي ساراھ ۽
سومرن جي گلا ڪندو هو. سومرن جي گلا ڪندي چوي ٿو:

”سڄو ڦسي پيا سومرا، اڌ ڦسي پيا لوڪ،
جهيڙي ٻارڻ جهوڪ، نه ته ليڙ پياڻي لائون ڪري“

”ستينءَ هو سوجهرو انينءَ ٿي اونڌاھ
هميرائي باھ، وسائي ورهن کان“

(همير، سومرن جي انين پيڙهي جو حڪمران هو هن کان پوءِ سومرن
کان حڪومت ڦرجي وئي ۽ سما سنڌ جا حڪمران ٿيا.)

مذهبي شاعري

اسماعيلی فرقہ جي ارڙهين امام پنهنجي هڪ داعي کي تبليغ لاءِ
1079ع ۾ سنڌ موڪليو. سندس تبليغ جي ڪري سومرا حڪمران ۽ ٻيا به
ڪيترائي سنڌي مسلمان ٿيا ۽ اسماعيلي فرقو اختيار ڪيائون.

اسماعيلين تبليغ لاءِ سنڌي زبان کي وسيلو بنايو. هڪ مبلغ پير شمس سبزواريءَ جو هڪ شعر آهي:

”حق تون، پاڪ تون، بادشاهه مهربان پي يا علي تون ئي تون
رب تون، رحمان تون، يا علي، اول آخر قاضي تون ئي تون.“

پير صدرالدين (1290ع - 1409ع): پير صدرالدين تبليغ لاءِ جيڪا شاعري ڪئي، ان کي گنان (گيان) چيو وڃي ٿو. سندس مشهور گنان هيٺ ڏجي ٿو.

شاهه مڃيئڙو تن، جي صبحڙي جاڳن،

اُتي الله نه گهرين بنڊا، تون ستين ساري رات،

نڪو جهوري جيو جي، نڪو ٿمر ساٿ،

شاهه مڃيئڙو تن، جي صبحڙي جاڳن

ڪوٺا، منڊپ ماڙيون، گهر، گهوڙا پنڊار

ڪين نيا پاڻ سين، جيو چلنتي وار

شاهه مڃيئڙو تن، جي صبحڙي جاڳن

ڪيا تيئين ڪتيو جڏهن ستو لوڪ،

تني پانهنجو ڪتي وڏو ڳچيءَ ڳاڙهو ٿوڪ،

شاهه مڃيئڙو تن، جي صبحڙي جاڳن

پير صدرالدين گنان چون کان علاوه سنڌي ٻوليءَ جي ٻي وڏي خدمت اها ڪئي، جو هن ”خواجڪي سنڌي“ ترتيب ڏني، ان ۾ چاليهه اکر هئا، جن جي وسيلي هونون مسلمانن کي اسلام جا عقيدا لکي ڏيندا هئا. خواجڪي سنڌيءَ کي چاليهه اکر به سڏيو ويندو هو. صدرالدين جا گنان ۽ سندس چاليهه اکر به اسماعيلي خواجهن ۾ رائج آهي.

ڳچ

ڳچ جيڪي اڄڪلهه شادين يا ٻين خوشيءَ جي موقعن تي ڳايا ويندا آهن، انهن جي شروعات به سومرن جي دؤر ۾ ٿي. هن بابت ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو ”ڳاهه کان علاوه ڳچ قديم سنڌي شاعريءَ جو ٻيو قسم آهي. ڳچ لفظ به ڳاءَ مان نڪتو آهي. ڳاءَ ڪوهستاني عورتن ۾ اڃان به مروج آهي. هن لفظ کي بعد ۾ ڳاج، گاج، ڳاڇ، يا ڳچ چيو ويو. ڳچ کي اڄڪلهه سهرڙو به چيو وڃي ٿو.“ ڳچ لوڪ شاعريءَ جو هڪ قسم آهي ۽ لوڪ

شاعريءَ ۾ گهڻو ڪري شاعر جي خبر نه پوندي آهي، پر تنهن هوندي به سومرن جي دؤر جي هڪ شاعره جونالوملي ٿو جنهن جونالو ”مرڪان“ هو. سندس ڳيچ جونمونوهيٺ ڏجي ٿو:

”هيءَ ڪانڊيرڙي لس،
هيءَ واسرڙي وس
آئون ڪلندي ڪڏندي اڃان
قرهيل ڏنر سڪ پار ۾
آئون ڪلندي ڪڏندي اڃان
پانڊاري ڏنر سڪ پار ۾
آئون ڪلندي ڪڏندي اڃان

هن دؤر جو ادبي جائزو

1. هن دؤر ۾ رومانوي داستان شروع ٿيا، جيڪي اڳتي هلي تمثيل طور استعمال ٿيڻ لڳا.
2. هن دؤر ۾ رزميه شاعريءَ جي شروعات ٿي.
3. گنان چيا ويا (هنن گنان ۾ اسلامي اصولن سان گڏ اخلاقي هدايتون ۽ دنيا جي بي ثباتيءَ جو فڪر ملي ٿو. هن مان ثابت آهي ته سنڌي شاعريءَ ۾ روحانيت ۽ تصوف جي شروعات اوائلي دؤر کان ئي ٿي چڪي هئي.)
4. هن دؤر ۾ لوڪ ادب جي صنف ڳيچ جي شاعري ملي ٿي.
5. خواجڪي سنڌي يعني چاليهه اڪري لکي وئي، جيڪا نظم لکڻ ۾ تمام گهڻي مددگار ثابت ٿي.
6. هجو گوئي جا به آثار ملن ٿا.

هن دؤر جي شاعريءَ جون فني خوبيون

1. هن دؤر ۾ جيڪي بيت يا ڳاهه چيا ويا آهن، اُهي هندي ڇند - وديا جي صنف ”دوها ڇند“ جي طرز تي ملن ٿا. دوها ڇند ۾ هر بيت ۾ ٻه سٽون ٽين ٽيون ۽ قافيوهر مصرع جي آخر ۾ ايندو آهي.
2. ڪي بيت سورنا ڇند موجب به مليا آهن. هنن بيتن ۾ به ٻه سٽون ٽينديون آهن، پر انهن جوقافيوبنهي سٽن جي وچ تي ايندو آهي.
3. ڪجهه بيت دوها ڇند ۽ سورنا ڇند جو ميلاپ آهن.

4. هن دؤر ۾ ٿورڙا بيت ٽن ستن وارا به مليا آهن. جن جي پهرين ست دوها يا سورنا چنڊ واري، ٻي ست دوها چنڊ واري ۽ ٽين ست وري سورنا چنڊ واري آهي. بيت جو هي ڍانچو تمام گهڻو مقبول ٿيو. شاهه لطيف کان علاوه ٻين ڪيترن شاعرن به هن سٽاءَ کي استعمال ڪيو. موجوده بيت به هن سٽاءَ مطابق ئي آهي.
5. اسماعيلي داعين جا چيل گنان اڳتي هلي وائيءَ ۽ ڪافيءَ جو بنياد بڻيا، جن ۾ پهرين مصرع ٿلهه ۽ ورائي جو ڪم ڏئي ٿي.

سمن جو دؤر (1351ع-1521ع)

سومرن جي دؤر کي سنڌي ٻوليءَ جو تعميري دؤر سڏيو ويو آهي. انهيءَ تعميري دؤر جي تڪميل سمن جي دؤر ۾ ٿي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ”سمن جي دؤر جي شروعات ۾ سنڌي ٻوليءَ جون لساني خصوصيتون خواهه ادبي روايتون ساڳيون سومرن جي دؤر واريون هيون، البت قوت بيان ۾ وڏو اضافو ٿيو ۽ لغت جي سرمايي ۾ وسعت پيدا ٿي. قصن ۽ داستانن بيان ڪرڻ کي هڪ ’ادبي فن‘ جي درجي تي پهچايو ويو ۽ ڳاهن سان ڳالهيون ڳائجڻ لڳيون. سماع جي محفلن ذريعي سنڌي بيت عام مقبول ٿيو ۽ اهو هيئت جي لحاظ کان تڪميل جي صورت کي پهتو. سمن جي دؤر ۾ اعليٰ معياري شاعريءَ جي شروعات ٿي.“

سمن، سومرن جي آخري حڪمران همير سومري کان ڄام انڙ جي قيادت ۾ حڪومت ٿري سمن جا ارڙنهن حڪمران ٿيا. جن تقريباً پوڻا ٻه سؤ سال حڪومت ڪئي. آخر سمن جي آخري حڪمران ڄام فيروز شاهه بيگ ارغون کان شڪست کاڌي ۽ ائين سمن جي دؤر جو خاتمو ٿيو.

سمن جي دؤر ۾ تمام گهڻا مدرسا قائم ٿيا ۽ نثو علم ۽ ادب جو مرڪز بنجي ويو. هن دؤر ۾ سنڌي زبان تمام گهڻي ترقي ڪئي ۽ سندس سرحدون ڪاٺياواڙ، ماناواڙ، راجڪوٽ، ڄام نگر، قلات، سبي، ڪڇ، ڀاڳناڙي، لسٻيلي، مڪران، پسنِي، ملتان ۽ بهاولپور تائين پهچي چڪيون هيون. ايتري ترقيءَ جي باوجود، سنڌي سرڪاري ٻولي نه بنجي سگهي. سرڪاري ٻولي فارسي ٿي رهي.

سنڌي شاعري

سمن جي دؤر ۾ سورهيائي، سخا، محبت ۽ تصوف جي شاعريءَ جا اهڃاڻ ملن ٿا. جن کي چارڻن ۽ پتن ڳائي وڃائي مشهور ڪيو. هن دؤر جي شاعري جو مختصر جائزو هيٺ پيش ڪجي ٿو.

ماموين جا بيت: ماموئي فقير ست جڻا هئا. تنهن ڪري انهن کي ”هفت

تن“ به چيو ويو آهي. انهن ستن درويشن ڪجهه اڳڪٿيون ڪيون هيون، جن کي ”ماموين جا معما“ به سڏيو ويندو آهي. سندن بيت هيٺ ڏجن ٿا:

1. ”هاڪ وهندو هاڪڙو ڀڄندي ٻنڌ اروڙ

بهم مڇي ۽ لوڙهم، سمي ويندا سوکڙي“

2. ”وسي وسي آر جڏهن وڃي ڦٽندو

تڏهن ٻاروڇاڻو ٻار ستين درمي وڪبو“

3. ”ڪاري ڪاپاري جهيڙو لڳندو ڇهه ٻهر،

مر مڇي ماري سڪ ويندي سنڌڙي“

4. ”مر مڇي ماري مر مڇيءَ ڪهڙا ٻار،

هٿين ڪاريون پوتيون، مٿن ڪارا وار“

5. ”لڳندي لاڙان، سونڪو ٿيندو سري ٻر،

جڏهن ڪڏهن سنڌڙي اڳاٽا وٺاه“

6. ”نيلا گهوڙا ڏٻرا، اتر کان ايندا،

واسامان واٽن تي، ورهائي ويندا،

تهان پوءِ ٿيندا، طبل تاجاڻين جا“

7. ”اچي ويجهما ماڙهئا، ننگر جي آڌار

پراڻا پراڻ نوان مَ اڏج، نجهرا“

هنن بيتن جي باري ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ چوي ٿو ته، ”اهي بيت سومرن جي خير خواهن جا آهن.“ بهر حال اها ڳالهه ثابت آهي ته اهي بيت سمن جي دؤر جا آهن. هنن بيتن جي زبان ۾ ڪافي پختگي آهي ۽ منجهن فصاحت ۽ بلاغت پڻ آهي.

عشقيه داستان

هن دؤر ۾ به ڪافي عشقيه داستانن جنم ورتو، جن کي پڻ ۽ پانن ڪافي مشهور ڪيو. انهن داستانن ۾ ”ڄام لاکو ۽ مهر رائي“، ”ڄام لاکو ۽ اوڏڻ“، ”ڄام ايڏو ۽ هوٽل پري“، ”نوري ۽ ڄام تماچي“ ۽ ”دولهه دريا خان“ وغيره ڪافي مشهور ٿيا.

هن دؤر ۾ ڄام ادي جي باري ۾ ڪجهه ڳاهون مليون آهن. ڄام ادي جي پاڄائي مٿس موٽ ٿي پئي. جڏهن ڄام ادي ملڪ ڇڏي اتر ڏانهن وڃڻ جي تياري ڪئي ته سندس پاڄائي پنهنجي دل جي ڪيفيت هيئن بيان ڪئي:

”اتر سيگهون ڪڍيون، ڏونگر ڌمريا،

هينئڙو ڦٽڪي مڇيءَ جيئن، ساجن سنڀريا.“

ڄام ادي کي هوٽل پريءَ سان محبت ٿي وئي ۽ ٻنهي جي شادي به ٿي. هوٽل پري پنهنجي محبت جو اظهار ڪندي چوي ٿي:

”اڏا! توسين آر ڪر وسرن نه سڀ ڄمار

شل ٿر- ٻاٻيهڙي ٿي مران“

”وساريان نه وسرن، وسرن نه سڀڻ،

جي نه ٽمن نيٺ، ٿر- ٻاٻيهڙي ٿي مران.“

جڏهن هوٽل پري ۽ اڏو وڇڙي ويا ته اڏي وڇوڙي ۾ چيو:

”ٻائي مٽي پڻ- جيئن تو ٻڏي اپڙي

تيئن هوٽل منهنجو من، لوڙهي وڌو لهرين.“

هوٽل کي به اڏي جي فراق کائي ڇڏيو:

”ڪائيءَ کائي ڪيئن جيئن سروسانگهيڙو ڪري

منهنجو تيئن هيون، اڄ اڏي کاڌو.“

عشقيه داستانن ۽ ڳاهن کان علاوه ٻين ڪيترن ئي موضوعن تي بيت ملن ٿا ۽ ڪافي شاعرن جو به ذڪر ملي ٿو. ڪجهه شاعرن ۽ انهن بيتن جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو:

مخدوم احمد ڀٽي

هي بزرگ اصل هالا ڪنڊي جو هو ۽ بهاءُ الدين ذڪريا ملتانيءَ جو مريد هو. هڪ دفعي نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) جي ڪنهن محفل ۾ ويٺو هو ته اتي هڪ سوناري چوڪري هيٺيون بيت پڙهيو:

”سڏ سڻين پرينءَ جو- وانگي جي نه وڻ

ڪوڙي دعويٰ دوستيءَ جي، ڪڇاڙي کي ڪن.“

بيت ٻڌي مخدوم صاحب جو روح پرواز ڪري ويو. ته سوناري چوڪري وري هيٺيون بيت پڙهيو:

”سر ڏيئي ست جوڙ ڪنهن پر ڪلالن سين
مرثا منهن مَ موڙ اڃ وڻي تي وڌ لهي.“

هنن بيتن جي باري ۾ خبر نه پئجي سگهي آهي، ته اهي بيت مخدوم احمد پٽي جا هئا يا ڪنهن ٻئي شاعر جا، پر هنن بيتن مان صاف ظاهر آهي ته سمن جي دؤر جي شاعريءَ ۾ روحاني عنصر داخل ٿي چڪو هو.

شيخ حماد جمالي

هي بزرگ نٿي جي ويجهو رهندو هو. ڄام تماچيءَ کي ساڻس گهڻي عقيدت هئي ۽ وٽس ايندو ويندو هو. ڄام جوڻي هڪ سازش تحت ڄام تماچيءَ کي قيد ڪري دهليءَ موڪلي ڇڏيو. جڏهن اها خبر شيخ حماد کي پئي ته هن ڄام جوڻي کي پاراتو ڏنو ۽ ڄام تماچيءَ جي واپسي لاءِ دعا ڪندي هيٺيون بيت چيائين:

”جوڻو مت اوڻ ڄام تماچي آءِ،
سڀاهي ٻاجه پيئي، توسين نٿو راءِ.“

درويش نوح هوتياڻي

هي کبير قبيلي جو درويش هو ۽ هن به ڄام جوڻي جي مخالفت ۾ ڄام تماچيءَ جي حمايت ۾ هڪ بيت چيو:

”جوڻو وڃي جهوري ماريو
ڄام تماچي شهريڻ چاڙهيو.“

اسحاق آهنگر

اسحاق آهنگر (لوهار) سان هڪ بيت منسوب آهي، جيڪو شيخ ڀرپي مجذوب جي واتان ٻڌو ويو. اهو بيت هي آهي.

”ٿيان مان جهرڪ، ويهان سڄڻ جي سُڀ تي،
مان ڪرن ڊرڪ، ٻولي ٻاجهاري مون سين.“

هن بيت جي بيهڪ ڏاڍي عمدي آهي ۽ منجهس جيڪا آرزو سمايل آهي، اها به شاعر جي ذهني ڪيفيت جو پورو پتو ڏئي ٿي.

قاضي قاضن

قاضي قاضن سمن جي آخري دؤر ۽ ارغونن جي شروعاتي دؤر جو شاعر هو. هي پنهنجي دور جو وڏو عالم هو ۽ حديث ۽ فق جي ڪتابن تي کيس عبور حاصل هو. پنهنجي زندگيءَ جو گهڻو حصو قاضيءَ جي عهدي تي گذاريائين. هي سيد ميران محمد جونپوري جو مريد هو.

قاضي قاضن جا 7 بيت ”بيان العارفين“ جي مصنف شاهه ڪريم بلڙي واري جي ڪلام سان گڏ ڏنا آهن. انهن کان سواءِ دهليءَ کان هيري نڪر نالي هڪ سنڌيءَ، ”قاضي قادن جو ڪلام“ جي نالي سان ڪلام ڇپايو آهي. (جنهن تي تبصرو اڳتي هلي ڪبو.)

قاضي قاضن جي شاعريءَ بابت محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو ”قاضي قادن سنڌي ٻوليءَ جو پهريون وڏو شاعر آهي. هو سنڌي شاعريءَ جو ابو هو. هو پهريون مشهور شاعر آهي، جنهن جا گهڻي پر گهڻا بيت اسان کي پوريءَ تصديق سان لکت ۾ ملن ٿا، جن مان ان دؤر جي بکر واري علائقي جي سنڌي ٻوليءَ تي روشني پوي ٿي.“

قاضي قاضن جي شاعري تصوف جي اپٿار سان گڏوگڏ فني خوبين سان به مالا مال آهي. پاڻ ظاهري علم کي حق تائين پهچڻ لاءِ ناقص سمجهندي چيائون:

”ڪنز قدوري ڪافيءَ ڪي ڪين پڙهيوم

سو پار ٿي ٻيو جتان پريم لڌوم.“

ظاهري علم جي باري ۾ وڌيڪ فرمايائين:

سيئي سيل ٿيلاءِ پڙهڻام جي پاڻان

اڪر اڳيان اُپري واڳو ٿي وريام

قاضي قاضن پنهنجي مرشد لاءِ جوڳيءَ جو لفظ ڪم آندو آهي، جنهن کيس غفلت جي ننڊ مان جاڳائي، پرين جي پيچري جو ڏس ٻڌايو.

”جوڳي، جاڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾

تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري.“

قاضي قاضن جي شاعريءَ تي تبصرو ڪندي محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو ”فڪر جي بلندي ۽ معنيٰ جي سهڻائي جي لحاظ سان اهي اعليٰ اخلاقي ۽ وجداني شاعري جا بهترين مثال آهن. فن جي لحاظ کان اسان کي انهن بيتن ۾ ”بنيادي“ به — تڪي سنڌي بيت کان وٺي، مڪمل سنڌي بيت تائين ارتقاء جون سيئي صورتون ملن ٿيون.

ستاءَ جي لحاظ کان قاضي قاضن جا ڪجهه بيت ”دوها چنڊ“ مطابق ۽ ڪجھ ”سورنا چنڊ“ جي مطابق آهن. ڪجهه وري دوها چنڊ ۽ سورنا چنڊ جو خوبصورت ميلاپ آهن.

مذهبي شاعري

مذهبي شاعريءَ ۾ اسان کي اسماعيلي داعين جا چيل ڪجهه گنان ملن ٿا، جيڪي انهن تبليغ لاءِ چيا هئا. هن دور ۾ پير حسن ڪبير الدين وڏو داعي هو. هي پير صدرالدين جو فرزند هو. پير حسن ڪبير جا ڪجهه گنان هيٺ ڏجن ٿا.

آشا جي شري اسلام شاهه تخيڇ بيٺا

تاري دين هو

الرحمان جي

سر پنڊه لئه

گردئي منڪي ديدها

تارے نر اگهاڙو ڪري، نر بيٺا

(جڏهن کان حضرت اسلام شاهه تخت تي ويٺو، تڏهن کان ڌڻيءَ جي دين جو فرض جاري ٿيو. (پير حسن ڪبير الدين) جڏهن امام کي پڳ نذرانو ڪئي، تڏهن پاڻ مرد سر اگهاڙو ڪيو ويٺو هو.)

”ناريون تمهاريون آنتي گهڻيون،

منجهه سريڪيون لاکو ٿي لاک،

تمهن هءُ الڪ نرنجن،

هر چيئي درڙي خاک.“

(تنهنجون ٻانهيون ته تمام گهڻيون آهن. مون جهڙيون ته لکن جي تعداد ۾ آهن. تون ڏسڻ کان پاڪ آهين ۽ آئون ته مٽيءَ جا ڪاڪ آهيان.)

جنگي رجز

سمن جي دور ۾ سلطان محمد تغلق سنڌ تي چڙهائي ڪئي، پر ’نتي جي ٻاهران بيمار ٿي پيو ۽ گذاري ويو. ان کان پوءِ سلطان فيروز شاهه به سنڌ تي چڙهائي ڪئي، پر ويا پڪڙڻ سبب ڪڇ ڏانهن هليو ويو. پنهنجي دشمن کان جان آجي ٿيڻ تي سنڌي فوج هيٺيون جنگي نعرو يا رجز بلند ڪيو:

با برڪت پير پٺو
هڪ مٿو۔ هڪ ٿٺو۔

دعائيه فقرو

هن دؤر ۾ شاهه مراد شيرازيءَ جو ڇپيل هڪ دعائيه جملو ملي ٿو. شاهه مراد هڪ وڏو عالم، صوفي ۽ بزرگ هو. هن خاندان ۾ هڪ نئين ڄاول ٻار کي کڻي خوشيءَ مان هي دعائيه فقرو چيو:

”اوپاتي! ڏيئي وڏي ڄمارا.“

(اي گهر جا پاتي! الله توکي وڏي ڄمار ڏي)

هن فقري جي اهميت ان ڪري آهي، جو هن جو قافيو الف اشباع جي شاعريءَ تي ٻڌل آهي. جنهن مان ظاهر آهي ته الف اشباع جي شاعري جو رواج هن دؤر ۾ پئجي چڪو هو.

هن دؤر جو ادبي جائزو

1. هن دؤر ۾ سنڌي ادبي ٻولي هئي، عربي علمي ٻولي هئي ۽ فارسي دفتری ٻولي هئي.
2. سنڌي ٻولي سنڌ جون سرحدون اورانگهي دور دراز علائقن تائين پهچي وئي هئي. اتان جي ٻولين تي پنهنجو اثر به ڇڏيائين ۽ انهن جو اثر به قبول ڪيائين.
3. شروع ۾ لساني خصوصيتون ۽ ادبي روايتون سومرن جي دؤر واريون ساڳيون رهيون.
4. هن دؤر ۾ روماني داستان ڳايا ويا.
5. سنڌي نثر ۾ بيان جي قوت ۽ صلاحيت وڌڻ جي ڪري نوان قصا رائج ٿيا.
6. سماع جون محفلون جا بجا ٿيڻ لڳيون، جن ۾ سنڌي بيت پنهنجو ارتقائي سفر طئي ڪيو.
7. مذهبي شاعريءَ گنانن جي صورت ۾ ترقي ڪئي.
8. الف اشباع جي شاعري (يعني هر مصرع جي آخر ۾ ”آ“ ڳنڍي قافيو ٺاهڻ) جي شروعات ٿي.
9. هن دؤر ۾ ڌارين سنڌ تي ڪاهون ڪيون، تنهن ڪري حب الوطني جو جذبو جاڳيو ۽ جنگي رجز يا قومي نمري جنم ورتو.
10. هن دؤر ۾ ڪيترائي عالم ۽ شاعر پيدا ٿيا، جهڙوڪ: شيخ جهنڊو پاٽي، ڄام نندو، مخدوم بلال، ملان عبدالرحمان عرف ملان لٽر وغيره.

11. هن دؤر جي ڪجهه بيتن ۾ ان وقت جي سماجي ماحول ۽ سياسي حالتن جو پڻ پتو پوي ٿو جهڙوڪ: ماموئين جي بيتن ۾ درياءُ، درياڻي پنڌ، درياڻي پيداوار وغيره سنڌ جي تهذيب ۽ ماحول جو چٽو عڪس پيش ڪن ٿا.
12. هن دؤر ۾ بيت جي ميدان ۾ جيڪي روايتون قائم ٿيون اهي اڳتي هلي سنڌي بيت جو مستقل ڍانچو بنيون. مثلاً دوهي ۽ سورني جي ميلاپ سان جيڪي ڪامياب تجربا ڪيا ويا، اُهي شاھ عبداللطيف ۽ ٻين شاعرن به پنهنجي شاعريءَ ۾ استعمال ڪيا. ان کان علاوه ڪجهه بيت ته سٺا به ملن ٿا.
13. تمثيلي شاعري جو بنياد به پيو جيڪو اڳتي هلي تصوف ۽ روحاني نقطن سمجهاڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو.
14. عشقيہ ۽ فراقیہ عنصر سنڌي بيت کي وڌيڪ پرسوز ۽ دلڪش بنائي ڇڏيو.
15. قاضي قاضن مرشد لاءِ ”جوڳي“ لفظ ڪم آندو جيڪو تقريباً اڄ تائين به استعمال ٿيندو رهيو آهي.
16. قاضي قاضن هڪ لفظ استعمال ڪيو ”جاڳايوس“ جنهن جي معنيٰ آهي مون کي جاڳايائين، پر اڄ ڪلهه جاڳايوس جي معنيٰ آهي ”هن کي جاڳايو.“
17. هن دؤر ۾ سنڌي ۽ سرائڪي جو هڪٻئي تي تمام گهڻو اثر پيو. قاضي قاضن ته سرائڪي ۾ به بيت چيا.

ارغونن، ترخانن، ۽ مغلن جو دؤر

(1521ع-1718ع)

ارغون، سمن جي آخري حڪمران ڄام فيروز کي شڪست ڏئي، سنڌ جا حڪمران بڻيا. شاھ بيگ ارغون پهريون حڪمران هو. ڪجهه وقت کان پوءِ حڪومت ارغونن جي اميرن يعني ترخانن جي هٿ ۾ آئي، ترخانن کان پوءِ سنڌ جون واڳون مغلن جي هٿ ۾ آيون.

ارغون، ترخان ۽ مغل ڌاريا حڪمران هئا، انهن سنڌ ۽ سنڌ واسين تي جيڪي ظلم ڪيا، تاريخ انهن جي گواهه آهي. وڏو ظلم ته اهو ٿيو جو سنڌ جو علم ۽ ادب تباهه ٿي ويو. مٿان ٻي مصيبت اها ٿي جو فارسي زبان جي ايتري همت افزائي ڪئي وئي جو سنڌي شاعر ۽ عالم به فارسيءَ ۾ شاعري ڪرڻ لڳا ۽ سنڌ ۽ سنڌي زبان کي ننڍڙو ڪري ڇڏيائون. ڌارين جي ظلم ۽ بربريت، جتي رت جا درياءَ وهيا ۽ سنڌ جي وسيلن جي ڦرلٽ ڪئي ته اتي سنڌي شاعرن فارسي ۾ شاعري ڪري سنڌيءَ کي ڀڃي پٽڻ ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏي. اهڙن مايوس ڪن حالتن ۾ ڪيترن ئي سنڌي شاعرن سنڌي زبان کي زنده رکڻ لاءِ ڪوششون ڪيون ۽ سنڌيءَ ۾ شاعري ڪيائون، جيڪا زماني جي دست برد کان تمام گهٽ بچي سگهي. تنهن هوندي به ڪجهه شاعرن جو شعر ايترو ته پرسوز ۽ پراثر هو جو اهو عوام جي دلين ۾ گهر ڪري ويو ۽ محفوظ رهجي ويو. انهن بزرگن مان ڪجهه شاعرن جو شعر مختصر احوال سان هيٺ ڏجي ٿو:

مخدوم نوح رحه (1505ع-1590ع)

مخدوم نوح رحه هالا ڪنڊيءَ جو وڏو بزرگ هو. ظاهري تعليم ته تمام ٿوري حاصل ڪئي هئائون، پر قرآن شريف جو تفسير ڏاڍي عالمانه انداز ۾ ڪندا هئا. قرآن شريف جو فارسيءَ ۾ ترجمو ۽ مختصر تفصيل پنهنجي هڪ مريد بهاءُ الدين گودرڙيو کان لکيائون. قرآن شريف جو اهو فارسي تفسير چيچي پڌرو ٿي چڪو آهي.

مخدوم صاحب جا صرف چند بيت مليا آهن. جيڪي تصوف جي رمن سان ٽنٽار آهن. سندس خيال ۾ حق کي پسڻ لاءِ ظاهري اکيون ناڪافي آهن. حق کي پسڻ لاءِ اندر جي اڪثرين جي ضرورت آهي. جيڪڏهن ڪو ظاهري اکين تي ڀروسو ڪندو ته پرين پسي نه سگهندو. پاڻ فرمائين ٿا:

”پٽيان ته انڌيون، پوريون پرين پسن،
آهي اڪثرين، عجب ۾ پسڻ جي“

مخدوم صاحب فطرت جي نظارن ۾ ”حق“ جا مظهر پسڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. پاڻ فرمائين ٿا:

”ماڪ نه پانيو ماڙها، پيئي جا پريات،
روئي چڙهي رات، ڏسي ڏکين کي“

پنهنجي آخري ايمان ۾ بيمار رهڻ لڳا. سندس رفيق به هڪ هڪ ٿي فاني دنيا مان لڏڻ لڳا، ته اداس ٿي هيٺيون بيت چيائون:

”نه سي جوڳي جوءُ ۾، نه سي سامي وات،
ڪاپڙين ڪنواٽ، وڏي ويل پلاٽيا،“

پنهنجي آخري وقت ۾ پنهنجي هڪ معتقد اباڪر ڏانهن پيغام جي صورت ۾ هيٺيون بيت چئي موڪليائون:

”اباڪر آءُ، سامي سفر هليا،
تھا پوءِ مٿا، سڪين سناسين کي.“

جڏهن اباڪر اهو بيت ٻڌو ته پاڻ به هيٺيون بيت چيائون:

”اڃان ٿو اڃان ڪجائو ڪا جري جي جٿا،
تھان پوءِ مٿان، سڪان سناسين کي.“

شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو سال

شاهه ڪريم کي قديم دؤر جو سڀ کان وڏو شاعر مڃيو ويو آهي ۽ کيس سنڌيءَ جو ”چاسر“ ۽ سنڌي ادب جو ”وهاڻو تارو“ جا لقب به ڏنا ويا آهن. پاڻ پنهنجي پيٽ گذر لاءِ ٻني ٻاري جو ڪم ڪندا هئا.

شاهه ڪريم جا 94 يا ڊاڪٽر بلوچ مطابق 93 بيت مليا آهن. جيڪي ٻوليءَ جي انمول ذخيري هجڻ سان گڏ تصوف جي رمن ۽ الاهياتي فلسفي سان پڻ ٽنٽار آهن. پاڻ اهي شعر وڏي آواز سان پڙهندا هئا. اڪثر ڪري سماع جي محفلن ۾ وجد ۾ اچي ويندا هئا. وحده الوجود جي حقيقت جي اپتار ڪندي چون ٿا:

”سو هيڏانهن سوئي هوڏانهن. سوئي من وسي،
تهين سنڌي سوجهري، سوئي سو پسي“.

آفاقي حقيقت جي آواز ۽ پٽلاءَ کي ٻڌڻ لاءِ ظاهري ڪن بلڪل نااڻ
آهن. انهيءَ کي ٻڌڻ لاءِ باطني روشنيءَ جي ضرورت آهي.
”هي ڪن گڏ هٿان وڪڻي، ڪن کي ٻيا ڳنڍي،
سنڌي پريان ڳالڙهي، تنين سين سٽيڇ“.

پنهنجي پرينءَ جي ياد جڏهن حد کان وڌي ويندي آهي ته پرين بلڪل
پنهنجي ويجهو محسوس ٿيندو آهي ۽ ائين لڳندو آهي ته پرين ۾ ۽ اسان ۾ ڪو به
ويڇو ڪونهي. ڪو به مفاصلو ڪونهي انهيءَ حقيقت کي سمجهائيندي چون ٿا:

”پالڻاريءَ سر بهڙو جر تي پکي جيئن،
اسان سڄڻ ٿيئن، رهيو آهي روح ۾.“

شاهه خير الدين (1505ع - 1617ع)

هيءُ بزرگ اصل ۾ بغداد جو هو ۽ پير عبدالقادر جيلانيءَ جي اولاد مان
هو. سڀني سفر ڪندي سنڌ ۾ آيو ۽ هالا ۾ اچي مخدوم نوح جو مريد ٿيو.
هڪ دفعي پنهنجي مريد کي سجدي ۾ ڏسي هيٺيون بيت چيائون:
”نه تون ڪمبوند تون قبلو رهين منجهه سجود
وساري وجود، ملين ساڻ درياه.“

تنهن تي سندس مريد جواب ڏنو:

”ڪو ڪندا قبلو جن سڃاتو سلطان،
پرين اسين پاڻ، ڪريون سجود ڪنهن کي.“

جرڪس فقير

هيءُ درويش مخدوم الياس جو مريد هو. هن جي زماني ۾ رسم ساهتيءَ جو
حڪمران ”ڄام اهو“ هو. ڄام اهو (ڄام همي) جرڪس فقير جي مرشدن
کي ڏاڍو تنگ ڪيو جنهن تي هن درويش بد دعا ۾ هيٺيان بيت چيا:

”اوپر ڏانهن ٿي آيا، سنيري به سوار
هڪڙي پڪڙيس ڏاڙهي ڪئون، ٻئي پٽيس وار
ساري سڀ ڄمار، تن جي منزل مٿو نه ڪو.“

”اهيو ٿيو وهيو مٿئون پيس باز
تنهن جو آواز ٻيهر ٻڌو ڪونه ڪو.“

عثمان احساني

هيءُ بزرگ اصل بلوچستان جي علائقي ڀاڳڙي کان هجرت ڪري سنڌ ۾ اچي آباد ٿيو هو. ان جي ڪلام جو مجموعو ”وطن نام“ جي نالي سان مليو آهي. ليڪن اهو ايترو ته ڳري چڪو آهي. جوان مان صرف چند بيت ملي سگهيا آهن. عثمان احسانيءَ جي شاعريءَ ۾ قبر ۽ آخرت جي عذاب جو موضوع سرفهرست آهي. موت ۽ قبر جي منظر ڪشي ڏاڍي لرزه خيز انداز سان ڪيل آهي. سندس بيت ان وقت جي بيت جي فني سٽاءُ کان ڪجهه بدليل آهي. يعني آخري سٽ جو قافيو وچ ۾ اچڻ بدران آخر ۾ آهي. سندس هيٺيان ٻه بيت پڙهي ڪوبه عقل وارو اندازو لڳائي سگهي ٿو ته ان وقت سنڌين جي سماجي حالت ڪهڙي هئي؟

اهي هن دنيا مان ڪافي حد تائين مايوس ٿي ويا هئا. ڌارين جي ڏاڍاين انهن کي قبر جا عذاب ياد ڏياري ڇڏيا هئا. اُهي بيت هي آهن:

”ڳالهه اٿانگي گور جي، ويهه مَ وسارو هي،
ترس مَ ويهه تيار ٿي، سائيٽڙا سنبهي،
هيءُ حد هيبت جهڙي ويندءِ گور ڳهي“

”سپون وچون سهسين، تنبل ناگن سان ٺهي،
ڏنگي جان ڏنگن سان، ويندءِ ڏيل ڏهي،
ڳري ويندءِ گور ۾ لڳين لحر لهي.“

شاهه لطف الله قادري (1611ع-1679ع)

شاهه لطف الله قادري پنهنجي دؤر جو وڏو عالم ۽ شاعر هو. هن تصوف تي فارسي ۾ ٻه ڪتاب ”تحفة السالڪين“ ۽ ”منهاج المعروف“ لکيا. پاڻ سنڌيءَ ۾ ڪافي شاعري ڪيائون. محترم ڊاڪٽر بلوچ سندس 357 بيتن تي، هڪ رسالو به مرتب ڪيو آهي. تصوف سندس شاعري جو موضوع آهي. ٻين صوفي شاعرن وانگر هن جي شاعريءَ ۾ به اندر جي روشنيءَ تي زور ڏنل آهي ۽ ظاهري عقل کي پرين پسڻ لاءِ ناقص قرار ڏنو اٿن:

”عقل ات اوچو ٿيو ڪاجا ڏسي ڀت،
نه ڪو ڳاڇ نه ڳت، حيرت هنيو سيڪو.“

حق کي پسڻ لاءِ ڪيئي ڪشالا ڪرڻا پون ٿا. ڪڏهن پنهنجي من ۾ جهاتي پائڻ لاءِ منهن مونن ۾ ٿو هڻو پوي ته ڪڏهن وري ڪا پڙي بلجي ڪائنات جا اسرار سمجھڻ لاءِ وٽڪار جر ۽ جبل جهاڳڻا ٿا پون پاڻ فرمائين ٿا:

”ڪهي ڏٺو ڪا پڙين، ڪو آگاهون پنڌ،
تنين منجهان آئين ڳجهه ڳجهائين ڳنڌ،
سندو حيرت پنڌ، آيو آڏو آديسين.“

هن ڪائنات جي اسرار کي پروڙڻ لاءِ هر دؤر جو انسان مٿا ڪٽ ڪندو رهيو آهي. هي سفر ڪٿان کان شروع ٿيو آهي، سندس منزل ڇا آهي؟ انهيءَ حقيقت سمجھڻ لاءِ ڇا ڪجي ۽ ڪيئن ڪجي؟ انهن رمن بابت شاهه لطف الله قادري لکي ٿو:

جت پنڌ نهايت ناه ڪا، نڪوانت نه چيهه،
سو ڪوڙين ڏسي ڪنڀيا، ڏوران ڏاڍو ڏيهه،
اُت هلق حيرت ۾ ٿئو چيتا تو چيلهه،
اوري ڪر مَ آسرو واديءَ وچ مَ ويهه،
ثابت ٿي سبحان سين، منجهه حقيقت پيهه،
ته سوپسين ڏيهه، جنهن کي سِڪي سِڪو.

(جنهن سفر جي ڪا انتها نه آهي ۽ نه ئي ان جي منزل آهي، ان کي ڏسي لکين دليون دهلجيو وڃن. سفر جي دؤران ڪو سهارو ڪونهي. واديءَ وچ ۾ هاري ويهڻ بيڪار آهي، ضروري آهي ته تون خدا تي ڀروسو رکي اڳتي هلندو ره. اهڙي ريت منزل کي ويجهو ٿيڻ ۾ آساني ٿيندي، جنهن تي رسڻ لاءِ سڀئي سکندا رهيا آهن.)

شاهه لطف الله قادريءَ جي ڪلام جو فني تجزيو ڪندي ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو ”فن ۽ هيئت جي لحاظ کان شاهه لطف الله قادري جي ڪلام ۾ نوان تجربا نظر اچن ٿا. ترجيح يا تڪرار پهريون دفعو سندس ڪلام ۾ ڏٺي وئي آهي. هن ڍانچي جي مطابق بيت ۾ لفظ، اصطلاح ۽ جملا وري وري ورجايا ويا آهن. شاهه لطف الله تشبيهن ۽ تمثيلن ذريعي پنهنجي ڪلام کي موثر ۽ ان جي مفهوم کي چڱيءَ طرح چٽو ڪيو آهي. انهيءَ کان سواءِ لفظ ”سامونڊي“، ”ناڪٿا“، ”جوڳي“ ۽ ”آديسي“ استعمال ڪري جيڪي روايتون قائم ڪيون اٿس، انهن تي شاهه لطيف ۽ ٻين شاعرن به عمل ڪيو.“

هن دؤر جو ادبي جو جائزو

1. هي دؤر فارسي زبان جي تسلط جو دؤر آهي، جنهن ۾ سنڌي قوم سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جو به استحصال ٿيو. فارسي، سرڪاري دفتر، انتظامي ڪاروبار خط و ڪتابت، تعليم ۽ تصنيف، ادب ۽ شاعريءَ جي زبان بڻجي وئي. فارسيءَ جي ايتري اثر هئڻ جي باوجود به ڪيترن ئي سنڌي شاعرن سنڌي ٻوليءَ ۾ اعليٰ درجي جي شاعريءَ ڪري پنهنجو تاريخي فرض ادا ڪيو.
2. هن دؤر ۾ رومانوي داستانن کي تمثيل طور استعمال ڪرڻ جو عام رواج پيو.
3. بيت هن ۽ ٽن ستن کان وڌيڪ پنجن ۽ ڇهن ستن تائين پهچي ويو.
4. ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جي چوڻ مطابق، ”انهن ڏينهن ۾ ’ڪافي‘ سنڌي شاعريءَ ۾ مقبول عام صنف هئي. جنهن کي سنڌ جي هيٺئين حصي ۾ ’وائي‘ چيو ويندو هو. وائيءَ جا ڪي باقاعده نمونا ته نه ملي سگهيا آهن، پر آخري دؤر جي آخري شاعر شاهه عنايت رضويءَ جي رسالي ۾ وائيءَ جا ڪجهه نمونا ملن ٿا.“
5. هن دؤر ۾ تصوف سان گڏ حسن و عشق ۽ هجر و فراق به سنڌي شاعريءَ جا موضوع هئا. ان کان سواءِ ان ۾ سنڌ جي معاشي ۽ معاشرتي حالتن جو عڪس به ملي ٿو.
6. سماع جون محفلون به ٿينديون هيون، جن ۾ سنڌي بيت پڙهيا ويندا هئا.
7. بيتن ۾ ”وراڻ“ ۽ ”تڪرار“ جا اهڃاڻ به ملن ٿا.
8. مذهبي شاعري به ڪئي وئي، جنهن جو سٽاءُ گهڻو ڪري الف اشباع تي ٻڌل هو.
9. سنڌي ٻولي پنهنجي ”نج“ صورت ۾ استعمال ڪئي ويندي هئي. شاهه عبدالڪريم جي شاعري ”نيٺ سنڌي“ جو اعليٰ مثال آهي.
10. هن دؤر جي ڪافي شاعريءَ ۾ ”ترڪ دنيا“ ”توڪل“ ”فنا ۽ بقا“ جي چڱي خاصي اپتار ڪيل آهي. ان کان علاوه هن دؤر جي شاعري تي مايوسيءَ ۽ نااميديءَ جو به ڪافي اثر آهي. عثمان احساني جي شاعري پڙهڻ سان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ان وقت سنڌين سان ڪهڙي ويڌن هوندي.

ڪلهوڙن جو دؤر (1718ع-1782ع)

ڪلهوڙا، مغلن جي دؤر ۾ سياسي قوت بڻجي آهستي آهستي اڀرڻ لڳا. آدم ڪلهوڙو پيريءَ مريديءَ وسيلي ڪافي طاقتور بڻجي چڪو هو. خان خانان جڏهن سنڌ تي حملو ڪيو ته آدم ڪلهوڙي کيس فتح جي دعا ڏني هئي. فتح کان پوءِ مغلن آدم ڪلهوڙي کي چانڊڪا ۾ جاگير عطا ڪئي. آخرڪار ميان يار محمد ڪلهوڙي شاهه عنايت جي سر جو سودو مغلن سان ڪيو ۽ شاهه عنايت کي شهيد ڪرائي ڪلهوڙن جو پهريون حڪمران بڻجي ويو. ميان يار محمد ڪلهوڙي جي غداريءَ ڪرڻ تي شاهه عنايت چيو:

”ڏونگري ڏني ڏاڙهي، ڪوه ڪتي جو ڀڄ.“

ميان يار محمد ڏاڙهيءَ تي هٿ رکي شاهه عنايت سان واعدو ڪيو هو پر غداري ڪرڻ تي شاهه عنايت چيو ته اها ڏاڙهي نه هئي، پر گُتي جو ڀڄ هو. شاهه عنايت جي خون ۾ هٿ رنگڻ کان پوءِ ميان يار محمد کي مغلن ”خدا يار خان“ جو لقب ڏنو.

ارغونن، ترخانن ۽ مغلن کان پوءِ سنڌين جي حڪومت ته آئي، پر سنڌ ۾ امن نه ٿيو. ڪلهوڙن جي حڪومت 64 سال هلي، پر هن ٿوري عرصي ۾ سنڌ جي ڌرتيءَ کي ڪيترائي ڀيرا رت جو ريڇ ڏنو ويو.

1739ع ۾ نادر شاهه سنڌ تي حملو ڪري شڪارپور ۽ سکر کي ڦٽار سان ملائي ڇڏيو. ان نه صرف سنڌ کي خون جو غسل ڏنو پر سنڌي علم ۽ ادب ايران سان ڪٽائي ويو. ميان نور محمد ڪلهوڙو نادر شاهه سان مقابلو ڪرڻ بجاءِ سنڌ کي نڌڻڪو ڇڏي ڪڇ ڏانهن ڀڄي ويو. ان کان پوءِ احمد شاهه ابدالي ۽ مدد خان پٺاڻ جيڪي سنڌ سان ويل وهايا، تاريخ اڄ به ان دؤر جي نوحه خوان آهي.

ايتري افرا تفری ۽ عدم استحڪام جي باوجود سنڌي ادب تمام گهڻي ترقي ڪئي. سنڌي ٻوليءَ ۾ پنهنجي وسعت لاءِ زبردست صلاحيت موجود آهي. ارغونن ۽ ترخانن جي دؤر ۾ سنڌي شاعريءَ جي بقا به وڏي ڳالهه هئي.

ڪلهوڙن جي دؤر ۾ پڻ فارسيءَ جو اوتروئي اثر رهيو پر جيئن ته حڪمران سنڌي هئا، ان ڪري سنڌي زبان کي همت افزائي ملي. ان همت افزائيءَ جي بنياد تي سنڌي ٻوليءَ جي صلاحيتن ۾ ايترو نڪار آيو جو هن دؤر کي ”سنڌي ادب جو سونهري دؤر“ چيو ويندو آهي. هن دؤر ۾ عظيم شاعر ۽ عالم پيدا ٿيا، جن سنڌي ٻوليءَ جي بي انتها خدمت ڪئي. هن دؤر جا شاعر ۽ سندن ڪلام هيل تائين لافاني ثابت ٿيا آهن.

هن دؤر جي ادب جو جائزو وٺڻ لاءِ ان کي هيٺين ٽن حصن ۾ ورهايون ٿا.

1. مذهبي شاعري

2. صوفيانہ شاعري

3. نئون صنفون

1. مذهبي شاعري

هن دؤر ۾ نئون صرف سنڌ جي سياست جو مرڪز هو پر مذهبي لحاظ کان به اهم هو. هتي ڪيترائي مدرسا هئا، جن ۾ ديني درس سنڌيءَ ۾ ڏنو ويندو هو. ان ڪري ڪيترائي ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکيا ويا. ان وقت جيئن ته سنڌي نثر جو باقاعده رواج نه هو تنهن ڪري اهي ڪتاب الف اشباع جو قافيو ملائي نظم جي صورت ۾ لکيا ويا ۽ ان وقت جيئن ته سنڌي صورتخطي اڃان ايجاد نه ٿي هئي، تنهن ڪري اهي عربي رسم الخط ۾ لکيا ويا. انهن نظمن کي ”ڪبت“ به چيو ويندو آهي. ان سان گڏ هنن نظمن کي ”سنڌي“ جي نالي سان به سڏيو ويندو هو. هن سلسلي جو پهريون ڪتاب ”مقدمة الصلوات“ مخدوم ابوالحسن ٺٽويءَ لکيو جنهن ۾ نماز جا مسئلا آسان زبان ۾ سمجهايل آهن.

مخدوم ابوالحسن ٺٽوي

ٺٽي جو هڪ وڏو عالم هو. ان وقت ڪيترائي هندو اسلام قبول ڪري رهيا هئا، جن کي اسلام جا بنيادي رڪن ۽ عبادت جا طريقا سمجھائڻ جي ضرورت محسوس ڪئي وئي. مخدوم ابوالحسن عربي رسم الخط ۾ ڪجهه اضافو ڪري سنڌي رسم الخط تيار ڪئي، جنهن کي ”ابوالحسن جي سنڌي“ چيو وڃي ٿو.

سندس ڪتاب ”مقدمة الصلوات“ مڪمل طرح سان منظوم ڪتاب آهي، جنهن ۾ نماز جي باري ۾ تفصيل سان سمجهايل آهي: ”مثلاً:

”مٿي مونن هٿڙا، نيٽي نرتان ڏيڄ،
ڪري ڪشاديون آڱريون، محڪم پر پڇيڄ،
پورو مٿو پٽ سين، جوڙا جوڙا ڪريڄ،
جيئن رکيو پاڻي نه رڙهي، ان پر پٽ جهليڄ.“

”ساراهجي سو ڏٺي، سندن جنهن فرمان،
مڃيو مڙني مومنن، آندائون ايمان.“

”چوٿون رکوع سجدي ۾، ڪرڻ ويرم ڪا،
قدر تسبيح هيڪڙي توڙي ٿي پيرا.“

مخدوم ضياءُ الدين

هيءُ به ٺٽي جي وڏن عالمن مان هڪ هو ۽ مدرسو هلائيندو هو. برک
عالم محمد هاشم ٺٽوي به سندس شاگرد هو.

هن بزرگ به الف اشباع مطابق ڪتاب لکيا، جن ۾ اسلام جون ڳالهيون
سمجهايل هيون. انهن ڪتابن کي ”مخدوم ضياءُ الدين جي سنڌي“ به چيو
وڃي ٿو. سندس ڪتابن مان ڪجهه شعر هيٺ ڏجن ٿا:

”جيئن عنايت اسلام تو ٿيو پليءَ پٽ،
سڪ احڪام اسلام جا، وٺ موچاري مت.“

”ساڍيون ڇهه ويهون فرضن جون ساري توسڪيڄ،
بيان تن جو علاحدو آخر ۾ پڙهيڄ.“

”پهريون فرض ٿو ٿئي، بعد بلاغت
ايءُ ڪلمو آهي نبي آهي جو صاحب آهي شفاعت“

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (1690ع - 1761ع)

مخدوم محمد هاشم پنهنجي ديني تعليم ٺٽي ۾ ئي حاصل ڪئي ۽
پنهنجي تعليم جو مرڪز به ٺٽي کي ئي بنائائين.

مخدوم صاحب پنهنجي وقت جو جيد عالم هو. هن عربيءَ، فارسيءَ ۽
سنڌيءَ ۾ تقريباً ڏيڍ سؤ کن ڪتاب لکيا. جن ۾ ”فرائض الاسلام“، ”راحت
المومنين“ ۽ ”زاد الفقير“ مشهور آهن. سندس نظم جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

ايمان يا الله تعاليٰ جا، چوراسي فرض ٿيا،
سٺي ياد رکو تن کي، هيٺين منجهان را،
پهريون فرض ويساه وجود ڪري مولِي،
ٻيو ايمان ان ڪري ته آهي واجب الوجودا.

عربي آڃاڻن کي، گهڻي ڏهلي هوءَ،
سنڌي ڪير سهڪي، جان سڪي سڀڪو.

بقا ناه بلاد کي، دنيا ناه دوام
اجل ٿو اوتون ڪري ٿي قريب قيام
ڪريو ياد ڪريم کي، سنجهي صبح شام

مسٽلا اسلام جا، پڇي سڀ سڪجا،
پڙهيو پاڙهيو تن کي، جيڪي چيو خدا،
ته ڪري رحمان رحمتون، سڃاهو سڀنيا،
ڪري ڪرم ڪريم ڏئي بخشي ڏوه خطا.

مٿين ٽن عالمن کان سواءِ ٻين به ڪيترن ئي عالمن ۽ سندن شاگردن
مذهبي شاعري ڪئي ۽ مذهبي ڪتاب نظر جي ويس ۾ لکيا. انهن عالمن
مان هيٺيان عالم ڪافي اهم آهن:

مولوي عبدالحق، مولوي محمد حسين، مخدوم محمد ابراهيم ڀٽي،
مخدوم غلام محمد ٻُڱائي، قاضي عبدالڪريم، ميان عيسو مخدوم عبدالله
واعظ وغيره.

2. صوفيانہ شاعري

ڪلهوڙن جي دؤر ۾ صوفيانہ شاعري تمام اعليٰ درجي جي ڪئي
وئي. هن دؤر کي جيڪڏهن صوفي شاعريءَ جو دؤر چئجي، ته به وڌاءُ نه
ٿيندو. تمام وڏا وڏا صوفي شاعر پيدا ٿيا، جن تمام وسيع جامع ۽ لازوال
ڪلام ڏنو.

صوفي شاعري گهڻو ڪري ”بيت“ ۾ ڪئي وئي. ان کان علاوه ”واٽي“ کي
به تصوف جي نقطن سمجهاڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو.
هن دؤر جي ڪجهه مکيه صوفي شاعرن جو احوال هيٺ ڏجي ٿو:

شاه عنايت رضوي

شاه عنايت رضوي مغلن جي آخري دؤر ۽ ڪلهوڙن جي شروعاتي دؤر جو شاعر هو. سندس وڏا اصل بکر جا رهاڪو هئا، پر پوءِ لڏي اچي نصرپور ۾ ويٺا. سندس شعر تي تبصرو ڪندي محترم حسام الدين راشدي پنهنجي ڪتاب ”A Brief History of Sindhi Literature“ ۾ لکن ٿا:

”شاه عنايت ۽ شاه لطيف شعر ۾ هڪ ئي رستي تي هليا آهن. اها ئي ٻوليءَ سان ڳڻي پابندي ۽ خيالن جي هڪجهڙائي توڙي دلڪشيءَ جي بيتن کي شاه لطيف وانگر هن به مختلف سرن ۾ تقسيم ڪيو آهي ۽ سنڌ جي عشقي داستانن کي شعر ۾ استعمال ڪيو آهي.“

شاه عنايت، شاه لطيف جي همعصر شاعرن ۾ سڀني کان وڌيڪ سٺو شعر چيو آهي، جنهن جو اثر خود شاه لطيف پڻ ورتو آهي. شاه عنايت جي شاعريءَ ۾ تصوف جا نقطا نهايت شاعراڻيءَ نزاکت سان بيان ڪيل آهن. عام صوفيانہ خيال مطابق شاه عنايت به محبت کي ڏاهپ تي ترجيح ڏني آهي. يعني جيڪڏهن من ۾ محبت آهي ۽ رهبري ڪرڻ لاءِ ڪو رهبر آهي ته ڪيڏا به ڏکيا مرحلا چو نه هجن ماڻهو آسانيءَ سان طئي ڪري سگهي ٿو. ان حقيقت بابت شاه عنايت چوي ٿو:

”ڪرڙا ڏونگر ڪه گهڻي، جت برپت بيريان،

اُت ڏاهن ڏاهپ وسري، حريفن حيران،

سسئي لنگهيو سيد چئي، محبت سين ميدان،

جن جو آريائي اڳواڻ تن کي ڪانهي باڪ بهير ۾.“

تصوف کان علاوه شاه عنايت جي بيتن ۾ حسن، عشق، فراق ۽ وصال به انتهائي دلڪش ۽ پرسوز انداز سان بيان ڪيل آهي. پاڻ فرمائن ٿا:

”گلبدن جون گجريون، ارم اوڏيائون،

چوٽا تيل ڦليل سين، واسينگ ويڙهيائون،

مشڪ محبت پاڻ ۾، لڳين لائون،

اهڙي پر عنايت چوي، راڻو رانيائون،

سو موٽي ڪيئن پاهون، جو وڃي ڪاڪ ڪڪريو.“

هر سٺي شاعر کي فطري نظارن سان محبت هوندي آهي. هو فطرت جو مشاهدو ڪرڻ کان پوءِ ان مان ڪجهه نتيجا به ڪڍي ٿو ته ان سان گڏ پنهنجي جمالياتي ذوق جي تسڪين به ڪري ٿو. شاه عنايت فطرت نگاري

ڪرڻ سان گڏ ان وقت جي سماجي حالتن جو به سنو عڪس چٽيو آهي. سندس هي بيت انهيءَ ڳالهه جي شاهدي ڏئي ٿو:

”پيهل پتو هيون، تاڙي ڪئي تنوار
هارين هر سنڀايا، سرها ٿيا سنگهار
لاهي ڏک ڏاتار الاهي عنايت چوي“

شاهه عنايت بيتن سان گڏ وايون به چيون آهن. جيڪي فني توڙي فڪري لحاظ کان اعليٰ درجي جون آهن.

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي

سنڌ جو هي اهو باڪمال شاعر آهي، جنهن کي دنيا جي وڏن شاعرن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. مشرق توڙي مغرب جا عالم ۽ محقق، شاهه لطيف جي ڪلام جي تشريح ۽ تحقيق ڪرڻ ۾ رڌل آهن. شاهه سائين جي ڪلام کي جيترو وڌيڪ پڙهجي ٿو اوترو وڌيڪ حيرت ۾ اضافو ٿئي ٿو.

شاهه سائين جي ڪلام ۾ اهي سڀ خوبيون موجود آهن، جيڪي هڪ آفاقي شاعر ۾ موجود هجڻ گهرجن. علامه آءِ آءِ قاضي ڪار لائل جي ٻڌايل اصولن مطابق شاهه سائين کي دنيا جو وڏي کان وڏو شاعر ثابت ڪيو آهي. ڪار لائل جا مقرر ڪيل معيار هيٺيان آهن:

- (1) شعر اهو آهي جيڪو ڳائي سگهجي.
- (2) جيڪڏهن ڪنهن شاعر جي شعر جي ڪا مصرع يا لفظ بدلائي ڇڏجي ته شعر جو روح ختم ٿي وڃي.
- (3) زبان جو استعمال جنهن ذريعي شاعر پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندو آهي.

شاهه صاحب جو ڪلام انهن ٽنهي معيارن تي بلڪل پورو آهي. سندس ڪلام گهري شاهدي ۽ ذاتي تجربن تي ٻڌل آهي. پاڻ سڄي سنڌ جو چپو چپو گهميائون ۽ اتان جي مروج داستانن، ٻولي، قدرت جي رنگين ۽ حسين نظارن، ماڻهن جي نفسيات، انهن جي معاشي ۽ معاشرتي زندگي ۽ ٻين بيشمار پهلوئن کي پنهنجي مطالع هيٺ آڻي، انهن کي پنهنجي شاعريءَ جو موضوع بنائون، جيڪا اڄ هڪ لازوال ۽ لافاني حقيقت بڻجي چڪي آهي.

شاهه سائين جي ڪلام کي موضوع ۽ معنيٰ جي لحاظ کان هيٺين ٽن حصن ۾ ورهايو ويو آهي:

(1) نيم تاريخي داستان

شاه سائين پنهنجي شاعريءَ کي مختلف سرن ۾ ورهايو آهي ۽ سنڌ جا نيم تاريخي داستان جهڙوڪ: 'سستي پنهنون'، 'عمر مارئي' ۽ 'سهڻي ميهار' وغيره کي پنهنجي بيتن ۾ بيان ڪيو آهي. شاه سائين انهن داستانن کي سڄي جو سڄو بيان نه ڪيو آهي پر انهن مان صرف پنهنجي مقصد وارا ٽڪرا ڪڍي انهن کي تمثيل طور ڪم آندو آهي.

(2) صوفيانہ نصيحت

شاه صاحب هر داستان کي بيان ڪرڻ کان پوءِ انهن مان ڪجهه نتيجا ڪڍي ٿو ۽ پوءِ اسان کي صوفيانہ نصيحتون ڪري سڌي راه ڏيکاري ٿو.

(3) مجازي شاعري ۽ فطرت نگاري

شاه سائينءَ کي نوجوانيءَ ۾ مجاز جي مهميز آئي هئي. جنهن هن کي بيچين ۽ بي قرار ڪري ڇڏيو. ان بي قراريءَ کي منهن ڏيڻ لاءِ ۽ پنهنجو پاڻ سڃاڻڻ واسطي شاه سائين سير سفر ڪيو. ان سير و سياحت ۾ قدرت جا ڪيئي منظر ڏٺائين جن کي پنهنجي لفظن جي قالب ۾ لاهي. انهن نظارن کي امر ڪري ڇڏيائين

”سهسين سڄن اڀري، چوراسي چنڊن،
بالله ري پرين، سڀ اونڊاهي پائينيان.“

”جهڙا گل گلاب جا تهڙا مٿن ويس،
چوٽا تيل چنبليٽا، هاها هو هميش،
پسو سونهن سيد چوي، نهه اچن نيش،
لالن جي لبيس، آٽڻ اڪر نه اُجهي.“

منظر نگاريءَ بابت سندس هيٺيان شعر پڙهي، شاه سائين جي مشاهدي کي داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي.

”وڏا وڻ وڻڪار جا، جت جائو جمر جر،
ڪوسا تپن ڪڪرا، ٻي دمدم تپي ڌڻ
ويچاري ڌڻي ور پير نه لهي پرينءَ جو.“
”هيٺ جر مٿي مڇر، پاسي ۾ وٿراه،
اچي وڃي وڃ ۾، تماچيءَ جي ساءِ،
لڳي اُتر واءِ، ته ڪينجهر هندورو ٿئي.“

شاه سائين جي ڪلام جون خصوصيتون

- (1) هندي شاعريءَ وانگر، زال کي عاشق ۽ مڙس کي معشوق ڏيکاريو اٿن.
- (2) شاه سائين جي ڪلام جي سڀني قصن ۾ انجام ڏرڻاڪ ڏيکاريو آهي.
- (3) سندن ٻولي نج سنڌي آهي.
- (4) سنڌ جي تهذيب ۽ ثقافت جي ڀرپور عڪاسي ڪئي اٿن.
- (5) سندن شاعري تمثيلي آهي.
- (6) سندن شاعريءَ ۾ جدوجهد ۽ قربانيءَ جو درس ڏنل آهي.

خواجہ محمد زمان لنواري وارو (1712ع-1774ع)

هيءُ بزرگ نقشبندي سلسلي جو هو ۽ شاه لطيف جو همعصر هو. شاه لطيف کي ساڻس گهڻي عقيدت هوندي هئي. روايت موجب هڪ شاه سائين سندس مريد ٿيڻ جي ارادي سان وٽس ويو پر صرف ان ڪري سندس مريد نه ٿيو جو نقشبندي سلسلي ۾ راڳ جي منع ٿيل آهي. شاه سائين خواجہ محمد زمان بابت فرمائي ٿو:

مون سي ڏنا ماءُ، جنين ڏٺو پرينءَ کي،

تنين سنڌي ڪا، ڪري سگهان نه ڳالهي

عبدالرحيم گرهوڙي سندس مريد هو ۽ ان خواجہ صاحب جي ڪلام (جيڪو 85 بيتن تي مشتمل آهي) جي عربيءَ ۾ شرح ڪئي. خواجہ محمد زمان جي شاعري جو موضوع تصوف آهي. هو محبوب کي سڃاڻڻ لاءِ ”معرفت“ کي وڌيڪ ترجيح ڏوڏي.

فعل شريعت، حب طريقت، هنيون حقيقت هو،

معرفت نالو، پروڙڻ پارسين.

جيڪي معرفت وارا ماڻهو هوندا آهن انهن جي زندگيءَ جو مقصد ئي هوندو آهي پرينءَ کي پسڻ. هوجڏهن ”حق“ جو ڀرچار ڪندا آهن، ته نه انهن کي ڪنهن قسم جي لالچ هوندي آهي، نه ئي وري ڪنهن قسم جو خوف. خواجہ صاحب هن حقيقت کي هيئن ٿوري بيان ڪري:

عارف ۽ عشاق، پسڻ گهرن پرينءَ جو

جنت جا مشتاق، اڃان اوراهان ٿيا.

ٻين صوفي شاعرن وانگر، خواجہ صاحب به ظاهري علم کي گهٽ ڪري ڄاڻايو آهي ۽ عشق جي منزل مٿانين ٻڌائي آهي ۽ هدايت ڪئي

اٿس ته انهن ماڻهن سان صحبت رک، جيڪي پنهنجي من ۾ محبت جو مڃ
بارين. فرمائين ٿا:

”اڪر پڙه عشق جو ڪنز قدوري ڇڏ،

چڙه تنين جي مڏ، جي سٽي ڏين شراب جي.“

پرين کي پسڻ لاءِ ماڻهوءَ کي سڀ لڳ لاڳاپا لاهڻا پوندا آهن. سڀ رشتا
ناتا ٽوڙي سڀ ڪجهه ڇڏي فقيرائي راه وٺي پوندي آهي. فقير ٿيڻ لاءِ نه
صرف ٻين شين تان آسرو ڪڍڻو ٿو پوي، پر پنهنجي سر جو سانگو به لاهڻو ٿو
پوي خواجہ صاحب فرمائي ٿو:

”تانسين تون نه فقير، جانسين سانگ سڀيءَ جو

ماڻهو تن ملير، جن جسو مال مباح ڪيو.“

طالب جي زندگي جو مقصد صرف مطلوب تائين پهچڻ آهي. سڄيءَ
جدوجهد کان پوءِ جيڪڏهن طالب پنهنجي مطلوب کي سڃاڻي ورتو ته پوءِ هن
جي لاءِ ٻئي ڪنهن به باري ۾ سوچڻ عظيم گناه آهي. ڇو ته جنهن واٽ لاءِ هو مٿا
مونا هڻي رهيو هو اها جيڪڏهن کيس ملي وڃي ته پوءِ ويهڻ جو ڪهڙو ڪم؟
”سڄڻ ڏٺو جن، تن ڏسڻ غير گناه،
جنين لڏي راه، وهڻ تنين وه ٿيو.“

روح فقير

روح فقير انهن ٿورڻن صوفي شاعرن مان آهي، جيڪي پنهنجي وقت
جا وڏا عالم پڻ هئا. روح فقير به عربيءَ ۽ فارسيءَ جو وڏو عالم هو. هنديءَ
تي به چڱي دسترس حاصل هئس. پهرين ڪلهوڙن جي درٻار ۾ ملازم هو، پر
پوءِ اتان ملازمت ڇڏي خيرپور رياست ۾ وڃي سڪونت پذير ٿيو.
ڀاڻ سنڌيءَ، سرائڪيءَ ۽ هنديءَ ۾ اعليٰ درجي جي شاعري ڪئي اٿن،
جيڪا وحدة الوجود جي فلسفي جو ڀرپور ايتار آهي. هندي دوهن ۾ به
ڪتاب لکيا اٿس، جن ۾ ”من پر بوڌ“ ”پرير گيان“ ۽ ”انيو“ مشهور آهن.
روح فقير ڪافي، غزل، بيت، دوهن ۽ سي حرفي ۾ شاعري ڪئي
آهي، جيڪا فڪر ۽ فن جي لحاظ کان اعليٰ پايي جي آهي.
ڀاڻ جيئن ته عالم هئا ۽ ڪلهوڙن جي درٻار ۾ رهيا هئا، ته کين زماني
جي به اڪيائيءَ جي پوري پروڙ هئي. ماڻهو اندر ۾ هڪٿا هئا ته ٻاهر ۾ ٻيا.
گهڻو ڪري ڪجهه ڪتاب پڙهي پنهنجو ڀاڻ کي عالم سمجهڻ لڳندا هئا.
انهيءَ حقيقت کي پنهنجي هڪ بيت ۾ هيئن چٽيو اٿس:

”پڙهڻ ۾ جهڙو پاڻ ۾، وڏو فرق ڦير،
ڪاڏي منهن محبوب جو ڪاڏي اکر اير
سار سهاڻي سج جي، پڇا موافق ٿيندو مير،
جن صحيح سڃاتو پير، روجل رات به تن جي.“

انسانن جي گهڻائي اڪثر ڪري سطحي سوچ جي حامل رهي آهي. شروع کان وٺي انسان پنهنجي جبلتن کي تسڪين پهچائڻ لاءِ ڪوشاڻ رهيو آهي. تمام گهٽ انسانن پنهنجي فوري خواهشن ۽ موجود حقير ذاتن کي ٺڪرائي، ڪنهن وڏي مقصد ماڻهن جي تمنا ڪئي آهي. انهيءَ وڏي مقصد تائين پهچڻ لاءِ صوفين جيڪا راه پسنڌ ڪئي آهي، اها آهي عشق جي راه. عشق جي راه تي هلڻ کان پوءِ ئي انسان پنهنجي پرينءَ جو وصال ماڻي سگهي ٿو ۽ جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جي اندر ۾ عشق جي باهر پڙڪي اٿي ته پوءِ اهو ماڻهو زندگيءَ جي عام ضرورتن کان بي نياز ٿي ويندو. هن کي انهن شين مان خوشي حاصل نه ٿيندي جنهن جي لاءِ عام ماڻهو سکندا رهندا آهن ۽ نه هن کي انهن ڳالهين مان ڏک پهچندو، جيڪي عام انسانن کي روئڻ ۽ رڙڻ تي مجبور ڪري ڇڏينديون آهن. روجل انهيءَ حقيقت تان ڀڄڻ لاءِ هي بيت چيو آهي:

”جن کي عشق اندر ۾، تن کي اُڃ نه ٻُڪ،
وحدت منجهه وصال جي، سدا ماڻين سک،
ڏور تن کان ڏک، جي روجل رتا روح ۾.“

روجل فقير جيئن ته وحدت الوجود جي فلسفي جو ڦاٽل هو، تنهن ڪري ان کي هر شيءِ ۾ وجود مطلق جي جھلڪ نظر ايندي هئي. پاڻ چيائون:

”پير ۾ پير ميسور ته پير ۾ ڪو پيو؟“

يعني هر خوبصورت ۽ سڪون پهچائيندڙ شيءِ ۾ جيڪڏهن ذات حقيقي جو جلوو آهي، ته پوءِ هر ايڏاءِ رسائيندڙ ۽ گهٽ خوبصورت شين ۾ به اهائي ذات حقيقي آهي، ڇو ته جيڪڏهن انهن ۾ اسان ٻئي ڪنهن وجود کي ڳولينداسين ته وجود جي وحدت ختم ٿي ويندي ۽ اهو شرڪ ٿي پوندو.

مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي

هيءُ بزرگ به پنهنجي وقت جو وڏو عالم هو ۽ هن کي پنهنجي علم ۽ جاڻ تي گهڻو فخر ۽ ناز هوندو هو ۽ ان وقت جي صوفي بزرگن تي ٺٺوليون ڪندو رهندو هو. پر پوءِ جڏهن خواجہ محمد زمان لنواري واري سان ملاقات ٿيس ته سڀ ڳالهيون وسري ويس ۽ خواجہ صاحب جي رنگ ۾ رنگجي ويو.

مخدوم صاحب جي ڪلام کي هيٺين ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي:
 مذهبي شاعري: پاڻ جيئن ته عالم هئا، ان ڪري اسلامي مسئلا
 سمجھائڻ لاءِ سنڌي زبان ۾ شاعري ڪيائون. جيڪا گهڻو ڪري ”ڪبت“ جي
 صورت ۾ هئي. وحدانت تي سندس ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:
 ”لا الله الا الله“ آهي هيڪڙو جو موڙ مڙني جو،
 سڃاڻڻ ۾ ان سنڌي عقل عاجز هو،
 سڀن ڌاران تنهن سريه ان ري نه سري ڪو.“

صوفيانه شاعري

سندس صوفيانه شاعري بيتن جي صورت ۾ آهي. جنهن جو موضوع به
 اهو ئي آهي، جيڪو سندس همعصر صوفي شاعرن جو هو. يعني ”تصوف ۽
 عشق حقيقي“. پرينءَ جو پسڻ هر صوفيءَ ۽ عارف جي زندگيءَ جو مقصد
 هوندو آهي. هو عبادت، عابد بڻجڻ لاءِ نه ڪندو آهي ۽ تقويٰ زاهد ۽ متقي
 بڻجڻ لاءِ نه، پر صرف پرينءَ پسڻ لاءِ. مخدوم صاحب فرمائي ٿو:
 ”عابد زاهد اوريان، عارف عين منگن،
 هو روادار رکڻ جا، هي هٿان هٿ گهرن،
 ساعت سال چون، پسڻ ڌاران پرينءَ جي.“
 ”نفي ۽ اثبات کان، پرين پاڪيزو،
 لالڻ سنڌي لوءِ، تن تناقص ناه ڪو.“

صاحبڏنو فاروقي (1697-1788ع)

هيءُ بزرگ شاھ سائين جو همعصر شاعر هو ۽ سچل سرمست جو ڏاڏو
 هو. سندس بيت وحدۃ الوجود جي فلسفي سان ڀرپور آهن. ان کان علاوه
 سندس شاعريءَ مان اهو محسوس ٿئي ٿو ته هن جي نظر ۾ زندگي ڪن ننڍن
 مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ نه خلقي وٺي آهي. زندگي ۾ پنهنجي عمل سان
 ان منزل تي رسجي جيڪا سڀني کان اعليٰ ۽ اتم هجي. انهيءَ نقطي کي هن
 بيتن ۾ ڏاڍي خوبصورت انداز سان نروار ڪيو آهي:

”ڪنن جو نينهن نهر سان، ڪنن ڊبايا درياه،
 صاحبڏني جي ساه، سارو سمنڊ سمايو.“

”ڪي ٻڌڻ سان ٻڌجي ويا، ڪي چريا منجهه چاه،
 صاحبڏني جي ساه، سارا ورق ورايا.“

مدن ڀڳت

مدن ڀڳت به شاهه سائينءَ جو همعصر هو ۽ شاهه سائينءَ سان ڏاڍي محبت هوندي هئس. ٻئي اڪثر رهاڻيون ڪندا هئا ۽ هڪ ٻئي سان بيتن ۾ سوال جواب به ڪندا هئا. مدن ڀڳت جي شاعري جو فني سٽاءُ به ساڳيو شاهه صاحب وارو ئي هو. سندس شاعريءَ جو موضوع گهڻو ڪري اعليٰ انساني قدر آهن ۽ انهن سڀني اعليٰ انساني قدرن مان هو محبت کي ترجيح ڏئي ٿو. سندس هڪ بيت آهي ته:

محبت منو ٿوڪ، ميون ۾ مدن چئي،

ڇا ڄاڻي لوڪ، قدر ان ڪيميا جو.“

تمر فقير

هي بزرگ شاهه سائين جو خاص مريد هو. سندس اصل نالو حاجي علي هو. پر شاهه صاحب کيس محبت ۾ تمر فقير جي نالي سان سڏيندا هئا. تمر فقير جي شاعري به بيتن ۾ آهي ۽ سندس سٽاءُ توڙي موضوع تقريباً شاهه سائين جهڙو ئي آهي. نموني طور سندس ٻه بيت هيٺ ڏجن ٿا:

”ذاتي مان صفاتي ٿيو صفاتيءَ مان جڳ،

آديسي الڪ، مشاهدو محبوب جو.“

”منهنجو من منجهائيو جتن جي جمال،

وڏو سور سرير ۾، ڪيچين جي ڪمال،

هوت نه پائي حال، مت نه ٿيا معذور جا.“

هن دؤر جون نيون صنفون

هن دؤر ۾ ادب جي ايتري ترقي ٿي ۽ ايترا شاعر پيدا ٿيا، جو انهن سنڌي شاعريءَ کي ڪافي نيون صنفون ڏنيون. انهن صنفن جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو:

ڪافي يا وائي

ڪافيءَ جي باري ۾ اهو چيو وڃي ٿو ته اها صنف ڪلهوڙن جي دؤر کان به اڳ موجود هئي، پر ان جو ڪوبه باقاعده نمونو نه ملي سگهيو آهي. تنهن ڪري ڪافيءَ کي هن دؤر جي صنف سمجهڻ گهرجي. ڪجهه ڄاڻن جي راءِ مطابق ڪافي ۽ وائي ٻئي ساڳي شيءِ آهن. اتر ۾ ان کي ڪافي چيو ويندو هو ۽ لاڙ ۾ ان کي وائيءَ جو نالو ڏنو ويو. شاهه لطيف جي وائيءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

آءِ رات رات،

تنهنجي چانگي کي چندن چاريان
راتيان ڏيهان روح ۾ تن تونهي جي تات
تنهنجي چانگي کي چندن چاريان
ويني نت نهاريان، اچين جي پريات
تنهنجي چانگي کي چندن چاريان

سينگار

شاعري جي هن صنف ۾ محبوب جي هار سينگار ۽ حسن ۽ جمال جي تعريف ڪئي ويندي آهي. محبوب جي حسن جي تعريف ته شاهه عنايت ۽ شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ به آهي. پر انهن جي شاعريءَ جو محور محبوب جي حسن جي تعريف نه آهي. هن دؤر ۾ سينگار جا ٻه وڏا شاعر ملن ٿا: جلال کٽي ۽ صابر موجي.

صابر موجيءَ جي سينگار جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

”جهڙا گل گلاب جا، انهيءَ به اعليٰ پرين،
پسي دهن دلبر جو مجرو ڪيو مهتاب،
ڪن پيا ويس وڏاندر، ”صابر“ چئي صاف،
ظاهر اڳيون زاف، اچي ڪونه عجيب جي.“

مولود

هن لفظ جي لغوي معنيٰ آهي ”نئون ڄاول ٻار“. هن صنف ۾ حضور ڪريم ﷺ جي تعريف ۽ ثنا بيان ڪئي ويندي آهي. مخدوم عبدالرحيم ۽ غلام محمد بگائي هن دؤر ۾ علم عروض مطابق مولود چوڻ شروع ڪيا.

مدح

هن صنف جو موجد جمن چارڻ آهي. هن ۾ خدا جي حمد، نبي ڪريم جي ثنا ۽ اصحابن ۽ بزرگن جي ساراهه ڪئي ويندي آهي.

مناجات

هن صنف ۾ شاعر ڏئي جي درگاهه ۾ باڏائي سوال ڪندو آهي. ان کان سواءِ شاعر حضور ﷺ، اصحابن ۽ ڪنهن وليءَ کي به سوال ڪندو آهي.

هن صنف جو موجد مخدوم عبدالله عرف ميان موريو آهي. ان کان علاوه ميان سرفراز ڪلهوڙي ۽ ڪجهه ٻين شاعرن به مناجاتون چيون. ميان سرفراز ڪلهوڙي جي مناجات تمام گهڻي مشهور آهي. جيڪا هن بنديخاني ۾ ويهي لکي هئي:

بسم الله لڳ الله محمد شاه ڪر پناهه پرين تون
منجهه درگاهه ڪير آه، مٿي راهه رسين تون،
پلا ڄام هن غلام سندن سوال سٿج تون.

آهيان ڏڏ، غمن گڏ، سچا سڏ سٿج تون،
پسي پاڻ، ڪرم ساڻ، ڏکيا ڏاڻ ڏئين تون،
پلا ڄام هن غلام سندن سوال سٿج تون.

چارئي طرف تنهنجي شرف، ڪير روشن راهون،
منجهان نور ٿيو معمور، مڪو ملڪ مدينون،
پلا ڄام هن غلام سندن سوال سٿج تون.

سرفراز ڪي اُداس، آهي آس، اوهان ڏون،
ره راس، بند خلاص، خوشي خاص ڏئين مون،
پلا ڄام هن غلام سندن سوال سٿج تون.

مناقبا ۽ معجزا

مناقبا نبين، اصحابن ۽ ولين جي خوبين بيان ڪرڻ لاءِ چيا ويندا آهن ۽ معجزن جي معنيٰ آهي ان ٿيڻي ڳالهه جيڪا رسول اڪرم ﷺ ڪري ڏيکاري هجي. هي ٻئي صنفون مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جون ايجاد ڪيل آهن.

غزل

غزل جو بنياد به هن ئي دؤر ۾ پيو جنهن اڳتي هلي تمام گهڻي ترقي ڪئي. غزل جا اوائلي شاعر مرزا تقی ۽ نور محمد خسته آهن.

هن دؤر جو ادبي ۽ فني جائزو

1. هن دؤر ۾ شاهه عبداللطيف ۽ ٻيا ڪيترائي وڏا شاعر پيدا ٿيا. جن سنڌي ٻوليءَ ۽ شعر کي ڪمال جي درجي تي پهچائي ڇڏيو.

2. بيت تمام گهڻي ترقي ڪئي ۽ فني لحاظ کان ارتقائي منزلون طئي ڪري فني پختگي ۽ وسعت حاصل ڪئي. گهڻن مصرعن تي مشتمل ڊگها ۽ پختا بيت به لکيا ويا، جن کي ڪبت چيو وڃي ٿو. ڪبت گهڻو ڪري مذهبي شاعريءَ لاءِ استعمال ٿيو. موضوع جي لحاظ کان به بيت ۾ ڪيترائي نوان تجربا ٿيا.
3. جمالياتي شاعريءَ به تمام گهڻي ترقي ڪئي.
4. اسلامي فلسفي سان گڏ هندو ويدانتي فلسفي کي به سنڌي شاعريءَ ۾ جڳهه ملي.
5. هن دؤر ۾ ڪيئي نئون صنفون وجود ۾ آيون، جهڙوڪ: ڪافي، وائي، سينگار، مولود، مدح، مناجات ۽ معجزا.
6. الف اشباع جي نظر مطابق ڪيئي ڪتاب لکيا ويا. مخدوم ابوالحسن، محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم عبدالله، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙيءَ جهڙن عالمن مذهبي نقطا سمجھائڻ لاءِ ڪيترائي ڪتاب لکيا.
7. مخدوم ابوالحسن، سنڌي صورتخطي تيار ڪئي.
8. سنڌي شاعري جمع ڪري رسالا لکيا ويا.
9. هن دؤر ۾ واقعاتي ۽ رزميه شاعري به ملي ٿي.
10. فطرت نگاري ۽ منظر نگاري کي اهميت ڏني وئي.
11. سنڌي عروضي شاعريءَ جو بنياد هن دؤر ۾ پيو.
12. هن دؤر ۾ غزل جي شروعات ٿي.

ٽالپرن جو دؤر (1782ع- 1843ع)

ٽالپرن، ڪلهوڙن کان 1782ع ۾ اقتدار ڦريو. ٽالپر جيئن ته ڪلهوڙن وانگر ڏيهي حڪمران هئا، تنهنڪري سنڌي ادب جيڪو عروج ڪلهوڙن جي دؤر ۾ ماڻيو اهو ٽالپرن جي دؤر ۾ به جاري رهيو.

هن زماني ۾ سنڌي نثر جو بنياد پيو. ان کان علاوه هن دؤر ۾ شعر جي هر صنف تمام سٺي ترقي ڪئي. ڪلهوڙن جي دؤر ۾ جيڪي نيون صنفون ايجاد ٿيون هيون، انهن ۾ به سٺو واڌارو آيو. ڪافي ته پنهنجي ڪمال کي پهچي وئي.

هن دؤر جي ادب کي اسين هيٺين چئن حصن ۾ ورهائي سگهون ٿا:

1. مذهبي شاعري
2. صوفيانہ شاعري
3. نئون صنفون
4. نثر نويسيءَ جي ابتدا

1. مذهبي شاعري

هن دؤر ۾ مذهبي شاعري به ڪئي ويئي، جيڪا الف اشباع جي قافِيي ۾ هئي. هن قسم جي شاعري ڪرڻ وارو وڏي کان وڏو شاعر مخدوم عبدالله نرڻي وارو هو.

مخدوم عبدالله ڪيترائي ڪتاب لکيا، جن مان هيٺيان ڪتاب ڪافي مشهور آهن.

قصص الانبياء، ڪنز العبرت، تنبيه الغافلين، غزوات خلفاء راشدين وغيره
”ڪنز العبرت“ مان سندس شاعريءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

”اهو منهنجي اکين جو نار منجهه دنيا

۽ پڻ ميوو هوم دل جو وندر وجود؛

هيجان سانڍيو مون هنجهه ۾ سو پيارا پاڻا....“

خلفاء راشدين“ ۾ مخدوم صاحب لکي ٿو:
 ”هاڻي ڪريهو امام حسين جو ڪي مذڪور هن مٿا،
 جو عابد، زاهد متقي، اڪمل اطهرا،
 سنه سونهارو منهن موچارو.....“

مخدوم عبدالله کان علاوه مولوي ولي محمد، ملا عبدالحڪيم به هن
 طرز جي ڪافي شاعري ڪئي.

2. صوفيانہ شاعري

سنڌ جي سرزمين ڏاڍي ڪا سڀاڳي آهي، جو سندس ڪي مان هميشه
 اعليٰ درجي جا شاعر ۽ باڪمال صوفي پيدا ٿيندا رهيا آهن. تصوف سنڌ
 جي خمير جي ذري ذري ۾ سمايل آهي. هر دؤر وانگر هي دؤر به صوفين جو
 دؤر هو ۽ هن دور ۾ به باڪمال صوفيانہ شاعري ڪئي وئي. جيئن ته هن دؤر ۾
 تمام گهڻا صوفي شاعر پيدا ٿيا، تنهن ڪري هتي صرف چند ناميارن
 شاعرن جو ذڪر ڪجي ٿو.

سچل سرمست (1739ع - 1842ع)

سچل سرمست جو خاندان به شاهه لطيف جي وڏن وانگر دين جي
 تشهير ۽ تعليم لاءِ مشهور هو. هن فاروقي خاندان مان به ڪيترائي اهل الله
 بزرگ ٿيا، جن دين لاءِ وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيون.

سچل سرمست خيرپور رياست جي درازن نالي ڳوٺ ۾ سن 1739ع ۾
 تولد ٿيو. هو اڃا ننڍو ئي هو ته سندس والد ميان صالح الدين وفات ڪري
 ويو. تنهنڪري سندس چاچي ميان عبدالحق جي سنڀال هيٺ رهيو.

سچل سرمست قرآن جو حافظ هجڻ سان گڏ عربيءَ ۽ فارسيءَ جو
 عالم پڻ هو. تصوف سان دلچسپي هئڻ ڪري شيخ فريد الدين عطار جو
 ڪتاب ”منطق الطير“ ۽ ”وصيت نامه“ شيخ شمس الدين تبريزيءَ
 جو ”ديوان شمس تبريزي“ پڙهيائون، جن ايترو ته متاثر ڪيس جو شيخ
 عطار ۽ شمس تبريزيءَ کي پنهنجي فارسي ڪلام ۾ روحاني مرشد ڪري
 مڃيائون.

سچل جو ڪلام رندي ۽ بي باڪيءَ جو ڀرپور نمونو آهي ۽ لطيف سائينءَ
 جي اڳڪٿيءَ مطابق جيڪو ڪٿي جو ڍڪڻ لڌائين، ان ۾ ايترو ته بي باڪ
 ٿي ويو جو ملن ته مٿس فتوا ٿيون، به جاري ڪيون ۽ کيس گمراه سڏيائون.

سچل سرمست جي شاعريءَ کي ٻن حصن ۾ ورهائي، ان تي مختصر تبصرو ڪجي ٿو.

الف: حقيقي شاعري

ب: مجازي شاعري

الف: حقيقي شاعري

سچل سرمست جي حقيقي شاعري نج تصوف آهي. تصوف جون رمزون ظاهر ڪندي تمام گهڻو بي باڪ ٿي ويو آهي. ذات حقيقي جو مظهر انسان ۾ ڏسندي بي ڌڙڪ چئي ٿو ڏئي:

”پول نہ ٻي ڪنهن ڀل، تون تہ آدم ناهين،
لکيو ٿو لاتون ڪرين، جيئن باغ اندر بلبل.“

”الله الله ڇو ڪرين، پاڻ ئي الله ڄاڻ،
سچو سائين هڪڙو ناهي شڪ گمان“

”ايهو ڪم ڪريجي، جنهن وچ الله آپ ٻڌيجي،
مارا نغارا انا الحق دا، سولي سر چڙهيجي،
وچ ڪفر اسلام ڪڏاهان عاشق تان نہ اڙيجي،
سبحاني ما اعظم شاني، ”سچو“ سر سليجي.“

سندن طبيعت ۾ جلال گهڻو هوندو هو. جڏهن ساز وچندا هئا ته پاڻ مست ٿي ويندا هئا ۽ بي خود ٿي نچندا به هئا ۽ شاعري به ڪندا هئا. اهڙي استغراق جي ڪيفيت ۾ سندن اکين مان آب جاري رهندو هو:

”رڻ زارو زار راتون ڏينهان آه مون،
کوڙي کان قريب ويو هيئنڙي منجهه هزار
هن گوليءَ جي گفتار ڪا ٻڌيو ٻار وڃن ۾.“

فنا ۽ بقا جي مسئلي تي سندس خيال اهو آهي ته انسان فاني نہ آهي، ڇو ته انسان جو وجود ٻاري تعاليٰ جو هڪ حصو آهي. جيئن ته ذات حقيقي مڪمل آهي، تنهن ڪري انسان به پنهنجي تڪميل کي پهچندو. فرمائي ٿو:

”جهڙو آهين تهڙو هوندي فاني ٿيندين ڇا،
سڌ پنهنجي سر جي، ڪامل پيرڙي ڪا،
ڳالهہ نہ سمجهئي سا، آوازي انا الحق جي.“

ب: مجازي شاعري

سچل سرمست به شاهه لطيف وانگر مجازي عشق جي اوڙاه مان گذريو جنهن کيس حقيقت جي راه ڏيکاري.

سچل سرمست پنهنجي مجازي عشق وارن خيالن جو اظهار ڏاڍي پُر سوز ۽ درد انگيز انداز ۾ ڪيو آهي. فراق ۽ جدائيءَ جو درد ۽ پيڙا سندس شاعريءَ ۾ صاف عيان آهي. پنهنجي پرين کي التجا ڪندي چوي ٿو:

”هتي ٻاروڇا ورين، هن عاجز جون آهون،

درد پريون دانهون - ڪري ٿي ڪافين ۾“

”چڙهندي سانءُ چڪي، نه ته منهن ڏيکارڇ مينڌرا،

چارهيو مون کي ڏاڳهه تي، تنهنجي عشق تڪي،

مر پيو ڪو سر سڪي، انهيءَ جي اولاڪ جو.“

ملان کي عشق ۽ عقل جا اڙلي دشمن ڄاڻندي کيس هيئن مخاطب ٿيو آهي.

”ملان انهيءَ مٽ جو چڪو جي چڪين،

ڪارنهن کڻي ڪُنڊ ۾ ويٺو منهن مڪين.“

سچل سرمست ڪافيءَ کي تمام گهڻي اهميت ڏني آهي، ڇو ته مجاز جو نرم ۽ گرم احساس ڪافيءَ ۾ تمام سهڻي نموني سان ظاهر ڪري سگهجي ٿو. سندس سرائڪي ڪافي جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

”زاري زاري يار زاري نال تيڏي لڪ واري

- نال تسا ڏي ميڏي آهي، ياري ياري يار ياري

- محبت تيڏي ڏي مهڻان ڏي ماري ماري يار ماري

- هي، تساڏي ڳچي اساڏي ڳاري ڳاري يار ڳاري

- ڳالهه ”سچل“ ڏي هٿ ٿاڏي ساري ساري يار ساري“

چين راءِ سامي (1743ع-1850ع):

پاڻي چين راءِ لنڊ اصل شڪارپور جو هو. جواني ۾ سندس محبت بهاولپور جي هڪ سنت سوامي مينگهراج سان ٿي ويئي، جنهن هن کي ويدانت جي رنگ ۾ رنگي ڇڏيو. پنهنجي گروه کان ايڏو ته متاثر ٿيو جو پنهنجي شاعريءَ ۾ سندس نالو يعني ”سامي“ پنهنجو تخلص ڪري استعمال ڪيائين.

سندس شاعري اعليٰ پاڻي جي آهي، جيڪا بيتن جي صورت ۾ آهي ۽ ”ساميءَ جا سلوڪ“ جي نالي سان مشهور آهي.

پاڻ انسان ذات کي حقيقي عشق ۾ غرق ٿيڻ لاءِ تلقين ڪئي اٿس ۽ غرور ۽ هٿ کان پاسو ڪرڻ جي هدايت ڪندي چوي ٿو:

”پائنڻ پيڇي ڇڏ، متان ڄاڻ وجهڻي چار ۾،

آهيون اسين جن جا، تنين وٽون اڏ،

پاڻ تنين سان گڏ، نينهن جن جو ناه سان.“

اٿا ۽ هٿ، انسان جا وڏا دشمن آهن. اهي محبوب حقيقي تائين پهچڻ لاءِ انسان لاءِ سوين مشڪلاتون ۽ رنڊڪون پيدا ڪندا آهن. تنهنڪري سالڪ کي سڀ کان پهرين انهن شين تي ڪاري ضرب هڻي، انهن کي پورا پورا ڪري، پنهنجي من مان ڪڍڻو آهي ۽ پوءِ انهن جي جڳهه تي محبت رکي، پرين جي پچار ڪرڻ سان ئي پرين ملي سگهي ٿو. سامي فرمائي ٿو:

”جنين هٿ هاريو، تنين جيتو جڳ،

نرمل پاءُ ڀڳت سان، سڀ جو ڇت ناريو،

گهٽ گهٽ نهاريو، سامي سپرين کي.“

جيئن شاه سائين پنهنجي ڪلام کي آيتون ڪري ڪوٺيو آهي، تيئن ”سامي“ وري پنهنجي ڪلام کي ويد سڏيو آهي. فرمائي ٿو:

”ويدن جا ويچار سنڌي منجهه سڏاير.“

پر ٻين صوفي بزرگن وانگر هن به پرين تائين پهچڻ لاءِ ظاهري علمن کي ناقص ڪوٺيو آهي ۽ چوي ٿو ته جيسين من ۾ محبت نه آهي تيسين ويد پڙهڻ ۽ عبادتون ڪرڻ بيڪار آهي. فرمائي ٿو:

”نينهن بنا نادان، ويد پڙهي واري ٿيا،

ٻانيڻ ڪن پيائيءَ سان، جڻ، تپ دان، اشنان

نيهي نارائڻ رڳي، ٻي سڌ رکن ڪانه،

رهن منجهه جهان، نر پڪ نيارا نپ جان.“

محبت ۾ سڀ ڪجهه قربان ڪرڻ ئي محبت جو معراج آهي. جيڪي سر جو سانگور ڪن، انهن کي عاشق چورائڻ جو حق نه آهي. سامي چوي ٿو:

”عاشق سي چئنجن، جي سوري سهن سر تي،

- پنهنجي هٿين پنهنجي، لاهي ڪل ڏين،

- جئڻ ۽ مرڻ جو سنسو شوق نه ڪن،

- سدا غرق رهن، سامي ساز سروپ ۾.“

خليفو نبي بخش لغاري

نبي بخش لغاري سنڌيءَ ۽ سرائڪيءَ جو بلند پائي جو شاعر هو. پير صاحب پاڳاري جو خاص مريد هو تنهنڪري کيس خليفو ڪري سڏيندا هئا. سندس ڪلام ۾ تصوف سان گڏوگڏ حسن ۽ عشق جي به چڱي خاصي اپتار ڪيل آهي. ان کان علاوه خليفن صاحب اعليٰ درجي جي مزاحمتي شاعري ڪئي آهي، جيڪا ”ڪيڏارو“ جي نالي سان مشهور آهي. جنهن ۾ هن ڪرڙيءَ واريءَ جنگ جو ذڪر ڏاڍي پر جوش انداز ۾ ڪيو آهي. ڪرڙيءَ جي جنگ ميرن ۽ شاه شجاع جي درميان 1834ع ۾ لڳي هئي. شاه شجاع کي خبردار ڪندي خليفو چوي ٿو:

”شجاع ويه مَ سنڌ، اوڏا اڏي نجهرا،
هتي راوت رند، وطن قلعي ڪوڏيا“

سنڌ جي بهادريءَ ۽ شجاعت جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

”ڪونڌر قلعي جا ڪوڏيا، تونڌ نچندا پس،
چڏي تن ترس، پلٽيو شاه پناڻ تي.“

سنڌي بهادر جي ثابت قدميءَ جو احوال ڏيندي چوي ٿو:

”مٿي آرڻ اڃ، ڪونڌر ڪڏندي آڻيا،
پڙ ۾ پهلوئن ڪي، لڏڻ ڏي نه لڃ،
پيئڻيو ويڃن پڇ، سائر ٿين سامهان.“

صوفي دلپت

هي بزرگ اصل سيوهڻ جو رهاڪو هو جتان پوءِ لڏي اچي حيدرآباد ۾ رهائش پذير ٿيو. ڪجهه وقت ميرن جي دربار ۾ نوڪري به ڪيائين. صوفي دلپت سنڌي ۽ سرائڪيءَ کان علاوه فارسيءَ ۾ به شاعري ڪئي. موضوع جي لحاظ کان، ويدانت سان گڏ حسن ۽ عشق تي به شاعري ڪئي اٿس. نموني طبع سندس هڪ ڪافي هيٺ ڏجي ٿي:

”چونہ پسندا، سي پرين، جي عشق جي ڪوري ڪتا.
عاشقن جي جان تي، خوني خنجر چشمن ڪتا.
بمِ خمر مخمور ٿيا، مستاق محبت ۾ متا،
فتا ٺاهي جي ٿيا، دلپت دلبر جي متان.....“

حمل فقير لغاري (1878ع-1810ع)

هي ٽالپرن جي آخري دؤر ۽ انگريزن جي اوائلي دؤر جو هڪ مقبول عام صوفي شاعر هو. هن سنڌي ۽ سرائيڪي زبان ۾ بيت چيا، جيڪي معنيٰ توڙي فن جي لحاظ کان اعليٰ درجي جا آهن. پاڻ مجازي شاعري به ڪئي اٿن. ان سان گڏ پاڻ هڪ فطرت نگار پڻ هئا.

عشق جڏهن انسان کي آڪيڙ ڏيندو آهي، تڏهن تن تڙپڻ لڳندو آهي. انسان صبر جو دامن هٿان ڇڏي ڏيندو آهي ۽ وڻندو آهي جهر جهنگ ۾ ورلاپ ڪندو.

حمل هن حقيقت تان هيئن ٿو پردو کڻي:

”سِگَ مڙيئي سور سور به سرجيا سڪ مٺن،

صبر سڪ ويڃايو ماڻ نه اچي مور

حمل هيءُ ڪلور جو ساڄن سُئي ڪينڪي.“

محبوب کان سواءِ انسان کي پنهنجو وجود بلڪل بي شوق لڳندو آهي. بيچيني ۽ بي قراري ايتري وڌي ويندي آهي، جو پڪي پڪڙ کي منڻون ڪري پنهنجي پرينءَ ڏي پيو پيغام موڪليندو آهي. حمل چوي ٿو:

”وڃ سگهو جان واءِ، ڪانگل چئج قريب کي،

تو ري هار حمل چوي، جيئن مون نه جڳاءِ،

اچي وري هنڌ وساءِ، تو ري سر سڃا ٿيا.“

”سڪندي ٿيڙ سال، تو سڪ نه لائي سپرين،

اڻ ٿي پهر اندر ۾ آ تنهنجي سڪ سنڀال،

اچين هوند حمل چئي، ڪري پلايون پال،

ته ملڪ مڏيون سپ مال سير شوقو صدقي ڪيان.“

معاشرتي حالتن جو ذڪر ڪندي مارئي جي واتان چورائي ٿو:

”عمر ابائي پار ڏي لس ٻڌيون لويون،

آئن پري پنڌ تان، آب پري اويون،

ڪر قوت ڪماحقه ساڳ سنگر سويون،

پانڌ ڀُسي پويون، پائن هار حمل چوي.“

حمل چوي ٿو ته اسان محبت وارا ماڻهو پنهنجي پرين لاءِ مال ملڪيت ۽ سر قربان ڪرڻ کان علاوه مهڻا ۽ طعن به سنئون ٿا ۽ پرين جي ڪري لوڪ جي پرواهه به ڪرڻي پوي ٿي:

”ڪاڻ ڪنين جي ڪاڻ، ڪاڻون ڪيان ڪن جون،
نہ تہ ڪير ڪاڻ، ڪير اسين، ڪنهن جي نہ ڪيون ڪاڻ،
اسين پاڻ اتامرا، ڪنهن جي نہ ڪيون هوند ڪاڻ،
حمل سرهي ساڃن ڪاڻ، ٿا ڪاڻون ڪيون ڪن جون.“

هن دؤر جون نيون صنفون

هن دؤر ۾ بہ نيون صنفون وجود ۾ آيون، جن جو مختصر احوال هيٺ
ڏجي ٿو:

مرثيو

سنڌ ۾ مرثيي جو مؤجد سيد ثابت علي شاھ آهي. هن مرثيي کان
علاوہ ٻي بہ ڪافي مذهبي شاعري ڪئي آهي. غزل بہ چيا اٿس ۽ هجو گوئي
پڻ ڪئي اٿس، ليڪن سندس اهم موضوع مرثيو هو. سندس مرثيي جو
نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

”ڪربلا جي قتل جي، ڪر ڪا خبر اي آسمان،
ڪيئن ڏٺئي نينن چڙهيا، شاهن جا سر اي آسمان،
مرتضيٰ مولا جو هي، سر ساھ ۽ منهن نور عين،
فاطمہ زهرہ جا هي، جان و جگر اي آسمان.“

گهڙولي

هي صنف سچل سرمست جي ايجاد ٿيل آهي. هن ۾ هر بند کان پوءِ
ورائي ايندي آهي، جنهن ۾ عورت پنهنجي محبت جي اظهار طور سندس
چاڪري ڪندي چوي ٿي ته، ”مان تنهنجي گهڙولي ڀرڻ ٿي وڃان“ جا
لفظ ٿا اچن.

- پير پيران حضرت ميران، نام ڳڏي جنهن نئن زنجيران
مئن ڪامل مرشد ڪري هان - سهڻي يار دي گهڙولي ڀري هان.

- نوح نبي دي ٻيڙي آئي - جنهن وچ حضرت محبوب الاهي
مئن صدق ٻيڙي تي چڙهي هان - سهڻي يار دي گهڙولي ڀري هان.

- حسن حسين علي دا جاياء - بار امت دا سر تي چايا،
مئن ٻانهي شاه حيدر دي هان - سهڻي يار دي گهڙولي ڀري هان

- ڪيتا نور الله دے تجلا، تن من سارا عشق اُجلا
همه عشق قمردي هان۔ سهڻي يار دي گهڙولي ڀردي هان

جهولڻو

جهولڻو به سچل سائينءَ جي ايجاد آهي. هن ۾ بيت ۽ ڪافيءَ واريون ٻئي خوبيون موجود آهن. سچل سائين جي جهولئي جي هر سٺ جو وزن عام بيت کان ننڍو ۽ هندي بيت جي اڌ جيترو آهي. جڏهن ته جهولتي جو هر بند لڳ ڀڳ اٺن ستن جو ٿئي ٿو. سسئيءَ بابت سچل سائين جي جهولتي ۾ پنجاهه بند آهن. پنهنجي جهولتي ۾ فرمائي ٿو:

”ڪيچين ڪڍ لڳي هو ڪهڪي،
پهرين پور ٽڪر سان ٽهڪي،
ڪامن ڪوه ڏسي نا ڏهڪي،
توڙي پير ڦٽس پڻ ٽهڪي،
تان پي نار نه بلڪل ٽهڪي“

هجو گوئي

هجو گوئي جو مطلب آهي ”تنقيدي نظر لکڻ“ هن صنف جو مؤجد به سيد ثابت علي شاھ آهي. سيد خير شاھ ۽ ٻين به هجويه شاعري ڪئي.

نثر نويسيءَ جي ابتدا

سنڌيءَ ۾ باقاعده نثر نويسيءَ جي شروعات ٽالپرن جي دؤر ۾ ٿي. هن کان اڳ ڪجهه سنڌي فقرا وغيره چيا ويا، جن جو ڪوبه اطمينان بخش ثبوت نه ملي سگهيو آهي.

نثر نويسي جي ابتدا آخوند عزيز الله ڪئي. آخوند صاحب مٽياري جو ميمڻ هو ۽ درس ڏيندو هو. پاڻ قرآن مجيد جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيائون، جيڪو سنڌيءَ ۾ ابتدائي نثر آهي. هن کان پوءِ نثر نويسيءَ انگريزن جي دؤر ۾ ڪافي ترقي ڪئي.

هن دؤر جو ادبي ۽ فني جائزو

1. هن دؤر جي سنڌي شاعريءَ ۾ فارسي ۽ عربي جو تمام گهڻو عمل دخل رهيو آهي.
2. غزل تمام گهڻي ترقي ڪئي ۽ ڪيترائي غزل گو شاعر پيدا ٿيا، جن مان مشهور هي آهن: سچل سرمست، مير نصير خان، سيد ثابت علي شاھ وغيره.

3. هن دؤر ۾ هيٺيون صنفون ايجاد ٿيون:
مرثيو گهڙولي، جهولڻو ۽ هجو گوٺي.
4. ٽيهه اڪريءَ کي وڌڻ ويجهڻ جو موقعو مليو.
5. مولود جي صنف به ڪافي ترقي ڪئي. ملا صاحبڏنو پير محمد اشرف ڪامارائي ۽ فتح فقير مولود جا مشهور شاعر آهن.
6. هن دؤر ۾ منظوم قصه گوئيءَ باقائده فن جي صورت اختيار ڪئي. حفيظ تيوڻي ’مومل راڻي‘ جي قصي کي نظم جي صورت ۾ آندو ۽ خليفي عبدالله ’ليلي مجنون‘ جي قصي کي باقاعده منظوم ڪيو.
7. الف اشباع جي شاعريءَ ۾ به ڪتاب لکيا ويا. خير محمد شاهه، مولوي ولي محمد ۽ پير محمد اشرف هن طرز جي ڪافي شاعري ڪئي.
8. مدح، مناجات ۽ معجزا به ڪافي چيا ويا.
9. خليفي نبي بخش ۽ ثابت علي شاهه رزميه شاعري ڪئي.
10. علم عروض جي ٻين صنفن، جهڙوڪ: مسدس، مخمس، مثنوي، رباعي ۽ سلام جو به رواج پيو.
11. آخوند عزيز الله قرآن پاڪ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري سنڌي نثر جي ابتدا ڪئي.

انگریزن جو دؤر (1843ء-1947ء)

انگريزن 1843ع ۾ ٽالپرن کي مياڻي جي ميدان تي شڪست ڏني ۽ سڄي سنڌ سندن قبضي ۾ اچي وئي. انگريزن جي پاليسي هئي ته عوام سان سڌي رابطي ۾ اچجي. سندن ان پاليسي جي ڪري سنڌي علم ۽ ادب کي به وڏو ويجهو ڄا ڪافي موقعا مليا. هن دؤر کي اسان هيٺين حصن ۾ ورهائي، مختصر جائزو وٺون ٿا:

1. صورتخطيءَ جو نهڻ
2. سنڌي نثر
3. سنڌي نظم

1. صورتخطیء جو نُہٹ

انگريزن فارسي زبان جي جاءِ تي سنڌيءَ کي سرڪاري زبان جو درجو ڏنو. 1851ع ۾ سر بارتل فرير جيڪو ان وقت سنڌ جو ڪمشنر هو اهو حڪم نامو جاري ڪيو ته انگريز آفيسر لازمي طور سنڌي پڙهن. ان ڪري سنڌي صورتخطيءَ جي تمام گهڻي ضرورت محسوس ڪئي وئي.

سنڌ جي اسسٽنٽ ڪمشنر مسٽر ايلس جي نگرانيءَ ۾ هڪ ڪاميٽي جوڙي وئي، جنهن عربي الف - ب ۾ ٿيڪن جو اضافو ڪيو ۽ هيٺيان خالص سنڌي اکر ٺهيا:

پ، پ، ت، ت، ف، ف، گ، گ، ک، ک، ذ، ذ، چ، چ، ج، ج، ژ، ژ، گھ، گھ

سنڌي الف - ب لاءِ عربي خط نسخ رائج ڪيو ويو. سنڌي صورتخطي
نهن کانپوءِ سنڌي ادب تمام گهڻي ترقي ڪئي، پر سڀ کان وڌيڪ ترقي
سنڌي نثر ڪئي.

2. سنڌي نثر

سنڌي ٻوليءَ ۾ نثر جي شروعات بابت ڪجهه اختلاف آهن، ڪي چون

ٿا ته راجا ڏاهر جي لکيل خطن کي سنڌي نثر ميجن گهرجي. ٻيا چون ٿا ته شاھ ڪريم ۽ مخدوم نوح جي ملفوظات ۾ آيل فڪرن کي سنڌيءَ جو ابتدائي نثر ميجن گهرجي. محترم ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي مطابق سنڌي نثر جي شروعات آخوند عزيز الله، قرآن مجيد جو ترجمو ڪري ڪئي. بهرحال سنڌي نثري ادب جي باقاعده شروعات انگريزن جي دؤر ۾ صورتخطيءَ نهڻ کان پوءِ ٿي. نثر کي موضوع جي لحاظ کان ورهائي، مختصر جائزو وٺڻ ٿا:

افسانو يا ڪهاڻي

ناول

ڊرامو

مضمون نويسي

متفرقه نثر نويسي

افسانو يا مختصر ڪهاڻي

افسانو نثر جي اها صنف آهي، جيڪا هڪ ئي نشست ۾ ختم ڪري سگهجي.

اهو هڪ ادبي بحث آهي ته سنڌي افسانو سنڌي قصن جي ارتقائي شڪل آهي يا ٻين ٻولين تان ترجمي کانپوءِ ان جي اؤسر ٿي. بهرحال سنڌي افساني يا مختصر ڪهاڻيءَ جي ترقي تڏهن ممڪن ٿي سگهي، جڏهن سنڌي الف-ب جڙي راس ٿي. 1915ع کان 1940ع جي دوران تمام گهڻا افسانا ترجمو ڪيا ويا. اهي افسانا گهڻو ڪري مقامي ٻولين يعني اردو هندي ۽ گجراتي وغيره تان ترجمو ٿيل هئا. هن دور ۾ گوڻند مالهي، هيرانند عيدناڻي وغيره وارن ترجمي جو صحيح حق ادا ڪيو. ان کان علاوه چيخوف، گورڪي ۽ ٽالسٽاءِ وغيره جهڙن بين الاقوامي اديبن جا افسانا به سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا ويا. 1940ع کان 1947ع جي دوران آزاديءَ جي موضوع تي افسانا لکيا ويا، جيڪي باغيانه خيالن سان ڀرپور هئا.

ناول

ناول انگريزي زبان جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”ڪا نئين شيءِ“ ناول ۾ هڪ کان وڌيڪ رخن تي لکيل هوندو آهي، جيڪي سماج جي

اڪيچار مسئلن ۽ انساني جذبن ۽ خيالن جو عڪس هوندا آهن. سنڌي ناول جي شروعات 1870ع ۾ ترجمي سان ٿي. ديوان اُڌارام ۽ سادو نولراءِ گڏجي انگريزي ناول ”راسيلاس“ جو ترجمو ڪيو. اصلوڪو ناول مرزا قليچ بيگ 1888ع ۾ ”دلارام“ جي نالي سان لکي هڪ وڏي خدمت سرانجام ڏني. 1923ع ۽ 1947ع جي وچ وارو دؤر سياسي ڪشمڪش جو دؤر هو جنهن جو اثر ناول تي به پيو. هن دؤر ۾ صاحب سنگهه شاهائي جو ”بلو ڪوڪر“ ۽ عبدالرزاق ميمڻ جو ”جهان آرا“ ڪافي مشهور ٿيا. ان کان علاوه محمد عثمان ڏيپلائي، سنڌي ادب ۾ گهڻي کان گهڻا ناول به هن ئي دؤر ۾ لکيا. سندن ناولن جو موضوع گهڻو ڪري سماجي ۽ سياسي انقلاب هو. ان کانسواءِ ترجما به ڪافي تعداد ۾ ڪيا ويا.

ڊرامو

”ڊرامي جو مقصد قومي مسئلن کي اجاگر ڪرڻ آهي.“ سنڌي ڊرامي جي شروعات جناب مرزا قليچ بيگ ڪئي. پاڻ 1880ع ۾ ”ليلي مجنون“ ڊرامون لکيائون. ان کانپوءِ ديوان ڪوٽڙيل، جيئانند، لوڪ سنگهه وغيره وارن ڪافي ڊراما لکيا. شروعاتي ڊرامي جو مرڪزي خيالن تقدير پرستيءَ تي ٻڌل هو. پر پوءِ اڳتي هلي ڊرامي ۾ حقيقت پسندي ۽ انساني جدوجهد کي به اهميت ڏني وئي. 1894ع ۾ پهريون سنڌي ڊرامو اسٽيج تي ڪراچي ۾ پيش ڪيو ويو. ان کانپوءِ ڪيتريون ئي ناٽڪ منڊليون کلي ويون، جن سنڌي ڊرامي کي اڳتي وڌائڻ ۾ پنهنجو ڪردار سٺي نموني سان ادا ڪيو. اصلوڪن ڊرامن سان گڏ، انگريزي ۽ مقامي ٻولين تان به ڪيترائي شاهڪار ڊراما ترجمو ڪيا ويا.

1922ع ۽ 1947ع جي وچ واري دؤر کي سماجي مسئلن جو دؤر به چئي سگهجي ٿو. خانچند درياڻي، منگهارام ملڪاڻي، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ محمد اسماعيل عرساڻي ڪيترائي شاهڪار ڊراما لکيا، جن کي سنڌ جي ننڍن توڙي وڏن شهرن ۾ اسٽيج تي آڻي داد وصول ڪيو ويو.

مضمون نويسي

مضمون نويسي جو فن يورپ ۾ سورهين صديءَ ۾ شروع ٿيو. اوائلي مضمون نويس يا مضمون نويسي جو بنياد رکڻ وارا ”مان تيسين“ ۽ ”بيڪن“ هئا.

مضمون ۾ ليکڪ ڪنهن نقطي تي سهڻي نموني سان لکندو آهي. جنهن ۾ سنجيدگي سان گڏ مزاح پڻ ٿي سگهي ٿو. انداز بيان دلڪش ۽ زبان ۾ رواني هجڻ لازمي آهي.

سنڌيءَ ۾ مضمون نويسي جي ابتدا 1860ع ۾ ٿي. جڏهن سکر کان اخبار تعليم نڪتي. ان کانپوءِ ديوان ڪوٽيل جو طويل مضمون ”پڪوبه“ شايع ٿيو. مرزا قليچ بيگ مرحوم 1877ع ۾ بيڪن جا مضمون ترجمو ڪيا ۽ ”مقالات حڪمت“ جي نالي سان شايع ڪرايا. ان کانپوءِ ديوان ڏيارام هيرانند وغيره وارن تمام سٺا مضمون لکيا ۽ ترجمو ڪيا. مرزا قليچ بيگ، ڊاڪٽر دائود پوٽو، منگهارام ملڪاڻي، رام پنچواڻي وغيره هن دؤر جا وڏا مضمون نويس ٿي گذريا آهن.

متفرقه نثر نويسي

سفر نام

سفر نامن لکڻ جي ابتدا به مرزا قليچ بيگ، لال چند امر ڌڻي مل ۽ ڀيرو مل آڏواڻيءَ وارن ڪئي.

آتم ڪھاڻي

مرزا قليچ بيگ پنهنجي آتم ڪھاڻي ”سائو پن يا ڪارو پنو“ لکي، جيڪا پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سنڌي ادبي بورڊ ڇپائي. ٻيون به ڪجهه آتم ڪھاڻيون لکيون ويون، پر اهي سڀ ورهاڱي کان پوءِ ڇپيون.

تنقيد ۽ تحقيق

هن دؤر ۾ تنقيد ۽ تحقيق تي به ڪجهه ڪتاب لکيا ويا. تنقيد تي پهريون ڪتاب محمد فاضل شاهه ”ميزان الشعر“ جي نالي سان 1875ع ۾ لکيو. ان کان علاوه مرزا قليچ بيگ، ديوان ڪوٽيل، ديارام ڄيئمل پراساد، ڊاڪٽر گربخشاڻي وغيره وارا مشهور نقاد ۽ محقق ٿي گذريا.

3. سنڌي نظم

انگريزي دؤر جي شاعريءَ کي عالمن بن حصن ۾ ورهايو آهي.

1. غير عروضي شاعري

2. عروضي شاعري

1. غير عروضي شاعري

هن دور ۾ غير عروضي شاعري ڪرڻ وارا گهڻو ڪري صوفي شاعر هئا. جن صوفيان روايتن کي ئي پنهنجي شاعريءَ جو موضوع بنايو. انهن صوفي شاعرن جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو.

قادر بخش بيدل

قدر بخش هن دور جو اعليٰ پايي جو شاعر هو. فارسي ديوان کان علاوه سنڌي شاعريءَ ۾ به ڪافي ذخيرا وٽس. سندس شاعري سچل سرمست جي زير اثر آهي. پاڻ تقريباً 20 ڪتاب لکيا اٿئون. جن مان ڪجهه نالا هيٺ ڏجن ٿا: ”ديوان منجاء الحقيقت“، ”رموز العارفين“، ”وحدت نامہ“، ”سرور نامہ“، ”ديوان بيدل“.

قادر بخش بيدل حق جي ڳولا ڪرڻ لاءِ ان ئي ديس جو ڏس ڏئي ٿو جنهن جو ڏس هن کان اڳ پيا صوفي شاعر ڏئي چڪا آهن. يعني انسان جي پنهنجي اندر جي ڪائنات، يعني جنهن پنهنجو پاڻ پروڙيو ان ۾ پنهنجو پرين پسيو. بيدل فرمائي ٿو:

”ڳولها ڪرين جنهن جي، سوئي تون سلطان،
پيهي پس تون پاڻ ۾، پنهنجي سونهن سڃاڻ،
ناحق ٿيو نادان، ليئا وجهين لوڪ ۾.

عشق ۽ عقل ڪڏهن به هڪ جڳهه تي گڏ نه رهي سگهندا آهن. عشق جي تقاضا اها آهي ته محبت جي مڇ ۾ اڪيون پوري ٿيو ڏيڻو آهي. جيڪڏهن مهراڻ جي موج متل آهي ته ڪڏي ڪاهي پوئو آهي، پر عقل انسان کي سنڀالي پير ڪرڻ جي تلقين ٿو ڪري پنهنجو پاڻ تي ضابطو رکڻ ٿو سيکاري. پر جڏهن عشق پنهنجا پر ٿو پکيڙي ته هوش ويچارو هوا ٿيو اڏامي وڃي. بيدل فرمائي ٿو:

”عقل جو ويو اختيار عشق انالحق جو دم ماريو.

عشق عقل جي لڳي لڙائي عشق کڻي جنگ عقل هارائي
هڪل هڪ هسوارا، ڪيڏي ڪٿڪ کي به پهچايو.“

قادر بخش بيدل ڪافيءَ جو به لاجواب شاعر هو. بيدل کي ٻه ٻين بزرگن وانگر پهرين مجازي عشق جي چمات لڳي. جنهن هن کي حقيقت جي راه ڏيکاري. مجازي محبت ۾ انسان جيڪي ڪجهه پوڳي ٿو ان کي لفظن ۾ بيان ڪرڻ لاءِ ”ڪافي“ بهترين ذريعو آهي. بره جي باهه جا آلا ۽ درد جون

دانهون ڪرڻ لاءِ ”ڪافي“ جو قالب نهايت موزون آهي. بيدل پنهنجي دل جي ڪيفيت پنهنجي ڪافيءَ ۾ هيئن ٿو بيان ڪري:

”ڪانگ لنوي مني لات

محب مسافر ڄاڻ ڪي ايندا.

جيڪس دانهون درد منهنجي جون،

پهتيون اتي پريات“

اٿم اميد هيئن نه ڇڏيندا،

درد فراقئون انهيءَ جي مونڪي،

حالتون نيو هيئات،

وٽي وصال جي شال ونڊيندا.

”بيدل“ بلڪل ٿيءَ نه ماندو

سنجه صبح ڪي رات

هوت اچي توهان هڪ ٿيندا.“

بيدل جو ڪلام فني توڙي فڪري لحاظ کان تمام گهڻين خوبين سان مالا مال آهي. بيدل بيت ۽ ڪافيءَ کان علاوه قصيده ۽ مرثيه به چيا آهن.

محمد حسين بيڪس (1856ع - 1881ع)

هيءُ نوجوان شاعر قادر بخش جو فرزند هو جيڪو صرف 25 سال زندهه رهيو. سنڌي ۽ سرائڪيءَ کان علاوه هنديءَ ۾ به شاعري ڪيائين. ”ڪافي“ تمام سٺي انداز سان چئي اٿس. سندس شاعري جو موضوع ”محبت آهي. محبت جيئن ته نالوثي آهي سڙڻ ۽ سور سهڻ جو تنهن ڪري بيڪس به سور پرايو پر ڪنهن کان؟ بيڪس پاڻ ئي جواب ٿو ڏئي:

”سناسين مان سور بيڪس پرايو بره جو

جوش وڌائون جان ۾ وڃي ٿو وهلون

ڪو جو پرايم پور سناسين جي ساڻ مٿن“

مجاز جي مهميز بيڪس کي بيقرار ڪري ڇڏيو محبوب جي جدائي برداشت ڪرڻ ڏاڍي ڏکي هوندي آهي. بيڪس پرينءَ جي رُسي وڃڻ تي ڪانئس پڇي ٿو:

”ڪڏهن راضي ٿيندين رات؟

ڪڏهن موٽي ملندين رات؟

ڪاڪ ڪو ماڻي، ويل وهائي،
پينگ ٿيا سڀ پاڻا،
ڪڏهن راضي ٿيندين راتا؟
بيڪس جڏهن مجاز جو ڏاڪو ٽپي حقيقت جي دنيا ۾ قدم رکيا ته اهو
ڪجهه چيائين جيڪو کانئس اڳيان به چئي ويا هئا، يعني مخلوق جي ذري
ذري ۾ خالق جو جلوو آهي، فرمائي ٿو:

”بنائي ساز صورت جا، وري تون لڪ لڪائين ٿو
آئين آدم رکي ناس ڪيڏو تو ڪيو ڪشالو
وڃائي درد دماو پنهنجا پيارا ڪهائين ٿو“

مصري شاهه (1825ع-1908ع):

مصري شاهه، شاهه عنايت رضوي جي ساندان مان هو. هي به حسن ۽
عشق جو شاعر هو. سندس ڪلام جو نمونو ڏجي ٿو:

”وسري ويا ٻئي جڳهه جڏهن دل جان سان دلبر ڏٺو
دلبر مهتاب مڪ محبوب، جو محراب منهن ڏٺو،
شيخ قاضي پاڪدامن، اي مشائخ مولوي
”ڪر نصيحت ڪي ڦٽو هر جاءِ حاضر حق ڏٺو“

ان کان علاوه هن ڏور جا هيٺيان غير عروضي شاعر ناميارا هئا:
نانڪ يوسف، رمضان ڪنير، محمود ڪٽياڻ، پير اشرف شاهه، عثمان
سانگي ۽ سانوڻ خاصخيلي وغيره.

2. عروضي شاعري

سنڌيءَ ۾ عروضي شاعريءَ جي شروعات نور محمد خست، مرزا تقى ۽
مخدوم عبدالرؤف ڀٽي وارن اڳ ٿي ڪري ڇڏي هئي. عروضي شاعريءَ تي
ايراني ماحول جو تمام گهڻو اثر پيو. ايراني تشبيهون ۽ روايتون جيڪي
سنڌي ماحول لاءِ بلڪل اوڀريون هيون، پوءِ به انهن کي زبردستي سنڌي
شاعريءَ ۾ داخل ڪيو ويو. چند عروضي شاعرن جو احوال هيٺ ڏجي ٿو.

آخوند گل محمد هالاڻي

آخوند صاحب اهو شاعر آهي، جنهن پهريون ديوان مڪمل ڪيو.
سندس شاعريءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

”پيالامِي سنڌا ڏي پر ڪري محبوب متوالا.

ته مستيءَ ۾ محبت جي ڪليون هن هوش کي حالا.“

”ڏسڻ سان تنهنجي اي باغ۔ حسن مون کي سز هاتي گل

تنهنجو مک گل، زنو سنبل، منهنجي دل جيئن گل لالا.“

آخوند صاحب جي شاعريءَ ۾ مٿخاني ۽ گل و چمن جو ذڪر ايراني شاعريءَ تان ورتل آهي، ليڪن هي پهريون عروضي شاعر آهي، جنهن غزل ۾ سنڌي ماحول کي داخل ڪيو.

غلام محمد شاه گدا

غلام محمد گدا جي شاعريءَ ۾ غزل، قصيدا، مثنويون ۽ قطعا اچي وڃن ٿا. سندس شاعريءَ ۾ عشقي رنگ غالب آهي، جنهن کي ظاهر ڪرڻ ۾ هر بلڪل بي باڪ ٿي ٿو وڃي. چوي ٿو

”اسان ڪيو عشق جو اظهار پنهنجن ۾ پراون ۾،

اسان ڪيو عقل جو انڪار پنهنجن ۾ پراون ۾.“

پنهنجي محبوب کي پنهنجي احساسات کان آگاهه ڪندي التجا ڪري ٿو

”منا ڪر مون سان، منائي جون ڳالهيون،

رتبين سان ڪر تون، ڪڙائي جون ڳالهيون.“

مير عبدالحسين سانگي

هي ٽالپر گهراڻي جي آخري حڪمران مير نصير خان جو پوٽو هو. هي بنگال ۾ انگريز عورت منجهان پيدا ٿيو هو ۽ 1863ع ۾ وطن واپس آيو. هن جا سنڌيءَ ۾ ٽي ديوان آهن، جيڪي غزل جي اعليٰ شاعريءَ سان ڀرپور آهن. غزل ۾ جيڪو مقام سانگي رکي ٿو، اهو هن دؤر جي سڀني شاعرن کان مٿانهون آهي. پنهنجي استاد ”گدا“ وانگر پنهنجي عشق جو حال اورڻ مهل هي صفا بي باڪ ٿيو وڃي. چوي ٿو:

”جنهن مون کي ٿي ڏٺو، چيو تنهن چريو چريو

پنهنجي پرينءَ ڏي مون جي، ڏٺو ٿي وريو وريو“

”اڏاڙي آهيون اسين عاشق مزاج،

آهي سِر اسان جي تي، وارن جو تاج“

مرزا قليچ بيگ

مرزا قليچ بيگ بنيادي طور نثر نويس هو. پر عروضي شاعري به ڪئي اٿس. زماني جي بي ثباتيءَ جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

”ڇڱائي ۽ انصاف جي ڪٽ به يار
 اڄوڪي زماني ۾ ڪانهي پيار.
 وڏا اڄ ننڍن جا ٿيا زير دست،
 سخي سڀ بخيلن اڳيان ٿيا خوار.
 ذليلن جي در تي رُلن ٿا شريف،
 ٿا منجهه بند۔ آزاد ڏسجن هزار.“

ان کان علاوه عروضي شاعريءَ ڪرڻ وارا تمام گهڻا شاعر هئا. جن مان هيٺيان ڪافي مشهور آهن.

مير حسن علي خان آخوند محمد قاسم ”هالائي“، حافظ حامد ”ٽڪڙائي“، محمد هاشم ”مخلص“، حافظ محمد هارون ”دلگير“ وغيره.

هن دور جو ادبي جائزو

1. هن دور جو وڏو ڪارنامو سنڌي صورتخطيءَ جو ٺهڻ آهي.
2. هن دور ۾ سنڌي نثري ادب جي باقاعده شروعات ٿي.
3. سنڌي افسانو ناول ۽ ڊرامو پهريون ته ٻين ٻولين تان ترجمو ڪيا ويا، پر طبعزاد پڻ سهڻي نموني ڀر لکيا ويا.
4. مضمون نويسي به سٺي ترقي ڪئي.
5. نثر جي ٻين صنفن جهڙوڪ سفرنامو آتم ڪهاڻي، تنقيد ۽ تحقيق به سٺي ترقي ڪئي.
6. عروضي شاعريءَ تمام گهڻي انداز ۾ ڪئي وئي، جنهن ۾ گهڻو ڪري، ايراني ماحول جي عڪاسي هئي، تنهنڪري اها شاعري صرف پڙهيل لکيل طبقي تائين محدود رهي. عوام جي دلين ۾ گهر ڪري نه سگهي.
7. غزل پنهنجي عروج کي پهتو غزل جا ديوان وجود ۾ اچي ويا. آخوند گل محمد هالائي، غلام محمد گدا، مير عبدالحسين سانگي، مرزا قليچ بيگ وغيره وارا هن دور جا سٺا غزل گو شاعر هئا.
8. صوفيانه شاعري به سٺي انداز ۾ ٿي. بيدل، بيڪس ۽ مصري شاهه هن دور جا وڏا صوفي شاعر هئا.
9. بيت۔ ارتقائي منزلون طءَ ڪري پنهنجي عروج تي پهتو.
10. عشقي شاعريءَ جي اظهار لاءِ ”ڪافي“ کي بهترين ذريعو سمجهيو ويو.

سنڌي نثر جون ڪجهه اهم صنفون

افسانو (Fiction)

تعارف

افسانو ارڙهين صديءَ جي پيداوار آهي. ارڙهين صديءَ ۾ يورپ ۾ جڏهن صنعتڪاري جو دؤر آيو ته ماڻهن جي زندگي ايتري ته تيز ٿي وئي، جو ادب پڙهڻ لاءِ تمام گهٽ وقت وڃي بچيو. ان ڪري ضرورت محسوس ڪئي وئي ته اهڙو ادب لکجي، جيڪو مختصر به هجي ۽ بامعنيٰ پڻ، ان ڪري افسانن لکڻ جو رواج پيو. افسانو مختصر به آهي ته منجهس ذهني غذا جو به پورو بندوبست ڪيل هوندو آهي.

افسانو سماج جي مسئلن جو عڪس هجڻ سان گڏوگڏ قوم جي جذبات جو ترجمان پڻ آهي.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جي چوڻ مطابق ”دنيا ڀر جي ٻولين جو نثر ڪهاڻيءَ سان شروع ٿيندو آهي ۽ هر ٻوليءَ ۾ ڪهاڻيءَ جي شروعات ڏند ڪٿائن سان ٿيندي آهي.“ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جي راءِ پنهنجي جاءِ تي، پر سنڌي ادب ۾ افسانو انگريزن جي دؤر ۾ ئي شروع ٿيو.

فني خوبيون

1. افسانو مختصر آهي

آمريڪا جو چوڻي جو افسانه نگار ايڊگر ايلن پو چوي ٿو.... ”افسانو نثر جي اها ڪهاڻي آهي، جيڪا پڙهندڙ هڪ ئي نشست ۾ (اڌ ڪلاڪ کان ٻن ڪلاڪن تائين) ختم ڪري سگهي.“

2. اهم واقعو صرف هڪ هوندو آهي

انسان جي زندگي ڪيترن ئي تجربن ۽ واقعن جو مجموعو آهي. افسانه نگار

انهن مان ڪو هڪ واقعو يا مسئلو کڻي ٿو ۽ ان کي ڀرپور تاثر سان پڙهندڙ تائين پهچائي ٿو. ان مکيه مسئلي جي اردگرد ٻيا به مسئلا افساني ۾ زير قلم ايندا آهن. ليڪن اهي سڀ ان مکيه واقعي کي نڪارڻ ۽ اجاگر ڪرڻ لاءِ استعمال ٿيندا آهن.

3. زمان، مڪان ۽ عمل جي وحدت

افساني ۾ رونما ٿيندڙ واقعو جو تسلسل وقت سان مطابقت رکندڙ هجي ۽ ان ۾ تضاد نه هجي. اهڙي طريقي سان انسان جا عمل ۽ سندس قول پاڻ ۾ مطابقت رکندا هجن. يعني هڪ ئي وقت تي هڪڙو ماڻهو ظالم ۽ همدرد نٿو ٿي سگهي.

4. ڪردارن ۽ مڪالمن ۾ حقيقت جو رنگ

افساني جا ڪردار انساني زندگي جي مختلف شعبن مان کنيا ويندا آهن ۽ انهن ۾ حقيقت جو رنگ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اهڙيءَ طرح سان افساني جا مڪالما به حقيقت سان ڀرپور هوندا آهن. اهي هڪ طرف ته ڪردارن کي اجاگر ڪندا آهن ته ٻي طرف ڪهاڻيءَ جي رفتار کي اڳتي وڌائيندا آهن.

5. عمل ۽ ڪردار نگاريءَ ۾ توازن

افساني جا سڀئي ننڍا وڏا جزا پاڻ ۾ ڳتيل هوندا آهن ۽ انهن ۾ هڪ خاص قسم جو توازن هوندو آهي ۽ اهڙي طريقي سان ڪهاڻي اختتام پذير ٿئي ٿي.

6. آغاز ۽ انجام

افساني ۾ آغاز ۽ انجام تمام گهڻي اهميت رکن ٿا، پر ان لاءِ ڪوبه شرط نه آهي. ڪي افساني نگار افساني کي اختتام کان شروع ڪندا ته ڪي وري وچ مان شروع ڪندا آهن.

سنڌي افساني جي تاريخ

سنڌي زبان ۾ ادب جون جديد صنفون (ناول، ڊراما ۽ مضمون) انگريزن جي وقت ۾ ئي داخل ٿيون. اهڙيءَ طرح سان افسانو به تقريباً اڄ کان ڏيڍ سؤ سال اڳ شروع ٿيو پر ان وقت جي افسانن کي سنڌي افسانن جو اوائلي دؤر ئي چئي سگهجي ٿو.

افساني جو پهريون دؤر (1851ع کان 1925ع)

1851ع ۾ سورٺ راءِ ڏياچ، شهزادي مالڪ جي ڳالهه، ڀنڀي زميندار جي ڳالهه وغيره جي نالي سان ڪهاڻيون لکيون ويون، انهن ڪهاڻين کي اسان باقاعده افسانن ٿا چئي سگهون، ڇو ته اهي افساني جي فني ستاءُ کان ڪافي وانجهيل هيون.

1915ع ڌاري هندستان ۾ سماج سڌارڪ تحريڪون شروع ٿيون، جن جو سئو سنون سڌو اثر سنڌي ادب تي پيو. ديوان ڪوڙو مل پهريون اديب هو جنهن اهڙي قسم جا افسانا لکڻ شروع ڪيا ۽ ٻين ٻولين تان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري شايع ڪرايا. هن ئي دؤر ۾ سنڌي ساهت سوسائٽيءَ جا رسالا شايع ٿيڻ لڳا، جن ۾ افسانه به ڇپبا هئا.

هن دؤر جي افسانن ۾ نمايان موضوع هي هئا

عورت جي بيوسي، ننڍپڻ جي شادي، گڏيل ڪٽنب، دقيانوسي ريتون رسمون وغيره.

سرمائيدارن ۽ وڏيرن جي ظلم تان پردو ڪڍڻ لاءِ ”جينمل پرسرام 1923ع ۾ ”چمڙا پوش جون آکاڻيون“ جي نالي سان افسانه لکڻ شروع ڪيا.

هن دؤر ۾ ”علمي دنيا“ نالي هڪ رسالو نڪرندو هو جنهن ۾ عبدالله ”عبد“ ۽ محمد عثمان ڏيپلائيءَ ڪيترائي افسانه لکيا.

افساني جون ٻيون دؤر (1925ع کان 1940ع)

هن دؤر کي ترجمي جو دؤر به چئي سگهجي ٿو. هن دؤر ۾ هندي اردو بنگالي، گجراتي ۽ مرهٽي زبانن تان افسانا سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيا. انهن سڀني افسانن ۾ آزاديءَ جي جدوجهد جو عڪس نمايان هوندو هو.

اهي افسانه گهڻو ڪري سندر ساهت، مسلم ادبي سوسائٽي، رتن ساهت، منڊل وغيره ۾ ڇپبا هئا. مشهور ترجمو ڪندڙ هي هئا:

گويند مالهي، هيرانند عيدنائتي، دوست علي، دلدار علي موسوي مرزا نادر بيگ، جن برصغير جي اديبن جا افسانه سنڌيءَ ۾ ترجما ڪيا، اهي هي آهن:

ٽئگور، ڪرشن چندر، ابراهيم جليس، احمد نديم قاسمي وغيره. ان کان علاوه روس ۽ يورپ جي جن مشهور اديبن جا افسانه سنڌيءَ ۾ شايع ٿيا، انهن جا ڪجهه نالا هي آهن:

چيخوف، گورڪي، ٽالسٽاءِ، موپاسان.... وغيره.

1932ع ۾ رسالو ماهوار ”سنڌو“ جيڪو شڪارپور ضلع جي ”ميان جو ڳوٺ“ مان شايع ٿيو. جنهن سنڌي افساني ۾ تمام اهم ڪردار ادا ڪيو. هن ۾ ترجمي جي بجاءِ اصلوڪن افسانن کي ڪافي فروغ مليو. هن دؤر ۾ مرزا نادر بيگ طنز و مزاح جي رنگ ۾ معاشري جي اوڻاين کي چٽو ڪيو. لطف الله بدويءَ وري ”غربت“ کي پنهنجي قلم جو موضوع بڻايو. هن دؤر جو مشهور افسانه نگار امر لعل هنگورائي هو جنهن جو افسانو ”ادو عبدالرحمان“ ٻين ٻولين ۾ پڻ ترجمو ٿي چڪو آهي. مرحوم عثمان علي انصاري به هن دؤر جو مشهور افسانه نگار هو.

افساني جو ٽيون دؤر (1940ع کان 1947ع)

سنڌي افساني جو هي هنگامي دؤر هو. انگريز راج جي پڄاڻي هئي. آزاديءَ جون تحريڪون چوٽ چڙهيل هيون، جن جو اثر افسانن تي تمام گهڻو پيو. هن دؤر جا 90 سيڪڙو افسانه باغيانه خيالات ۽ آزاديءَ جي جذبن سان ڀرپور نظر اچن ٿا. هن دؤر جي افسانن جا موضوع هيٺيان هئا: ڌارين جي حڪومت خلاف بغاوت، هندو مسلم ايڪتا، شاهوڪارن جا ڏاڍا، غربت، بدحالي ۽ ڦرلٽ وغيره.

جيئن ته هي دؤر سياسي ڪشمڪش جو دؤر هو، تنهن ڪري افساني جي فني سٽاءَ تي بلڪل توجهه نه ڏنو ويو پر سڄو زور جذبات، جوش و خروش، تبليغ ۽ پرويڳندڻه وغيره تي هو. ان وقت ۾ واقعي اهڙن افسانن جي ضرورت به هئي جيڪي جلد کان جلد قوم جي سٽل جذبن کي جاڳائي سگهن. پر هن دؤر ۾ ڪن افسانا نگارن فني لحاظ کان به ڏاڍو سٺو لکيو انهن جا نالا هي آهن:

گويند مالهي، گويند پنجابي، سڳن آهوجا، ڪشن ڪٽواڻي، آسن اُتم چنداڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي، شيخ اياز وغيره.

افساني جو نئون دؤر

ورهائي کان پوءِ سنڌي افساني لاءِ بحران جو دؤر هو ڇو ته پبلشر ۽ ليکڪ گهڻو ڪري هندو هئا، جيڪي هندستان لڏي ويا. انهن کان پوءِ افساني جي ترقي ڪافي حد تائين رڪجي وئي. جيتوڻيڪ 1950ع ۾ ادبي ڪوششون به ٿيون ۽ رسالا به نڪتا، جن ۾ افسانه ڇپبا هئا، پر هنن رسالن ۾ سيڪڙاٽ اديب لکندا هئا، جيڪي افساني جي فني باريڪين کان ڪافي ناواقف هئا.

سنڌي افساني جي زوال کي ڏسندي ”سنڌي ادبي سنگت“ ڪراچيءَ طرفان ادبي ڪلاس منعقد ٿيا. جن ۾ افسانه پڙهيا ويندا هئا ۽ انهن تي تنقيد ڪئي ويندي هئي.

1950ع کان 1960ع: هن عرصي ۾ سنڌي افساني ڪافي ترقي ڪئي. هن دؤر جا مشهور افساني نگار هي هئا:

جمال ابڙو، غلام رباني، اياز قادري، جمال رند، سراج ميمڻ، حفيظ شيخ، ابن حيات، ع. ق. شيخ، ثميره زرین، مراد علي مرزا، جمال رند، بيگم زينت چنا، علي احمد بروهي، رشيد ڀٽي، بشير موريائي وغيره.

(1960ع کان 1990 تائين) 1960ع کان پوءِ سنڌي افسانو پنهنجي انتهائي خوشگوار دؤر ۾ داخل ٿي ويو. هن دؤر ۾ جن قلمڪارن پنهنجي قلم جا جوهر ڏيکاريا، انهن مان چند هي آهن:

آغا سليم، نسيم کرل، غلام نبي مغل، علي بابا، امر جليل، طارق اشرف، رشيد حجاب، عبدالقادر جوڻيجو، حميد سنڌي، سراج وغيره. هن دؤر ۾ هيٺيان مشهور ”افسانن جا مجموعا“ شايع ٿيا:

1. پشوپاشا: جمال ابڙو
  2. آب حيات: غلام رباني
  3. بلو دادا: اياز قادري
  4. سونهن، پٿر ۽ پيار: طارق اشرف
  5. نئون شهر: غلام نبي مغل
  6. عبرت ڪڍه (پڻ ڀاڱا): ابراهيم خليل
  7. گهڙيءَ گهڙيءَ هڪ گهاءَ: رشيد ڀٽي
  8. اي درد هلي آءُ: سراج
  9. شبنم، شبنم ڪنول ڪنول: نسيم کرل
  10. اداس واديون: حميد سنڌي
- 1950ع کان پوءِ ته ماهي ’مهراڻ‘ ۽ ’نئين زندگي‘ افساني جي ميدان ۾ تمام گهڻي خدمت سرانجام ڏني.

هن دؤر ۾ عالمي شهرت يافتہ اديبن جي افسانن کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو جن جا ڪيترا مجموعا به ڇپيا، جن مان چند هي آهن:

1. آمريڪي ڪهاڻيون: سنڌي ادبي بورڊ

2. ديس ديس جون ڪهاڻيون: سراج، رباني
3. سپون (خليل جبران): فضل احمد بچائي
4. دنيا جا عظيم افسانا: سنڌي ادبي بورڊ

هن دؤر ۾ سنڌي افساني ترقيءَ جون ڪافي منزلون طئي ڪيون آهن. هن دؤر ۾ ڪافي نوان تجربا ڪيا ويا آهن ۽ ڪيئي نوان رجحان سامهون آيا آهن. هن دؤر ۾ ”حقيقت پسنديءَ“ جو رجحان گهڻو نمايان رهيو. حقيقت پسندي هڪ وسيع لفظ آهي، جنهن ۾ ڪيتريون ئي فڪري ڌارائون آهن. اسان جي ڪهاڻين ۾ سماجي حقيقت نگاري سان گڏ مقامييت جو رنگ به ڪافي نمايان آهي.

مهتاب محبوب، غلام نبي مغل، نسيم کرل مرحوم وغيره ڪافي ڪهاڻيون مقامي رنگ ۾ رنگي ڇڏيون آهن. ان کان علاوه امر جليل جو هڪ پنهنجو اسلوب آهي، جنهن ۾ گهڻو ڪري قوميت جو رنگ جهلڪندو نظر اچي ٿو.

اسان جي افساني يا ڪهاڻيءَ ۾ ”شعور“ جو به ڪافي دخل آهي. اڳي ڪهاڻيون گهڻو ڪري خارجي پهلوئن کان متاثر ٿي لکيون وينديون هيون، پر هن دؤر ۾ ”داخلي“ ڪيفيت تي به ڪافي زور ڏنو ويو. انهن ڪهاڻيڪارن ۾ آغا سليم جو نالو نمايان آهي. هن افساني جي ڪردارن جي محسوسات کي تمام سهڻي انداز سان بيان ڪيو آهي.

افسانه نگاري جي فن ۾ اسان جي افسانه نگارن ”نفسياتي حقيقت نگاري“ کي به نه وساريو آهي. مهتاب محبوب، نورالهدی شاهه ۽ آغا سليم جي ڪردارن ۾ نفسياتي پهلو ڪافي چٽا آهن. نورالهدی شاهه خاص ڪري پيوس ۽ لاچار عورت جي نفسيات تي تمام گهڻو لکي، داد حاصل ڪري چڪي آهي.

1990ع کان پوءِ سنڌي افسانو

1990ع ڌاري جڏهن سوويت يونين ٽٽو تڏهن سنڌي افساني کي هڪ وڏو ڌڪو لڳو. جيڪي وڏا اديب 1960ع کان وٺي لکندا رهيا هئا انهن مان ڪن افسانو لکڻ ڇڏي ڏنو ۽ ٻين لکڻ گهڻائي ڇڏيو. پراڻن لکندڙن مان حميد سنڌي ثابت قدم رهيو. سندس چار مجموعا 1990ع کان پوءِ ڇپجي چڪا آهن. سندس افسانو ”مرين ته آرهڙ ۾ مرجان“ هڪ شاهڪار افسانو آهي. ان کان علاوه رسول ميمڻ، عبید راشدي، پرويز ۽ غلام نبي مغل پڻ هن دور ۾ به لکندا رهيا آهن.

وڌڻ لکندڙن جي خاموشيءَ جي ڪري هڪ خال پيدا ٿيو جنهن کي ڀرڻ لاءِ ڪيترائي اڳتي وڌيا ۽ ڪوڙ سارا افسانا لکجي ويا. 1990ع کان 2009ع تائين تقريبن 90 کن افسانن جا مجموعا ڇپجي چڪا آهن. سال 2000ع ۾ ڪاوش گروپ طرفان وڏن افسانه نگارن کان افسانا لکرائي ”ڪهاڻي“ جي نالي سان مجموعو ڇپايو ويو جيڪو سيد زوار نقوي مرتب ڪيو.

هن دور جي ڪجهه اهم افسانا نگارن جا نالا هي آهن: حميد سنڌي اخلاق انصاري طارق قريشي، رفيق سومرو، طارق عالم ابڙو، محمد صديق مڱيو، زيب سنڌي ممتاز بخاري، فاروق سولنگي، رزاق سهتو، اختر رند، منظور جوکيو، منور سراج، رسول بخش درس، عزيز ڪنگراڻي، پروين پير عبيدراشدي، نسيم پارس گاد، ماڪن شاھ رضوي، سليم چنا، منظور ڪوهيار وغيره.

عورت افسانا نگارن ۾ هن دور ۾ ڪافي افسانا لکيا، جن مان مھتاب محبوب، ڊاڪٽر تهمني مفتي ۽ ريتا شهاڻي اهم آهن.

هندستان ۾ پڻ ڪيترن ئي اديبن هن ڪيتر ۾ پاڻ ملهايو، جن ۾ ناڪر چاولا، جينو لالواڻي، رتنا گوديا رولاڪ، گوپند خوشهالاڻي، لچمن ڀنڀاڻي ۽ ريتا شهاڻي کي خصوصي اهميت حاصل آهن.

هن دور ۾ محمد صديق مڱيي، افسانا نگاري ۾ پنهنجو پاڻ مڃايو آهي. سندس ٻولي عوامي ۽ باجهاري، سندس ڪردار ڳوٺن، گهٽين، بس اسٽاپن ۽ بازارن مان ڪنيل آهن، جيڪي هر وقت انهن گناهن جي سزا پوڳي رهيا آهن جيڪي انهن ڪيا ئي نه آهن. سندس افسانن کي حقيقت نگاري ۽ سماجي حقيقت نگاري جو تسلسل چئي سگهجي ٿو.

1990ع کان پوءِ اسان جي ادب ۾ جديديت جي تحريڪ کان متاثر ٿي ڪافي افسانا لکيا ويا آهن، جن ۾ رسول ميمڻ، اخلاق انصاري، منور سراج ۽ نسيم پارس گاد بيمحد اهم آهن. هنن پنهنجن افسانن ۾ انسان جي ويڳاڻپ ۽ داخلي پيڙا کي موضوع بنايو آهي ۽ علامتن، عڪسن، تخيل ۽ ڪنهن حد تائين پيچيده ٻوليءَ جي ذريعي ڪردارن جي نفسياتي ڪشمڪش جي عڪاسي ڪئي آهي.

هي دور اڃا جاري آهي ۽ هر سال افسانن جا نوان مجموعا ڇپجي رهيا آهن. اميد ته سنڌي افسانو اڃا گهڻي ترقي ڪندو.

ڪجهه افسانه نگارن جي فن جو مختصر جائزو

امر جليل

امر جليل موجوده دؤر جي افسانه نگارن ۾ هڪ ممتاز حيثيت رکي ٿو. سندس پڙهندڙن جو حلقو تمام وسيع آهي. سندس ڪيترائي مجموعا ڇپجي چڪا آهن. سندس ڪهاڻين جو فني جائزو حاضر آهي:

موضوع: امر جليل جي ڪهاڻين جا موضوع سماجي حقيقتن مان کنيل هوندا آهن. مثلاً: بک، بيروزگاري، قوميت، ڏاڍايون، مصيبتون، نفرتون، دشمنيون ۽ ٺڳيون وغيره. اهي موضوع بلڪل عام آهن ۽ تقريباً هر افسانه نگار انهن تي ڪجهه نه ڪجهه لکيو آهي. پر اهي موضوع پراڻا هوندي به پراڻا نٿا لڳن. ڇو ته انهن ۾ امر جليل جو مشاهدو مطالعو ۽ تجزيو شامل هوندو آهي.

کردار نگاري: امر جليل جا ڪردار عام ماڻهو آهن اهي انسان کي هر هنڌ گهمندا ڦرندا نظر اچن ٿا، انهن ۾ سادا سودا ماڻهو به آهن، ته بدمعاش ۽ پيدا ڪرڻ به. انهن ۾ ”محبت ۾ هر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار“ ڪردار به آهن، ته نفرت جي باهه ۾ سڙندڙ انسان پڻ.

انهن جي دلين ۾ خوشي، ڏک، درد، حسد، قرباني ۽ ٻيا انيڪ انساني جذبا آهن. امر جليل انهن کي ائين ٿو پيش ڪري جو اسان کي اهي ڪردار جيئرا جاڳندا، اکين جي سامهون ڦرندا نظر ايندا آهن. انهن ۾ ڪابه بناوٽ نه آهي. ڪوبه تصنع نه آهي. ”پل صراط“ مان هڪ ٽڪرو ملاحظه فرمايو.

”يار گڏهه گاڏيءَ وارا،“ مون آهستي چيو
”منهنجي پگهار ڌري گهٽ اڍائي روپيا روز آهي
جيلا ٻن اڍائي رپين جو لوسڻ روز کائيندا ته
پوءِ منهنجا ٻار ڇا کائيندا؟
”تنهنجا ٻار به لوسڻ کائيندا؟
گڏهه گاڏيءَ واري ورائيو ۽ تهڪ ڏئي کلڻ لڳو.“

بولي

امر جليل جي افسانن جي ٻولي به عام ماڻهو جي ٻولي آهي. ان ۾ وڏا وڏا ادبي لفظ ۽ مصنوعي جملا بلڪل نه آهن. ٻولي بلڪل سادي ۽ مقامي آهي. سندس ٻوليءَ ۾ وڏي خوبي اها آهي جو اها طنز و مزاح سان ڀرپور

آهي. پڙهندي پڙهندي بي اختيار تهڪ به نڪريو وڃي ته اڪيون ڳوڙهن سان پڻ ڀرجيو وڃن. سندس سليس ٻولي ۽ مزاحيه انداز ۾ لکيل ڪجهه ٽڪرا پيش ڪجن ٿا.

”سائين مان قد ۾ بندوق کان ننڍو آهيان، مهرباني ڪري مون کي پستول سان پريڊ ڪرائيندا ڪريو“ (چرٻٽ ۽ نرس)
 ”مان ٽنڊي ٺوڙهي مان آيو آهيان، جتي ڪوبه ٺوڙهو نظر نه ايندو آهي. (پل صراط)
 ”ڪجهه پوڙها، ٺوڙها ۽ سياڻا ماڻهو، بيروزگار ۽ بيوقوف نوجوانن کي نوڪريءَ ۾ رکڻ کان اڳ ڪانئن حساب ڪتاب وٺندا آهن، ان سموري جڻ کي انگريزيءَ ۾ انٽرويو چئبو آهي.“ (عشق ۽ انٽرويو)

رومانيت

سندس ڪهاڻين ۾ اعليٰ درجي جو رومانس آهي. امر جليل ڪهاڻيءَ ۾ رومانس صرف انهيءَ ڪري شامل ڪندو آهي ته جيئن پڙهندڙ زندگيءَ جي تلخ حقيقتن کان گهٽائجي نه وڃي. نه ته امر جليل بنيادي طرح روماني افسانه نگار نه آهي. سندس روماني افسانن ۾ به ڇپندڙ حقيقت جو رنگ هوندو آهي. جنهن ۾ ڪونه ڪو پيغام ضرور هوندو آهي.

حقيقت پسندي

امر جليل حقيقتن جو متلاشي آهي. هو پنهنجي وقت جي سچائين ۽ ڪچاين کي پنهنجي پڙهندڙ تائين پهچائڻ گهري ٿو. هو ماڻهن جي چهرن تان نقاب لاهي، انهن جا اصلي چهره ڏيکاري ٿو ۽ انهن تي ٺٺول به ڪري ٿو. پر اهي اصل چهره ايترا ته قبيح هوندا آهن، جو انهن تي ڪل اچڻ بدران روئڻ ايندو آهي. هيٺيون ٽڪڙو انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪندو:

”ٽنو! اڙي واه جي ڳالهه ڪئي اٿئي.
 سڌ ڪر ڏني ڪي“

منشيءَ ڏني کي سڌ ڪيو. ڏنو هٿ ٻڌي ادب سان رئيس جي سامهون اچي بيٺو.

رئيس چيو ”ٽناهن دفعي تون حج تي نه ويندين، تنهنجي بدران مان ويندس“
 ڏني کي جڻ بڙجي لڳي، پيرن هيٺان ڌرتي نڪري ويس. آزي ڪندي چيائين....

”سائين پاڻي پاڻي ميڙي هن ڏينهن جي سڌ ڪئي هئم.“
 ”ايندڙ سال کڻي وڃجانءِ!“
 ”ايندڙ سال حياتي رهي نه رهي، پوءِ بليت ۾ کڻي نالو نه به نڪري.“
 ”خير هن سال حج تي تون نه ويندين، تنهنجي بدران مان ويندس.“
 ”اهڙو قهر ته نه ڪر سائين.“
 ”بڪ بڪ بند ڪر.“
 ”سائين مان ويندس.“
 ”ڏور وڃي پيو“ مان مسڪين آهيان منهنجي هڪ تمنا ته پوري ٿيڻ ڏيو.“
 ”ڏور رئيس جي قدمن ۾ ڪري پيو، رئيس پنهنجو پير پري ڪندي چيو...“
 ”پري ٿي، نه ته لاهيانءِ نه ڪياري واري لپاٽ.“
 ”لپاٽ هئ، پر حج تي وڃڻ ڏي.“
 ”اڙي تون هٿ تان نه لهندين؟“ رئيس ڪاوڙ ۾ باهه ٿي ويو!
 ”هئ هن ڪاغذ تي آڱوٺو.“
 ”سائين مان نه هڻندس.“
 ”نه هڻندين؟“
 ”نه سائين!“
 ”نه هڻندين“ رئيس رڙ ڪندي چيو: ”اڙي وٺي اچو ڏني جي جوءُ ڪي ته ستن ۾ پلي وجهانس!“
 ”ڏني کان دانهن نڪري وئي. زندگيءَ جي وساريل سڄي نفرت اکين ۾ تري آيس. جڏي جو شهر سندس سيني ۾ سڙي خاڪ ٿي ويو. آڱوٺي ڪي مس لڳائي ڪاغذ تي هنيائين ۽ ڪنڌ جهڪائي اوطاق مان نڪري ويو. ان وقت ڏني جي اکين ۾ لڙڪ نه هئا....“
 امر جليل هڪ باشعور افسانه نگار آهي. هو سماج جي گندگين کان چڱيءَ طرح واقف هجڻ سان گڏ انسان جي درد ۽ پيڙا جو به ڀرپور احساس رکي ٿو. هو جيڪي ڏسي ٿو ان کي لکي ٿو جيڪو محسوس ڪري ٿو اهو اسان کي به محسوس ڪرائي ٿو.
 امر جليل جڏهن کان لکڻ شروع ڪيو ان وقت کان وٺي هو مسلسل لکي رهيو آهي. توڙي جو اڄڪلهه رفتار بلڪل گهٽ اٿس ليڪن لکي رهيو آهي، سنڌ ڌرتي ۽ سنڌي ماڻهن جا درد سيني ۾ اٿس. چين تي دلڪش مسڪراھت اٿس اکين ۾ لڙڪ اٿس.... پوءِ به هُو اڄ پڻ لکي رهيو آهي.

مرحوم نسيم کرل

جيڪڏهن ڪنهن کي اعليٰ سوسائٽي جي پست قدرن، وڏيرن جي زوال پذير ذهينيت، مٿئين، طبقي جي فضول روايتن ۽ عام ماڻهوءَ جي ٻوليءَ ۽ رهڻي ڪهڻي جو مشاهدو ڪرڻو هجي ته هو ”نسيم کرل“ کي پڙهي نسيم کرل جيئن ته پاڻ مٿئين طبقي سان تعلق رکندو هو تنهن ڪري هن سندس طبقي کي تمام ويجهڙائي کان ڏٺو ۽ ان سماج ۾ جيڪا گندگي ۽ تعفن آهي، ان کي خوبصورت لفظن جو روپ ڏئي اسان تائين پهچايو. سندس ٽي مجموعا ڇپيل آهن:

”ڊمي“، ”چوڻهيون در“، ”شبنم شبنم ڪنول ڪنول“

سندس فن جو مختصر تجزيو حاضر خدمت آهي.

پلاٽ: نسيم جي افسانن جو پلاٽ واقعي تي ٻڌل آهي. بقول ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي جي ”هو ڪنهن نه ڪنهن واقعي کي دلچسپ انداز سان بيان ڪندو ويندو آهي ۽ آخر ۾ ان جو اختتام ائين ڪندو آهي، جو پڙهندڙ حيرت ۾ پئجي ويندو آهي. ٻين لفظن ۾ سندس افسانن جو اختتام استعجابي يا تحير خيز آهي.“

ٻولي

نسيم جي ٻولي لاجواب آهي. هن نيٺ سنڌي مقامي رنگ وارو لهجو استعمال ڪيو آهي. افسانو پڙهندي ائين ٿو محسوس ٿئي ته جن نسيم پاڻ به انهيءَ واقعي جو ڪو حصو هو.

ٿانگي وارن جي ڪچهري چون جي ڏي وٺ، پوليس وارن جو انداز وغيره... اهڙي نموني سان پيش ٿو ڪري جهڙوڪر نسيم سندن ساٿي هجي. اهو سندس مشاهدي جو ڪمال آهي.

سندس افساني ”پهرين مراد“ مان هڪ ٽڪرو هيٺ ڏجي ٿو.

”آهي ته گهر ۾ ٻڌڻ جهڙي ڪلي تان چوڙيئي؟“

”هاڻو بابا“

”مڙسي ڪٿي اٿئي، پر بيلي پيرن جو دٻڪو مار، منهنجي اک تنهنجي دٻڪي تي ئي ڪلي“

”لوڙهي جي ٻاهران ٻوٽ چنڊيو هوم، اهو دٻڪو ٻڌو هوندءِ“

”يلا وئين خير سان لڪ ۾؟“

”اصل لڪ ۾، رات جو پنڌ ڪيم، ڏينهن جو ٿم ۾“

”پلا وات تي پير ويڃايعي يا رند وٺيو آئين؟“
 ”هن تن جاين تي اهڙيون بلتيون ڏنيون اٿم جو پاڳيا پاڻ انصاف ڪندا.“

رومانس

سندس ڪيترائي افسانہ رومانس سان ڀرپور آهن. جن ۾ ڪردارن جي نفسياتي پهلوئن تي به روشني وڌل آهي. نسيم جو روماني اسلوب، جنسيات سان به ڀرپور آهي. جنسيات بذات خود ڪا بُري شئي نه آهي پر جيڪڏهن افساني ۾ جنسي عنصر زياده آهي ته پوءِ افساني جو تاثر ختم ٿي ٿو وڃي ۽ پڙهندڙ لذت پرستي ۾ مبتلا ٿيو وڃي.

ڪردار نگاري

نسيم ڪردارن سان پورو پورو انصاف ڪيو آهي. هن سندن خواهشون، حسرتون، اميدون، نفسياتي ڪشمڪش، انهن جي اندر ۽ ٻاهر ۾ تضاد جي تمام سهڻي نموني سان عڪاسي ڪئي آهي. سندس ڪهاڻي ”پهرين مُراد“ تي تبصرو:

”پهرين مُراد“ سندس لاجواب ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هن ٻولي، سماجي زندگي ۽ ماحول جو بهترين نقشو چٽيو آهي. پهرين مُراد ۾ ائين آهي ته ”سنجر“ ۽ ”عنایت“ پاڻ ۾ پڳ مٽ يار آهن، جيڪي ڪنهن وقت ۾ نامي گرامي چور هئا. سنجر، جڏهن عنایت وٽ مهمان ٿي اچي ٿو ته عنایت وٽ مينهن جو تعداد گهٽ ڏسي، چٿرون ڪري ٿو ۽ سندس پُٽ جو مذاق اڏائيندي چوي ٿو.....

”پاءُ عنایت، چٿو ته پٽهين به ڪونه ٿيو....“

اهو مهڻو عنایت جي پٽ کي ڏکيو ٿو لڳي ۽ هو عنایت جي همٿائڻ تي ڪجهه ڏينهن کان پوءِ هڪ مينهن چوري ڪري اچي ٿو. جڏهن پاڳيا پير کڻي اچن ٿا ته اهي ڪي پيا ڪونه هئا، پر عنایت جا دوست سنجر وارا هئا. هن ڪهاڻيءَ بابت ڪجهه نقادن جا رايو هيٺ ڏجن ٿا:

ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي لکي ٿو

”پهرين مُراد ۾ عوامي لب و لهجو ۽ بي ساخت عوامي ٻولي ساريءَ ڪهاڻيءَ تي چاٺيل نظر ايندي چورن ۽ ڪاٺڪن جي مخصوص طبقي جي ٻولي، انهن جي بعض مخصوص اصطلاحن کي پڙهي نسيم ڪرل جي مشاهدي تي واقعي حيرت ٿئي ٿي. سندس مشاهدي ۽ مطالعي کي ڏسي اڪثر انهن تي سندس تجربي جو گمان ٿئي ٿو.“

ڊاڪٽر غلام علي الانه لکي ٿو

”کرل صاحب هن ڪهاڻيءَ ذريعي هڪ طرف سنڌ جي سماجي زندگيءَ جي هڪ نقطي کي موضوع طور کنيو آهي. ته ٻئي طرف لاشعوري طور سنڌ جي تمدن جي قديم تاريخ جو ورق ورايو آهي. ٻوليءَ جي لحاظ کان هيءَ ڪهاڻي سنڌي ادب جي هڪ نمائنده ڪهاڻي آهي. نج ڳوٺاڻي ٻولي ۽ ان لاءِ ڳوٺاڻي ماحول ۾ ڪم ايندڙ لفظ محاورا، اصطلاح، چوڻيون ۽ پهاڪا ڪم آندا اٿس.... جن ڳوٺاڻي ماحول مشاهدي ۽ منظر کي وڌيڪ دلچسپ بنايو آهي.“

حسين شاهه راشدي لکي ٿو

”نسيم کرل کي قدرت ڳوڙهي مشاهدي جي عجيب ذات ۽ ان کي بيان ڪرڻ جي اهڙي سگهه بخشي آهي، جو ڪنهن به ماحول جي ڳالهه ڪندو ته ائين پيو ڀاڻبو ته پڙهندڙ پاڻ اتي موجود آهي. مثال طور ڪچي جي زميندار هجڻ جي حيثيت ۾ سندس واهيو چورن، ڪاٽڪن ۽ پاتاريڊارن سان پوي ٿو جيڪي ٻيلي ۾ لڪل دوئين سان وڻج واپار يا لڪ لاءِ گهاٽو ناتور ڪندا آهن. انهن جي ٻولي، انهن جي دوستيءَ جا معيار انهن جا اخلاقي ۽ انساني قدر ۽ انهن جون تشبيهن ٻاهرين دنيا کان بلڪل الڳ ٿين ٿيون. نسيم انهن سڀني ڳالهين جو اونهو اڀياس ڪرڻ کان پوءِ ”پهرين مراد“ ڪهاڻي لکي آهي.“

پهرين مراد کان پوءِ ”ڪافر“ سندس لاجواب ڪهاڻي آهي.

سنڌي ناول

ناول (Novel) انگريزي زبان جو لفظ آهي. جنهن جي معنيٰ آهي ”نمونو“ يا ڪا ”نئين شيءِ“. ناول ادب جي تمام اهم شاخ آهي. هيءُ انساني جذبات جو ترجمان هجڻ سان گڏوگڏ قومي زندگيءَ ۽ حالات جو عڪاس پڻ آهي. انگريزي ادب ۾ ناول کي تمام گهڻي اهميت ڏني وڃي ٿي. ڇو ته مشهور ناولن يورپ ۾ انقلاب لاءِ راهه هموار ڪئي ۽ اتان جي زندگيءَ کي متاثر ڪيو.

ناول جون فني خوبيون

پلاٽ: ناول جو پلاٽ، ناول ۾ رونما ٿيندڙ واقعن جو ڍانچو آهي. پلاٽ يا واقعن جو تسلسل ايترو منظم هجڻ گهرجي جو پڙهندڙ پوري توجه سان ناول پڙهندو رهي ۽ دلچسپي جو سلسلو به برقرار رهي.

سيرت نگاري: سيرت نگاري يا ڪردار نگاري جا ٻه طريقا آهن. هڪ طريقي ۾ ناول جا ڪردار پنهنجن جذبن جا ترجمان پاڻ هوندا آهن.

ٻي طريقي ۾ ناول نگار هڪ مؤرخ وانگر قلم کڻي ٿو ۽ سڀني ڪردارن جا جذبات پنهنجي زباني ٻڌائڻ سان گڏوگڏ انهن تي تنقيد ۽ رائي زني پڻ ڪندو هلندو آهي.

خاص مقصد: ناول نگار لاءِ اهو ضروري آهي ته ناول ڪنهن خاص مقصد تحت لکي ۽ اهو خاص مقصد اصلاحي هجي ۽ منجهس تعمير اخلاق تي خاص زور ڏنل هجي ۽ انهيءَ سان گڏ تفريحي پهلو به ضروري آهي، نه ته ناول ناڪام ٿيڻ جو خدشو رهي ٿو.

حقيقت پسندي: ناول جا ڪردار انسان هوندا آهن ۽ اها حقيقت آهي ته انسان ۾ سٺيون به آهن ته خرابيون به، تنهن ڪري ناول نگار حقيقت پسنديءَ کان ڪم وٺي، انهن جي جذبات ۽ عملن جو عڪس پيش ڪري ڪردارن کان اهڙو ڪم وٺي جيڪو مافوق الفطرت نه هجي، ۽ هن کي عقل تسليم ڪري.

فصاحت ۽ بلاغت: شاعريءَ وانگر ناول ۾ به فصاحت ۽ بلاغت سان گڏ محاورا ۽ اصطلاح ڪتب آندا ويندا آهن.

اخلاقيات: ناول نگار کي اخلاق جي دائري ۾ رهي پوءِ پنهنجي قلم کي جنبش ڏيڻ گهرجي.

ناول جا قسم

ناول جا هيٺيان مکيه قسم آهن:

1. واقعاتي ناول
2. ڊرامائي ناول
3. جاسوسي ناول
4. سماجي ناول
5. نفسياتي ناول
6. تاريخي ناول

سنڌي ناول جي تاريخ

اهو هڪ ادبي بحث آهي ته سنڌي ناول نويسي جي ابتدا ترجمي کي سمجهڻ گهرجي يا سنڌي قصن ۽ ڪهاڻين کي. مرحوم محمد اسماعيل عرساڻيءَ جي چوڻ مطابق ته ”سنڌي ناول نويسيءَ جو بنياد سنڌي قصي کي سمجهڻ گهرجي.“

”پنيي زميندار جي ڳالهه“، ”شڌاتورو“ ۽ ”ڪڏاتورو“ قصن کي سنڌي ناول جي ابتدا سمجهڻ گهرجي. پر حقيقت اها آهي ته ناول مغربي صنف آهي، جنهن جو قصه گوئي سان ڪو تعلق نه آهي. سنڌي ناول جي شروعات ترجمن سان ٿي.

سنڌي ناول جو اوائلي دؤر (1870ع کان 1923ع)

هن کي ترجمي جو دؤر به چئي سگهجي ٿو ”ديوان اڏارام“ ۽ ”ساڌو نول راء“ گڏجي ڊاڪٽر جانسن جي ناول ”راسيلاس“ کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو ان کان پوءِ ڪيترائي ناول انگريزيءَ تان ترجمو ٿيا، جن مان ڪجهه مشهور نالا هي آهن. ”ساڌو هيرانند“ 1891ع ۾ ”Talisman“ جو ترجمو ”طلسم“ جي نالي سان ڪيو. 1910ع ۾ ”سيرومل ساگرائيءَ“ جو طويل ناول ”هر دلعزيز“ عرف ”چندر ڪانتا سنتي“ قسطوار ڇپيو. ”اسٽار آف منگريلا“ جو ترجمو ”ستاره منگريلا“ جي نالي سان شايع ٿيو.

اوائلي خود ساختہ ناول: اصلوڪا سنڌي ناول لکڻ جو شرف پڻ جناب مرزا قليچ بيگ کي حاصل ٿيو. هن 1888ع ۾ پهرين اصلوڪو ناول ”دلارام“ نالي سان لکيو. سندس ٻيو ناول ”زينت“ 1895ع ۾ ڇپيو.

قليچ بيگ کان پوءِ لعل چند امرڏني مل به ڪافي اصلوڪا ناول لکيا، جن مان ”چوٽ جو چنڊ“ ۽ ”پيرم جي پلائي“ ڪافي مشهور ٿيا. ڪاڪي پيرو مل ٿي اصلوڪا ناول لکيا، جيڪي هي آهن:

آندسندريڪا (1910ع)

موهني ٻائي (1911ع)

وريل ۽ نعمت (1915ع)

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ 1915ع ۾ ”نورجهان“ لکيو جيڪو تمام گهڻو مشهور ٿيو.

ان کان علاوه هن دؤر ۾ ٻيا به ڪيترائي ترجما ٿيا ۽ اصلوڪا ناول لکيا ويا. ترجمو ڪندڻن ۾ سرفهرست مرزا قليچ بيگ رهيو. خوشي رام موٽو مل گرواڻي ۽ ٻين پڻ ڪافي ترجما ڪيا.

هن دؤر ۾ مختلف قسمن جا ناول لکيا ويا، جن ۾ سماجي ناول، اخلاقي ناول ۽ روماني ناول سرفهرست رهيا، ڪجهه جاسوسي ناول پڻ لکيا ويا.

سنڌي ناول جو ٻيو دؤر (1923ع کان 1947ع)

هي دؤر سياسي ڪشمڪش جو دؤر هو. جنهن جو اثر ناول نويسيءَ تي پڻ ٻيو ۽ سياسي ۽ تاريخي ناول لکجڻ لڳا. هن دؤس ۾ ڪراچي جي مشهور رسالن، ”سندر ساهتيه“، ”رتن“ ۽ ”آشا ساهت منڊل“ ڪافي خدمت سرانجام ڏني. هنن رسالن ۾ اصلوڪن ناولن سان گڏ انگريزي هندي اردو ۽ بنگاليءَ تان پڻ ڪافي ناولن جا ترجما ڪري شايع ڪيا ويا.

هن دؤر ۾ صاحب سنگھ شاهائي جو ناول ”بلو ڪوڪر“ (1930ع) ۽ عبدالرزاق ميمڻ جو ناول ”جهان آرا“ (1931ع) ڪافي مشهور ٿيا. ان کان علاوه مسلم ادبي سوسائٽيءَ (1931ع) ڪافي ناول شايع ڪيا. هيءَ سوسائٽي خان بهادر محمد صديق ميمڻ جي ڪوششن سان وجود ۾ آئي.

1939ع کان محمد عثمان ڏيپلائي باقاعده ناولن لکڻ جو سلسلو شروع ڪيو. پاڻ گهڻو ڪري تاريخي ناول لکيائون، جن ۾ قومي زندگيءَ جو عڪس نمايان آهي. سندس تاريخي ناولن جو تعداد تقريباً هڪ سؤ آهي، جن مان ڪيترائي ضبط ڪيا ويا.

ان کان علاوه پروفيسر رام پنڄواڻيءَ به ڪافي اصلوڪا ناول لکيا، جن ۾ ”قيدي“ 1943ع ۾ ۽ ”چانديءَ جو چڪر“ 1944ع ۾ ڇپيا، جن ۾ قومي زندگي ڏيکاريل هئي. نارائڻ داس ڀمپائي جو ”مالهڻ“ (1942ع) ۽ ”غريبن جو ورثو“ سٺا ناول آهن.

مجموعي طور هن دؤر ۾ سياسي ۽ تاريخي ناول گهڻا لکيا ويا، جيڪي ان دؤر جي ڪشمڪش ۽ ذهني ماندڙن تان پردو کڻن ٿا.

هن دؤر ۾ ناول ڪافي ترقي ڪري چڪو هو ۽ ڪافي رفتار سان ارتقائي منزلون طئي ڪري رهيو هو ته ورهاڱو ٿي ويو ۽ سنڌي ناول سنڌي ادب جي ٻين صنفن وانگر وري پوئتي پئجي ويو.

ورهاڱي کان پوءِ وارو دؤر (1947 کان 1990 تائين)

ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ناول تمام گهڻو مست ٿي ويو آهي. جيتري ترقي سنڌي افساني ڪئي آهي، ان کان تمام گهٽ ترقي سنڌي ناول ڪئي آهي. ان جا ڪيترائي سبب ٿي سگهن ٿا. بهرحال هن دؤر ۾ ڪجهه ڪهاڻيڪارن ناول لکي ڪجهه تجربا ڪيا آهن.

هن دؤر ۾ ڪافي حد تائين ترجما به ٿيا آهن، جن ۾ هيٺيان ناول ڪافي مشهور ٿيا:

عاشي، روح جي ڳولا، تصوير جو خون، آسپ، ماءُ وغيره. هندستاني سنڌي اديبن ۾ گوڻند مالهي، سندري اُتم چنداڻي، موهن ڪلپنا، ۽ ڪلا پرڪاش سنا ناول لکيا. سنڌ ۾ طبع زاد ناول نگارن ۾ سراج ميمڻ، آغا سليم ۽ ڊاڪٽر نجم عباسي ۽ ماڻڪ بيحد اهم آهن، جن شاهڪار ناول لکيا. انهن کان علاوه طارق عالم ابڙو ۽ قاضي خادم جي ناولن پڻ مشهوري ماڻي.

1990ع کان پوءِ سنڌي ناول

1990ع کان پوءِ سنڌي ادب ۾ ناولن جو هڪ چڱو خاصو تعداد مارڪيٽ ۾ آيو جن مان اڪثريت نون ناول نگارن جي آهي، ليڪن انهن ۾ سينيئر ليکڪ امر جليل جي ناول ”نيٺ گونگي ڳالهايو“، غلام نبي مغل جي ناولن ”اوڙاهه“، ”دونهائيل راتيون ۽ رولاڪ“ اخلاق انصاري جي ”اڏوهي“ بيحد مقبوليت ماڻي.

1990ع کان پوءِ عورت ناول نارن پڻ پاڻ ملهايو آهي، جن ۾ سرفهرست ماهتاب محبوب، ج ع منگهاڻي، ريتا شهاڻي ۽ ڪزبانو سنڌي آهن. هندستاني سنڌين پڻ هن دور ۾ ڪوڙ سارا ناول لکيا آهن، جن ۾ رتنا گوڊيا رولاڪ، ريتا شهاڻي، ڪلا پرڪاش، گوڻند خوشحالائي، لال پشپ، موتي لال جوتواڻي ۽ نندلال عيدنداس پرسراماڻي تمام اهم ناول نگار آهن. انهن کان علاوه سنڌ ۾ ڪيترن سينيئر ۽ نوجوان ليکڪن پڻ ناول تي طبع آزمائي ڪئي آهي، جن مان اهم نالا هي آهن: ڊاڪٽر هدايت پريم، فاروق سولنگي، سليم چنا، اڪبر سومرو، امر لغاري، پرويز ابڙو، عزيز ڀنڀرو، گل محمد چنا ۽ مظهر ابڙو.

هن دور جي ناول جا موضوع مختلف رهيا آهن جن ۾ قوم پرستي، سرفهرست رهي آهي ۽ ٻئي نمبر تي رومانيت ڪيترن ئي ناولن جو موضوع رهي آهي. احساس محرومي ۽ مظلوميت جو احساس پڻ اڪثر ناولن ۾ ملندو. نوجوان ناول نگارن ۾ مشاهدي ۽ مطالعي جي ڪوٽ سندن لکڻين مان عيان آهي، تنهنڪري کين گهرجي ته هو ڪلاسيڪي توڙي همعصر عالمي ادب جو مطالعو ۽ حسب حال سياحت ڪن ته جيئن سنڌي ادب کي سنا ناول ملي سگهن. ڇو ته مستقبل قريب ناول جي حڪمراني جو دور آهي. سنڌي ناول نويسيءَ کي مضبوط بنياد فراهم ڪندڙ ڪجهه اديبن ۽ انهن جي ناولن تي تبصرو هيٺ ڏجي ٿو.

سراج الحق ميمڻ

اسان جي ادبي دنيا ۾ سراج هڪ مڃيل ۽ ناليرو ليکڪ آهي. سراج صاحب افسانہ نگار دانشور ۽ ماهر لسانیات هئڻ سان گڏ پنجن شاهڪار ناولن کي به جنم ڏنو آهي، جن جا نالا هي آهن:

’پڙاڏو سوئي سڌ‘، ’مرڻ مون سين آءُ‘، ’منهنجي دنيا هيڪل ويا ڪل‘، ’تنهنجي دنيا سڀ رنگ سانول‘ ۽ ’منهنجي دنيا مرگه ترشنا‘.

پهريان ٻه ناول ارغونن ۽ ترخانن جي ظلم ۽ ڏاڍ واري دؤر ۾ سنڌين جي اڻ وسرندڙ جدوجهد جا شاهڪار عڪس آهن.

ڪجهه عالمن جو خيال آهي ته انهن ناولن جو پلاٽ ڪُجهه غير فطري ۽ ڪردار نگاري ۾ ڪُجهه مصنوعيٽ ڏسڻ ۾ اچي ٿي، پر ٻولي، اسلوب، رواني ۽ عڪاسي جي لحاظ کان اهي بي مثال ناول آهن. ناول پڙهندي پڙهندڙ تي عجيب ڪيفيت طاري ٿيو وڃي ۽ پڙهندڙ پنهنجي پاڻ کي پوري طرح ناول جي حوالي ڪري ٿو ڇڏي.

سندس پويان ٽي ناول موجوده دؤر جي حالتن تي لکيل آهن ۽ ٽئي هڪ ئي سلسلي جون ڪٽيون آهن.

سراج صاحب جا ناول اٺيڪ خوبيون سان ڀرپور آهن، پر سندن ڪُجهه خوبيون تي تبصرو ڪجي ٿو.

مقصدیت

سراج صاحب ادب براءِ ادب جو قائل نه آهي، هُو هڪ واضح مقصد جي تحت قلم کڻي ٿو. مقصدیت سندس ناولن تي ايترو ته حاوي آهي، جو ڪٿي ڪٿي اسلوب ۾ جذباتیت به اچي ٿي وڃي ۽ ناول جي فني نقطن کي به مدنظر نٿو رکي، اهو مقصد آهي ”سنڌ“. هُو سنڌ لاءِ ئي سڀ ڪجهه لکي ٿو. سنڌين جي بهادري، شجاعت ۽ ڏاهپ کان علاوه انهن جا مسئلا، نفسياتي پهلوئن سميت زير بحث آڻي ٿو. هُو سنڌ سان ٿيندڙ هر زيادتي تي لکڻ چاهي ٿو. هُو زيادتي ڪندڙن کي ڏيکاري ٿو، بوءِ انهي ڌاريا حڪمران هجن يا پنهنجا وڏيرا، سنڌي مجاهدن جي قرباني جا داستان ڏاڍي پُراثر انداز سان بيان ڪري ٿو.

ان کان علاوه سراج صاحب سنڌي جاگيرداري سماج جي اڏوهي کاڌل قدرن کي به پنهنجي تنقيد جو نشانو بنائي ٿو. هُو هر لحاظ کان سنڌ جي تاريخي ۽ ثقافتي برتري چاهي ٿو.

ٻولي

سندس ناولن جي ٻولي روانيءَ توڙي وسعت جي لحاظ کان اعليٰ درجي جي آهي. هُو جيڪو به خيال ٻين تائين پهچائڻ چاهي تُو ٻولي سندس ڀرپور سات ڏئي ٿي. سندس ٻولي پڙهڻ سان پڙهندڙ جي جمالياتي ذوق جي ڀرپور تسڪين به ٿئي ٿي.

جذبات نگاري

سندس سڀني ناولن ۾ جذبات نگاري تمام سهڻي انداز سان ڪيل آهي. پڙهندڙ ائين تُو محسوس ڪري ته سندس جذبات جي ترجماني ٿي رهي آهي. سراج صاحب ڪردارن جي سوچ، شعور ۽ جذبات کي ڪاغذ تي منتقل ڪرڻ ۾ ڪمال درجي جو فن رکي تُو. ڪردارن جي ذهن ۾ ايندڙ سوچون، نفسياتي ڪشمڪش، خوشي، غم درد، اميدون ۽ حسرتون وغيره سهڻي نموني سان پيش ڪيون اٿس.

رومانيت ۽ جماليات

سراج صاحب جي ناولن ۾ روماني عنصر به ڪافي نمايان آهي. بلڪ هڪ لازمي جزو آهي. سندس ڪردار محبت جي ڄمار ۾ ٻڌل نظر اچن ٿا. اها محبت کين مقصد مائل لاءِ نئون اتساه ۽ جذبو ٿي بخشي. روماني ڪردار نگاري ۾ هُو جماليات جي اعليٰ قدرن کي به اڳيان رکي تُو. هُو جڏهن ڪنهن جي حُسن جو نقشو ٺاهي، تعريف ڪري تُو ته پڙهندڙ جا سطحي جذبا بلڪل مائتا رهن ٿا ۽ هُو ڪنهن به قسم جي جنسي ڪشمڪش ۾ مبتلا نه تُو ٿئي، پر ٻئي پاسي سندس جمالياتي ذوق جي تسڪين احسن طريقي سان ٿئي ٿي.

ڊاڪٽر نجم عباسي

ڊاڪٽر نجم عباسيءَ کي سڄاڻ اديب ان ڪري چيو ويو آهي، جو هُو ڌرتيءَ ۽ ان جي ماڻهن جي مسئلن کي سمجهڻ سان گڏوگڏ انهن مسئلن جا حل به ٻڌائي تُو. سندس هيٺيان ناول ڪافي مشهور ٿيا:

’بلنديون‘، ’تلاش‘ ۽ ’پيار ڪهائي‘.

سندس ناولن جو فني جائزو هيٺ ڏجي تُو.

پلاٽ

سندس ناولن جو پلاٽ طبقاتي سماج جي اردگرد ڦري ٿو. هُو مغرور ۽ مٿئين طبقي جي ماڻهن جي سوچ ۽ عمل تي ڪاري وار ڪري ٿو. ان سان گڏ هُو مظلوم ۽ بيڪس طبقي جي مسئلن جي نشاندهي ڪرڻ سان گڏ انهن کي هڪ مثبت سوچ ۽ راوِ عمل به ڏئي ٿو.

”بلنديون“ ۾ هُو هارين کي متحد ٿيڻ ۽ پنهنجا حق وٺڻ لاءِ گڏيل جدوجهد جو درس ڏئي ٿو ۽ ”تلاش“ ۾ وري هڪ مظلوم عورت کي جاگيردارانه سماج مان جند آزاد ڪرائڻ لاءِ تعليم کي ذريعو بنائڻ جي تلقين ڪري ٿو.

ڪردار نگاري

سندس ناولن جا ڪردار گهڻو ڪري عام ماڻهو آهن، پر اهي عام ماڻهو پنهنجي جدوجهد سبب خاص ماڻهو بنجي وڃن ٿا. سندس ڪردار گهڻو ڪري پنهنجي عمل ۾ آزادي پسند هوندا آهن، ۽ امن، آزادي ۽ آجپي لاءِ جدوجهد ڪندي نظر ايندا آهن.

مقصديت

ڊاڪٽر صاحب هڪڙي ئي خاص مقصد لاءِ لکيو. اهو مقصد آهي، ”شخصي توڙي قومي آزادي“، هن ڀرماريت جي خلاف لکيو هن مذهبي جنون جي خلاف لکيو هن ٻوليءَ ۽ ڌرتيءَ جي بقا لاءِ لکيو ۽ هن غير طبقاتي سماج لاءِ لکيو. مطلب ته سندس لکڻين جو محور سماجي، سياسي ۽ معاشي انقلاب آهي.

ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي، ڊاڪٽر نجم عباسي جي فن تي تبصرو ڪندي لکي ٿو:

”نجم عباسي هڪ حقيقت نگار (Realist) وانگر معاشري جي برائين تي نگاهه وجهي ٿو ۽ زندگي جي ڪنهن نه ڪنهن رخ کي آشڪار ڪري ٿو. ليڪن ان ۾ هن جي طبقاتي نظام خلاف جدوجهد جي سوچ سمائيل هوندي آهي. اهو ئي سبب آهي جو هن جي هر تخليق، فرد سان ٿيندڙ ظلم جي داستان سان ڀريل آهي. سماج جا نيڪيدار شاهوڪار شاهي جا دادلا، جاگيردار ۽ زميندار ڪهڙن حُرن سان غريب عوام کي پيڙهين ٿا. بي انصافين جا قسمن قسمن طريقا، حقيقي واقعن ۽ ڪردارن جي روپ ۾ سندس ڪهاڻين ۾ پيش ڪيل آهن. هُو رڳو سماجي بُرائين کي اگهاڙو ڪونه ٿو ڪري بلڪه انهن تي وار ڪندي به نظر اچي ٿو.“

آغا سليم

آغا صاحب داخليت توڙي خارجيت جي حوالي سان هڪ منفرد اديب آهي. هُو سونهن، سچائي، تهذيب ۽ اعليٰ انساني قدرن جو علمبردار آهي. هُو فن ۽ سونهن جو پرچارڪ آهي ۽ انهن جي ابديت ۾ يقين رکي ٿو. پاڻ هيل تائين هيٺيان چار ناول لکي چڪو آهي:

’اوندهاڻي ڌرتي روشن هٿ‘، ’اڻپورو انسان‘، ’روشنئيءَ جي تلاش‘ ۽ ’هم اوست‘.

سندس ناولن جو فني تجزيو هيٺ ڏجي ٿو:

پلاٽ

سندس ناولن جو پلاٽ ڪنهن خارجي واقعي کان وڌيڪ ڪردارن جي داخلي ڪشمڪش کي ظاهر ڪندو آهي. هُو تهذيب جي اعليٰ قدرن کي پنهنجي ناولن جو موضوع بنائي ٿو. نيڪيءَ ۽ بديءَ جي ٽڪراءَ سبب، نيڪي جي وقتي شڪست کي سندس لازوال فتح ۾ تبديل ڪري ٿو ڇڏي.

رومانيت

رومانيت آغا صاحب جي نس نس ۾ سمايل آهي، ليڪن اها سستي رومانيت نه آهي. هُو لازوال ۽ ابدِي محبت جو قائل آهي. هو محبت کي فن ۽ فنڪار جي ترقي سان گڏ انساني معاشري لاءِ به تمام ضروري قرار ڏئي ٿو. هُو ثابت ڪري ٿو ته محبت هڪ آفاقي آدرش آهي. جنهن جي تڪميل سان ئي انساني معاشري جي ارتقا ممڪن آهي.

هولي

سندس ناولن جي هولي خالص ادبي آهي ۽ پڙهندڙ کي پوري طرح پنهنجي گرفت ۾ وٺي ٿي ڇڏي.

ڪردار نگاري

آغا صاحب جي ناولن جا ڪردار عام ماڻهو هوندي به عام ماڻهو نه آهن. اهي اعليٰ آدرشي انسان آهن. جيڪي اعليٰ انساني قدرن جا رکوالا آهن. سندن پيغام محبت آهي. امن آهي. فن آهي ۽ علم آهي. آغا صاحب سماجي مسئلن تي لکڻ کان وڌيڪ انسان جي اذلي مسئلن تي وڌيڪ لکيو آهي.

مقصدیت

سندس ناولن جو مقصد سماجي مسئلن کي اجاگر ڪرڻ کان وڌيڪ تهذيب، ثقافت، سونهن ۽ سچائي جي لازوال سفر کي نمايان ڪرڻ آهي. ان کان علاوه انسان جي اندر ۾ جيڪا پيچ ڊاه ٿئي ٿي، انهيءَ تي به خوبصورت انداز سان لکي ٿو. سندس ناول ”اونداهي ڌرتي، روشن هٿ“ تي مختصر تبصرو هيٺ ڏجي ٿو.

اونداهي ڌرتي، روشن هٿ: هي ناول سنڌ جي تاريخ جي مختلف دؤرن مان گذرندڙ سچائي جي سفر جو لازوال داستان آهي. سندس ٻولي، اسلوب، مهذب انداز، واقعن جو تسلسل ۽ ڪردارن جي نفسياتي ڪشمڪش پڙهندڙ کي مڪمل طرح سان پنهنجي گرفت ۾ وٺي ڇڏي ٿي. موهن جي دڙي کان وٺي، اڄ تائين سنڌي ثقافت ۽ تهذيب جيڪو سفر طءُ ڪيو آهي، آغا صاحب ان کي ڪمال فنڪاري سان ناول جو روپ ڏيئي، اسان کي پنهنجي تاريخ ۽ تهذيب کان پوري ريت آگاه ڪيو آهي. آغا صاحب پنهنجي ڪتاب کي تاريخي دؤرن جي لحاظ کان ڪيترن ئي حصن ۾ ورهايو آهي، پر انهن سڀني ۾ مرڪزي ڪردار ساڳيا ئي آهن. سارنگ جيڪو سچائي، فن ۽ علم جي علامت آهي، اهو هر دؤر ۾ پنهنجو تاريخي فرض نڀائيندي نظر اچي ٿو.

هن ناول جو پهريون حصو ”موهن جي دڙي“ واري دؤر جي پس منظر ۾ لکيل آهي. ’سارنگ‘ هڪ ٻت تراش آهي. هو مورتيون ٺاهي ٿو پر انهن ۾ جان نه آهي. نيٺ هي مها پوچارڻ جو ناچ ڏسي ٿو ۽ کيس مها پوچارڻ سان محبت ٿي وڃي ٿي. اها محبت سندس فن کي ڪمال بخشي ٿي ۽ هو هڪ عظيم ٻت تراش بنجي پوي ٿو. مها پوچارڻ جنهن جو نالو ”سنڌو“ آهي، اها به هن جي ذات سان محبت ڪري ٿي. سنڌو کي سزا ڏيڻ لاءِ مها پوچارڻ سارنگ جون آڱريون ڪپائي ٿو ڇڏي.

ناول جي هن حصي کي پڙهي، پڙهندڙ هيٺيان تاثر ٿو وٺي:

1. فن، محبت کان سواءِ نامڪمل آهي.
2. محبت، مها پوچارڻ جهڙي مقدس هستيءَ سان به ڪري سگهجي ٿي.
3. محبت ايتري طاقتور شيءِ آهي جو مها پوچارڻ سڀ ليڪا لتاڙي لوڪ کان لاپرواه ٿي سارنگ وٽ هلي ايندي آهي.
4. هميشه وانگر مذهبي پيشوا، محبت تي پابنديون ٿو وجهي ۽ محبت ڪرڻ واري فنڪار جون آڱريون ٽوڪي.

5. سنڌ هميشه وانگر، موهن جي دڙي واري دؤر ۾ به سُڪي ستابي هئي.
6. سنڌي عوام ان وقت به مذهبي رهنمائن اڳيان پيوس هو وغيره وغيره.

ناول جو پيو حصو سومرن جي دؤر جي پس منظر ۾ لکيل آهي. هن دؤر ۾ به سارنگ فنڪار آهي. هو ”سرنڊو“ وڄائي ٿو پر سندس سُرن ۾ جان نه آهي. ان سان گڏ سارنگ برهمڻ به آهي، ۽ جوڳ به پڄائي پيو. سنڌو هن دؤر ۾ وئشيا آهي، پر تنهن هوندي به سارنگ جي دل ۾ جڏهن سنڌو جي محبت جنم وٺي ٿي ته هو هڪ عظيم فنڪار بنجي پوي ٿو. سنڌو کي هڪ برهمڻ سان محبت ڪرڻ جي ڏوه ۾ شهر نيڪالي ڏني ٿي وڃي، جنهن جي نتيجي ۾ سارنگ ويراڳ ختم ڪري ٿو ڇڏي هن دؤر ۾ سارنگ جي ملاقات بوعليءَ سان ٿئي ٿي، جيڪو عرب سياح آهي، پر سنڌ جي محبت ۾ سنڌي ٿي ٿو وڃي ۽ آخرڪار سنڌ جي لاءِ وڙهي به ٿو. هن دؤر جو خاص تاثر اهو آهي ته محبت هڪ مقدس جذبو آهي. محبت جيڪڏهن هڪ وئشيا سان به ڪجي ته هي دنيا جي عظيم ترين عبادت بڻجيو ٿي پوي محبت کان سواءِ نڪوفن مڪمل آهي نڪا عبادت.

سنڌ ۽ عربستان جي تهذيبي لاڳاپي کان به واقفيت ملي ٿي. ان کان پوءِ هر دؤر ۾ تقريباً ساڳيا قدر دهرائجن ٿا، يعني سارنگ جيڪو سڄائي آهي، پيار آهي، فن آهي، اهو هر دؤر ۾ محبت ۾ شڪست کائي ٿو پر فنا نٿو ٿئي. سندس آدرش زنده رهن ٿا. ۽ هو تاريخ جي ٻئي دؤر ۾ وري پنهنجن آدرشن سان زنده ٿيو پوي.

هن ناول تي تبصرو ڪندي ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي لکي ٿو: ”موهن جي دڙي جي تهذيب کان ورهاڱي ٿيڻ تائين وسيع ڪينواس ۾ هي ناول پکيڙيو ويو آهي. سارنگ، سنڌو ۽ ماڻڪ، بار بار روپ بدلائي هر دؤر ۾ اُڀرن ٿا.“

تهذيب جا مختلف موڙ تاريخي، واقعاتي بيان بدران پڙهندڙن تائين تاثرات، جذبات ۽ يادگيري جي ذريعي پهچن ٿا، جيڪو انساني ذهن جي فڪري ۽ جذباتي گهراڻي جي تسلسل کي پيش ڪرڻ جو ڪامياب ذريعو آهي. اڳتي هلي ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

”سارنگ اهو انسان آهي، جيڪو صدين کان پنهنجي سيني تي ڌارين جون ڏاڍايون سنهندو، پيار ۽ نيڪي جو پرچار ڪندو رهيو آهي. سندس هر باب ۾ بظاهر ناڪامي ٿئي ٿي، ليڪن ظاهري شڪست ۾ فن جي عظمت ۽ تهذيبي عروج جو راز سمائيل آهي. هن جي پسپائي وري به انسان جي ڪاميابيءَ ۾ بدلجي وڃي.“

مضمون نويسي

مضمون نويسي به اسان وٽ انگريزن جي معرفت پهتي. مضمون تي وڌيڪ ڪجهه لکڻ بدران اچو ته پهرين مضمون جي وصفن جو جائزو وٺون.

مشهور مضمون نويس جانسن چوي ٿو:

مضمون انساني اندر جي اڻ هضم ٿيل ۽ بي ترتيب خيالن سان ڀرپور هڪ مختصر ادبي تحرير آهي، جا ڪنهن خوش مزاج دل مان آزاديءَ سان نڪري نروار ٿئي ٿي.

سر ايڊمنڊ گاس چوي ٿو:

”مضمون عام طرح سان هڪ درمياني طوالت واري نثري تحرير آهي، جنهن ۾ مضمون نگار ڪنهن به موضوع جي خارجي پهلون تي آسان ۽ سرسري نظر وجهي ٿو ۽ موضوع تي صرف انهيءَ حد تائين بحث ڪري ٿو جيستائين سندس شخصيت ان موضوع کان متاثر ٿيل هوندي آهي.“

”مضمون، نثر جي هڪ اهڙي صنف آهي، جنهن ۾ ڪنهن ادبي، فلسفيانه يا سماجي موضوع تي شخصي يا تاريخي نقطه نظر کان روشني وڌي وئي هجي ۽ زياده طويل نه هجي.“

مٿين وصفن کي پڙهڻ کان پوءِ مضمون بابت هيٺيان نقطا ذهن ۾ اچن ٿا:

- (1) مضمون جي طوالت درمياني هئڻ گهرجي.
- (2) مضمون نثر ۾ هئڻ ضروري آهي.
- (3) مضمون جو تعلق موضوع جي خارجي رخن سان هجي ته بهتر.
- (4) مضمون تي پابندي انهيءَ حد تائين هجي، جيستائين مضمون نگار جو تعلق آهي يعني سندس شخصيت جو عڪس مضمون ۾ ڏسڻ ۾ اچي.
- (5) مضمون جي ٻولي عام فهم سادي ۽ سواڊي هجي.

مرحوم محمد اسماعيل عرساڻي جيڪو پاڻ به هڪ سٺو مضمون نگار هو. مضمون بابت لکي ٿو: ”مضمون نگاري ۾ انفرادي سوچ ۽ فڪر، ڪلام ۽ گفتگو جي انداز ذاتي مشاهدن ۽ تجربن ۽ پنهنجي افتاد طبع جو گهڻو دخل هوندو آهي. مضمون نگاريءَ جو فن رنگين ۽ دلچسپ آهي، جنهن ۾ پڙهندڙ گهڻو ڪري لطف اندوز ٿيندو آهي. زبان جي نزاکت ۽ صحت جي مشق پڻ هن صنف مان ئي ٿيندي آهي. مضمون نگار ڪٿي ڪو واقعو بيان ڪندو آهي ته ڪٿي وري پنهنجا ذاتي خيال ۽ تجربا بيان ڪندو آهي. ڪٿي ڪو لطيفو پيش ڪندو آهي ته ڪڏهن تخيلات ۽ منظر نگاريءَ جي واديءَ ۾ گر

ٿيندو آهي. ڪڏهن اخلاقي سبب ٻڌائيندو آهي ۽ ڪڏهن طنز و مزاح ڪندي وڃي مٿي چڙهندو آهي. اهڙيءَ طرح هڪ ڳالهه مان ٻي ڳالهه ٺاهيندو ويندو آهي، پر اهو سڀ ڪجهه اهڙي ته لطيف پيرايي ۾ هوندو آهي، جو پڙهندڙ ان کي پڙهندي ذهني سرور محسوس ڪندو آهي.“

سنڌي مضمون نگاريءَ جي تاريخ

اسان جي شاعري جون صنفون گهڻو ڪري برصغير جي ٻولين ۽ شاعرن کان متاثر رهيون آهن، پر ان جي ابتڙ اسان جي نثر جون تقريباً سڀ صنفون يورپ ۽ ٻين مغربي ملڪن جي ادب کان متاثر رهيون آهن. سنڌي مضمون نويسي جي تاريخ کي ٽن دؤرن ۾ ورهائي ان جو جائزو ورتو وڃي ٿو:

پهريون دؤر (1861ع کان 1900ع)

سنڌي ۾ مضمون نويسي جي ابتدا سنڌي صحافت جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ ٿي. پهرين سنڌي اخبار مرزا محمد صادق 1861ع ۾ جاري ڪئي. ان کان پوءِ ٻيون به ڪجهه سنڌي اخبارون نڪتيون، جن ۾ هر قسم جا مضمون لکيا ويندا هئا. ”سرسوتي مخزن“ جا ڪجهه مضمون ڪٺا ڪري ”هيري جون ڪٿيون“ جي نالي سان ڇپايا ويا. ان کان علاوه ”جوت“ اخبار جا مضمون ”گل ڦل“ جي نالي سان ڇپايا ويا.

سنڌي ٻوليءَ جي اڻٽڪ عالم مرزا قليچ بيگ هن صنف تي به پنهنجي قلم کي پرپور نموني سان استعمال ڪيو. هن ڪيترن ئي موضوعن تي مضمون لکڻ سان گڏ لارڊ بيڪن جي مضمونن جي مجموعي (Becon's Essays) کي ”مقالات الحڪمت“ جي نالي سان ترجمو ڪيو. مرزا صاحب اهڙي ته سليس انداز سان ترجمو ڪيو جو پڙهڻ کان پوءِ اهو لڳي ٿي ڪونه ٿو ته اهي مضمون ڪي ترجمو ڪيل آهن. هن دؤر جي مضمون جو موضوع گهڻو ڪري اخلاقي، سماجي، تعليمي ۽ معلوماتي آهي.

ٻيو دؤر (1900ع کان 1947ع)

سال 1900ع ڌاري ڪافي سنڌي اخبارون ۽ رسالا شايع ٿيڻ لڳا، جن ۾ هر قسم جا مضمون ڇپجڻ لڳا. هن دؤر جا ناميارا صحافي سٺا مضمون نگار پڻ هئا. انهن ۾ شمس الدين بلبل، جينمل پرسرام محمد هاشم ’مخلص‘ ۽

مولانا دين محمد وفائي سرفهرست آهن. شمس الدين جا مضمون پڙهڻ سان تعلق رکن ٿا. سندس انداز طنز و مزاح وارو آهي ۽ ٻولي وڻندڙ آهي. سندس مضمونن جو موضوع نئين تهذيب ۽ تمدن جي خرابين تي ٻڌل هو. حڪيم فتح محمد سيوهاڻي هن دؤر جو بهترين اديب ٿي گذريو آهي. سندس مضمونن جو موضوع گهڻو ڪري تاريخ، مذهب ۽ سياست هوندو هو. ان کان سواءِ چينمل به هن دؤر جو سٺو مضمون نگار هو. سندس لکڻ جو انداز تمام وڻندڙ هو.

هن دؤر ۾ هن صنف ڪافي ترقي ڪئي. هر قسم جا مضمون لکيا ويا، جن ۾ سنجيده ۽ فلسفیانہ قسم جا مضمون به هئا، ته ظرافت ۽ طنز و مزاح سان ڀرپور مضمون پڻ. مضمون نگاري جي ترقي سنڌي ٻولي ۽ لغت لاءِ انتهائي خوشگوار ثابت ٿي.

هن دؤر ۾ هيٺيان مضمونن جا مجموعا شايع ٿيا:

1. چئننگون	تيرٿ وسنت
2. ادبي غنچو	نارائڻ داس ڀيمائي ۽ پروفيسر رام پنجاڻي
3. ادبي آئينو	ليڪراج عزيز
4. ڳوٺاڻي چهر ۽ اناردان	نارائڻ داس ملڪاڻي
5. سدا گلاب	لال چند امر ڏنومل
6. درسِ عمل	عثمان علي انصاري
- انهن کان علاوه منگهارام ملڪاڻي، ڊاڪٽر دائودپوٽو الله بچايو سمون ۽ محمد اسماعيل عرساڻي پڻ سٺا مضمون نگار هئا.

ٽيون دؤر (ورهاڱي کان اڄ تائين)

هن دؤر جي شروعات به سنڌي نثر جي ٻين صنفن وانگر خوشگوار ثابت نه ٿي. سنڌي جيڪي هندستان لڏي ويا، اهي ناميارن اديبن ۽ شاعرن سان گڏ، سنڌي پريس ۽ اخبارن جا مالڪ به هئا، انهن جي وڃڻ سبب هڪ وڏو خال ٿي پيو. وري انهيءَ خال کي ڀرڻ لاءِ حالتون به بلڪل سازگار نه ٿي سگهيون.

ورهاڱي کان ترٽ پوءِ جيڪا بي سرو ساماني پيدا ٿي، جنهن کي سياسي ڪشمڪش ۽ معاشي بدحالي وڌيڪ وڌايو. نتيجو اهو نڪتو جو زندگي جي ٻين شعبن سان گڏ سنڌي ادب به تمام گهڻو متاثر ٿيو. مضمون نگاريءَ جي بقا جا آثار تڏهن پيدا ٿيا، جڏهن ڪجهه رسالا

نڪرڻ لڳا ۽ انهن ۾ چڱيرڙا مضمون به ڇپجڻ لڳا. شروع ۾ ”نئين زندگي“ ۽ ”مهراڻ“ رسالا نڪتا، جن مضمون نگاريءَ جي فن کي ڪافي اڳتي وڌايو. ان کان پوءِ آهستي آهستي ٻيا رسالا ۽ اخبارون نڪرڻ لڳيون جن ۾ باقاعديءَ سان مضمون لکجڻ لڳا.

هن دور جي شروعات ۾ محمد اسماعيل عرساڻي، ڪريم ڏنو راجپر ۽ عطا حسين موسوي بهترين مضمون نگار هئا، پر عطا حسين موسوي کي سڀني کان وڌيڪ ساراهيو ويندو هو ڇو ته سندس مضمون ڏاڍا دلچسپ ۽ طنز و مزاح سان ڀرپور هئا.

تاريخي مضمونن ۾ پروفيسر چيٽن ماڙيوالا جو نالو سرفهرست آهي. هي پاڻ به تاريخ جو پروفيسر هو ۽ تاريخي حقيقت کي ڪمال فنڪاريءَ سان مضمون جو روپ ڏيندو هو.

ان کان پوءِ علي محمد راشدي، حسام الدين راشدي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، جي۔ ايمر سيد، شمس الدين عرساڻي، محمد ابراهيم جويو، حيدر علي لغاري، انعام شيخ ۽ جامي چانڊيو به ڪافي مضمون لکيا آهن. لطيف شناسيءَ جي حوالي سان مضمون نگاري ۾ حيدر علي لغاري جو نالو سرفهرست آهي.

سنڌي ڊرامو

ڊرامي جي ابتدا نقل ڪرڻ سان ٿي، ڇو ته نقالي ڪرڻ انسان جي فطرت آهي. ادب جي ٻين ڪافي صنفن وانگر ڊرامي جي ابتدا به مذهب کان ٿي. ڊرامو قوم جي زندگيءَ جو عڪس آهي. قومي زندگي ۾ تبديليون اينديون رهنديون آهن. تنهن ڪري ڊرامو به انهن سان گڏ تبديل ٿيندو رهندو آهي ۽ ان جا مقصد به تبديل ٿيندا رهن ٿا. ان سان گڏ ڊرامو تفريح به مهيا ڪندو آهي، پر ڊرامي جو اصل مقصد قوم کي درپيش مسئلن کي اجاگر ڪري انهن جو حل ٻڌائڻ ۽ قومي مفاد وٽان تبليغ ۽ تلقين جا فرائض بجا آڻڻ آهي.

ڊرامي جون فني خوبيون

ڊرامي جا ٻه مکيه قسم آهن:

1. ترويجي
2. ڪاميڊي

تريجدي

تريجديءَ وارن ڊرامن جي پڇاڙي ڏک واري انداز سان ٿئي ٿي ۽ ناظرين جي ذهنن تي ڏک جو تاثر بيهي وڃي ٿو. شروع ۾ اهڙن ڊرامن لکڻ جو مقصد هو ته ”تقدیر، تدبیر کان سگهاري آهي.“ جو تاثر ڏيئي سگهجي. تريجديءَ وارن ڊرامن جي هڪ خاصيت اها آهي ته انهن جا ناظرين ڊرامي جي ڪردارن جو ڏک، پنهنجو ڏک سمجهندا آهن. اهڙي طريقي سان ڏسندڙ جي اصلاح به ٿئي ٿي ۽ ذهني نشوونما به.

ڪاميڊي

ڪاميڊي ڊرامن ۾ رڳو ڪل خوشي هوندي آهي، جنهن جو مقصد آهي ته ڏک ۾ پيڙهيل انسان کي ڪجهه گهڙيون سکون جون مهيا ڪجن. ڊرامي ۾ هيٺيون خوبيون هجڻ گهرجن:

- (1) ڊرامي جو پلاٽ جاندار ۽ حالتن پٽاندر هجي.
- (2) ڊاٽلاگ زندگيءَ سان ڀرپور هجن.
- (3) ڪهاڻي جو تسلسل ٽٽڻ نه گهرجي.
- (4) آغاز ۽ انجام پُر تاثر هجن.
- (5) ڊرامو سبق آموز هجي ۽ ان ۾ تفریح جو سامان به هجي.
- (6) ڊرامي ۾ فحاشي ۽ هلڪڙائي نه هجي.
- (7) ڊرامو سماجي، سياسي ۽ معاشي مسئلن جي عڪاسي ڪندڙ هجي.

سنڌي ڊرامي جي ارتقا

سنڌي ڊرامي جي ابتدا اوڻيهين صدي جي آخر ۾ ٿي. هن دؤر ۾ ڪافي ناٽڪ منڊليون هندستان جي ٻين شهرن مان آيون ۽ سنڌ جي وڏن شهرن ۾ ڊراما ڪيائون. اهي ڊراما ڏسي هتي جي ماڻهن ڊرامن لکڻ جي شروعات ڪئي.

اوائلي سنڌي ڊرامو (1880ع کان 1894ع)

سنڌي ڊرامي جو سهرو به جناب مرزا قليچ بيگ جي سر تي آهي. پاڻ 1880ع ۾ ”ليلي مجنون“ ڊرامو لکي، سنڌي ناٽڪ جو بنياد وڌائين. جلد ٻيو ڊرامو ”خورشيد“ لکيائين ۽ ڪيترائي ترجما پڻ ڪيائين. مرزا قليچ بيگ جي ڊرامي لکڻ کان پوءِ ڪيترن ئي اديبن کي شوق جاڳيو. مرزا صاحب جي

ڊرامن کان پوءِ ديوان ڪوڙي مل ڪيترائي ڊراما لکيا. جن مان ”رتناولي“ کي شاهڪار جي حيثيت حاصل آهي.

جن ٻين صاحبن ڊراما لکيا، انهن مان چند هي آهن: ماسٽر جينانند، لوڪ سنگھ، ليلا رام سنگھ وغيره. هن دؤر جي ڊرامن جو مرڪزي خيال اهو هو ته انسان تقدير اڳيان بيوس آهي. ڪيتري به جاکوڙ ڪرڻ کان پوءِ به انسان کي تقدير جي اڳيان جهڪندو ڏيکاريو ويو ۽ سڀ تدبيرون بيڪار ڏيکاريون ويون.

هن دؤر ۾ هندي، اردو، بنگالي ۽ گجراتي تان ڪافي ڊراما ترجمو ڪيا ويا.

ڊرامي جو ٻيو دؤر (1894ع کان 1923ع)

(حقيقت نگاري جو دؤر)

هن دؤر ۾ انگريزيءَ مان گهڻا ترجما ڪيا ويا، تنهن ڪري جيڪڏهن هن دؤر کي انگريزي ترجمن جو دؤر به چئجي ته وڌاءُ نه ٿيندو.

هن دؤر جا ڊراما انگريزي ادب کان ڪافي متاثر هئا. هن دؤر ۾ انساني جدوجهد ۽ تدبير کي اهميت ڏني وئي. انهيءَ نظريي جي پرچار ڪئي وئي ته انساني تقدير، انساني جدوجهد سان ئي ٺهندي آهي.

ترجمن جو سهرو هميشه وانگر مرزا قليچ بيگ جي سر تي آهي، جنهن شيڪسپيئر جا ڪافي ڊراما ترجمو ڪيا، جن مان ڪجهه نالا هي آهن، ”ڪنگ ليئر“ جيڪو ”شاهه ايليا“ جي نالي سان ترجمو ڪيائين. ”مرچنٽ آف وينس“ کي ”حسنا دلدار“ جي نالي سان ترجمو ڪيائين، جيڪو 1897ع ۾ اسٽيج تي پيش ڪيو ويو ۽ تمام گهڻو ناد وصول ڪيائين. ”روميو جوليٽ“ ”فيروز دل فروز“ ۽ ”نيڪي بدِي“ وغيره جهڙا ڪافي ڊراما لکيائين ۽ ”ڪاليداس“ جي ڊرامن کي پڻ سنڌي ويس ڏيکاريائين.

مرزا صاحب کان پوءِ هن دؤر ۾ پيرو مل مهر چند آڏواڻيءَ به ڪافي ڊراما لکيا.

ان کان علاوه جن صاحبن سنڌي ڊراما لکيا يا ترجما ڪيا، انهن جا نالا هي آهن:

جينمل پرسرام يا ڳچند آڏواڻي، آسانند مامتوراءِ، تيرٿ وسنت، شيرا سنگھ، تيجومل شاهڻي، لال چند امرڏنو مل، ليڪراج عزيز ڪشنچند بيوس ۽ هرمل پريمچند وغيره.

ناتڪ منڊلين جو قيام

1894ع ۾ ڊي. جي. ڪاليج ڪراچي ۾ "اميچوئرس ڊراميتڪ سوسائٽي" نالي پهرين ناتڪ منڊلي جو بنياد رکيو ويو جنهن 1913ع تائين ڪافي سنڌي ڊرامن کي ڪتابن جي دنيا مان ڪڍي اسٽيج جي دنيا ۾ آندو. 1896ع ۾ "حيدرآباد اميچوئرس ڊراميتڪ سوسائٽي" برپا ٿي. 1907ع ۾ ڪشچند بيوس چانڊڪا اميچوئرس ڊراميتڪ سوسائٽي جو بنياد رکيو. 1917ع ۾ "ڌرم اپڪا اميچوئرس ڊراميتڪ سوسائٽي" شڪارپور ۾ قائم ٿي. جن کان علاوه سنڌ جي ٻين شهرن ۾ به ڪافي ننڍيون وڏيون ناتڪ منڊليون ڪليون. جن سنڌي ڊرامن کي اسٽيج تي آڻي عظيم خدمتون سرانجام ڏنيون.

ڊرامي جو ٽيون دؤر (1923ع کان 1947ع)

(سماجي مسئلن جو دؤر)

هن دؤر جي شروعات جناب خانچند درياڻيءَ جي نالي سان ٿئي ٿي. درياڻي صاحب، مرزا قليچ بيگ کان پوءِ سڀ کان وڏو ڊراما نگار هو. درياڻي صاحب جو موضوع "سماجي مسئلا" هو. جن تي لکي هن سنڌي پڙهيل لکيل طبقي ۾ ذهني انقلاب آندو. سندس چند مشهور ڊرامن جا نالا هي آهن:

"جيئري تي جيئري"، "دش صدقي"، "بک جو شڪار"، "مايا جوانڌ" وغيره. هن دؤر ۾ لوڪ ڪهاڻين تي ٻڌل ناتڪ پڻ لکيا ويا، جن جي شروعات به درياڻي صاحب ڪئي.

منگهارام ملڪاڻي، هن دؤر جي هڪ قد آور شخصيت آهي. جنهن ڪيترائي ڊراما لکيا ۽ پنهنجو پاڻ کي هن فن ۾ تخليقڪار جي حيثيت ۾ مڃرائيائين. سندس مشهور ڊراما هي آهن:

"بي دل"، "اڪيلي زال"، "ڪن جي خطا"، "انارڪلي".

هن دؤر ۾ انوکڻ ۽ عجيب موضوعن تي لکڻ وارو محمد عثمان ڏيپلائي هو. هن جا مشهور ڊراما هي آهن: "ڪورٽ"، "شاهدي"، "نجومي".

محمد اسماعيل عرساڻي ماهر تعليم هجڻ سان گڏوگڏ سٺو ڊرام نگار

به هو. ”بدنصيب ٿري“ ۽ ”ڊزن ڊائلاگ“ سندس مقبول ڊرامه هئا. ان کان علاوه سندس ٻيا به ڪيترائي ڊراما ”اخبار تعليم“، ”پرچيا“، هن دؤر ۾ لوڪ ڪهاڻين تي ٻڌل ڪيترائي ڊراما لکيا ويا، جن مان لعلچند جو ”عمر مارئي“، ۽ رام پنچواڻي جو ”مومل راڻو“ تمام گهڻو مشهور ٿيا.

ڊرامي جو چوٿون دؤر (1947ع کان هن وقت تائين)

ورهائي کان پوءِ ڊرامي لکڻ جو ڪم تمام گهڻو گهٽجي ويو. پر وري آهستي آهستي ڊرام لکجڻ لڳا ۽ اسٽيج تي پيش ٿيڻ لڳا، پر هاڻي دنيا بدلجي چڪي هئي. سائنسي دؤر جو اثر ڊرامي تي به پيو تنهن ڪري هن دؤر جي ڊرامي کي اسٽيج کان علاوه ٽن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

(1) فلمي ناٽڪ جو دؤر

سنڌي ڊرامي هاڻي اسڪرين جي شڪل ورتي ۽ پهرين سنڌي فلم ”ايڪتا“ جو روپ وٺي بمبئي مان نروار ٿيو. هي فلم مرحوم رئيس ڪريم بخش نظاماڻي ٺاهي. ٻي سنڌي فلم ”عمر مارئي“ هئي، جيڪا حسين شاهه فاضلاڻي ٺاهي. ان کان پوءِ ڪيتريون ئي سنڌي فلمون ٺهيون ۽ اڃان تائين ٺهن پيون.

(2) ريڊيائي ناٽڪ جو دؤر

ريڊيو تان پهريون سنڌي ناٽڪ ”موسر ۽ مجبوري“ مصطفيٰ قريشي پيش ڪيو. ان کان پوءِ ممتاز مرزا، آغا سليم، مراد علي مرزا، منظور نقوي، سراج ميمڻ، شبير چنا، قاضي خادم ۽ ٻين ڪيترن جا ڊراما ريڊيو تان نشر ٿي داد وصول ڪري چڪا آهن.

(3) ٽي. وي ناٽڪ جو دؤر

پاڪستان ٽيليويزن تان جڏهن سنڌي پروگرام پيش ٿيا، ته انهن ۾ سنڌي ڊرامو به پيش ڪيو ويو. ريڊيو تي لکندڙ ناٽڪ نويس ۽ ٻيا ڪهاڻيڪار ۽ ليکڪ به سنڌي ڊراما لکڻ لڳا. انهن ۾ سرفهرست ممتاز مرزا، امر جليل، علي بابا، آغا سليم، عبدالقادر جوڻيجو، نورالهدى شاهه وغيره آهن. علي بابا جو ڊرامو ”دنگي منجهه درياه“ ته بين الاقوامي ايوارڊ به حاصل ڪري چڪو آهي. ٽي. وي تي

لکندڙن ۾ سرفهرست ليکڪ عبدالقادر جوڻيجو نورالهدى شاهه آغا رفيق شوڪت شورو زيب سنڌي ماڪن شاهه رضوي عزيز ڪنگراڻي وغيره آهن. ان کان علاوه اسٽيج جي دنيا ۾ به ڪافي ترقي ٿي آهي. ڪيتريون ئي ڊراميتڪ سوسائٽيون سنڌي ڊرامي جي خدمت ڪري رهيون آهن. جن جا مرڪز حيدرآباد، هالا ۽ لاڙڪاڻو آهن. حيدرآباد ۾ سنڌي اسٽيج ڊرامن جا روح روان جناب ايمر- ايمر- بلوچ، يونس سنائي ۽ ايس پٽي آهن. لاڙڪاڻي ۾ وري اڪبر بلوچ، ابڙا پراڊڪشن ۽ لطيف ڊراميتڪ سوسائٽي وغيره سرگرم آهن. اسٽيج جي دنيا ۾ ايمر ايمر بلوچ صاحب ڪافي شهرت حاصل ڪري چڪو آهي. سنڌ جي تقريباً هر ننڍي وڏي شهر ۾ ڪيترائي ڊراما ڪندو رهيو آهي. پاڻ هڪ ئي وقت بهترين ڊرام نگار اداڪار هدايتڪار ۽ شاعر به آهي. سندس شاگردن جو تعداد لامتناهه آهي. جيڪي اسٽيج، ريڊيو ٽي وي ۽ فلم ۾ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪري سنڌي ناٽڪ جي بي انتها خدمت ڪري رهيا آهن.

سنڌي شاعري جون ڪجهه اهم صنفون

سنڌي شاعري صدين جو سفر طئي ڪري هاڻي پڪي پختي بنجي چڪي آهي. تاريخ جي مختلف دؤرن مان گذرندي سنڌي شاعري ۾ ڪئين نوان لاڙا آيا، ان ڪيترن ئي ٻولين جو اثر ورتو ۽ ان ۾ ڪيتريون ئي نيون صنفون به شامل ٿي ويون. اڄڪلهه سنڌي شاعريءَ جون تمام گهڻيون صنفون آهن، جن ۾ خيال جي اظهار جي بي پناهه طاقت موجود آهي، پر هتي صرف چند اهم صنفن جو مختصر جائزو ورتو وڃي ٿو.

غزل

غزل سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ اهم صنف آهي ڇو ته هن جو تعلق انسان جي لطيف جذبن سان آهي. اڄڪلهه غزل ايترو مقبول ٿي ويو آهي جو تقريباً سنڌي شاعريءَ جي اهم صنفن يعني ”بيت“ ۽ ”ڪافي“ سان ڪلهوڪلهي سان ملائي بيٺو آهي.

وصف

غزل جي تعريف ڪندي علامه آءِ آءِ قاضي لکي ٿو:
 ”غزل اصل ۾ عربي زبان مان نڪتو آهي ۽ سندس معنيٰ آهي ”تغزل“ يعني ”سهڻن سان محبت جون ڳالهيون ڪرڻ“. پر هڪڙو ٻيو لفظ آهي جنهن ۾ تلفظ به

تقريباً ساڳيو آهي اهو آهي ”غزالا“ جنهن جي معنيٰ آهي ڪٽڻ يا وٽڻ (ڏاڳي کي وٽڻ يا ڪٽڻ) مون کي پڪ آهي ته ”تغزل“ جو لفظ اصل ۾ ”غزالا“ لفظ مان ورتو ويو آهي. ڏاڳو ڪٽڻ يا نوڙي وٽڻ واري معنيٰ ان پوءِ اختيار ڪئي آهي. هڪ ٻيو لفظ ”غزال“ آهي، جنهن جو اُچار يورپ وارا ”غزيل“ ڪندا آهن. ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته ”غزل“ ان لفظ مان نڪتو آهي، پر جيڪڏهن ان مان نڪتو آهي (يقيناً ان مان نه نڪتو آهي) تنهن هوندي به هرئيءَ (غزالا) جي اُچانگ ۽ غزل گو شاعرن جي خيالن جي پرواز ۾ ڪافي مناسبت آهي.“

غزل جون فني خوبيون

- (1) غزل ڪيترن ئي شعرن جو مجموعو آهي.
- (2) هر شعر پنهنجي جڳهه تي هڪ مڪمل مضمون رکي ٿو.
- (3) غزل جي پهرئين شعر جي ٻنهي مصرعن ۾ قافيو ساڳيو هوندو آهي. پهرئين شعر کي ”مطلع“ چيو ويندو آهي.
- (4) غزل جي باقي شعرن ۾ فقط ٻئي مصرع ۾ قافيو ايندو آهي.
- (5) آخري شعر ۾ شاعر جو تخلص هوندو، جنهن کي ”مقطع“ چيو ويندو آهي.
- (6) غزل ۾ وحدتِ تاثر تمام اهم آهي.

غزل جون خاصيتون

- جيئن ته غزل جي لغوي معنيٰ آهي ”عورت سان محبت جي گفتگو ڪرڻ“ تنهن ڪري غزل جون خاصيتون به هن ئي موضوع مطابق هئڻ گهرجن. ماهرن جي راءِ مطابق هڪ سٺي غزل ۾ هيٺيون خاصيتون هجڻ گهرجن:
- (1) غزل کي حُسن ۽ عشق جي وارداتن ۽ محبوبين جي ناز ۽ نخرن سان سينگاريل هجڻ گهرجي.
  - (2) جيئن ته گفتگو ”صنفِ نازڪ“ سان ڪئي وڃي ٿي، تنهن ڪري ٻولي نرم ۽ شيرين، اندازِ بيان دلڪش هجڻ گهرجي.
  - (3) غزل کي اعليٰ فني روايتن جو پاسبان هجڻ گهرجي. ان ۾ ڪنهن به قسر جي هلڪڙاڻپ نه هجڻ گهرجي.
  - (4) غزل ۾ نه نثاني ۽ انڪساري هئڻ گهرجي. ان ۾ ڪنهن به قسر جو غرور ۽ تڪبر نه هئڻ گهرجي. چو ته ”محبوب“ غرور کي سخت ناپسند ڪندا آهن.
  - (5) ٻولي عام فہم استعمال ڪئي وڃي ته جيئن ان ۾ مناس پيدا ٿئي. هر ويرو ۽ ڳائي پڳا لفظ استعمال ڪري غزل کي بگاڙڻ نه گهرجي.

غزل جا موضوع

غزل جو بنيادي موضوع صرف هڪ ئي آهي ۽ اهو آهي ”حسن ۽ عشق“ پر حسن و عشق کان علاوه غزل ۾ ٻين ڪيترن ئي موضوعن کي به آندو ويو آهي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر اياز قادري لکي ٿو:

”اها ڳالهه درست آهي ته غزل ”حسن ۽ عشق“ جي معاملن جي تصوير ڪشي سگهي ۽ وڻندڙ نموني ڪئي آهي ۽ عشق جي هر ڳالهه کي ذري پرزي بيان ڪيو آهي ۽ ان جي سمورين ڪيفيتن کي کولي بيان ڪيو آهي. پر ان ۾ عشق جي موضوعن سان گڏ زندگيءَ جي مختلف پهلوئن جو احساس ۽ انهن جي ترجماني به آهي. ان ۾ فلسفي جي اونهائي به آهي ۽ پنهنجي سماج ۽ معاشري جو عڪس به آهي. غزل ۾ تصوف ۽ طريقت جا راز ۽ اسرار نهايت دلنشين انداز ۾ بيان ڪيا ويا آهن ۽ اخلاق جا سبق سُهڻي نموني سِڪاريا ويا آهن.“ قادري صاحب جي بيان جي روشنيءَ ۾ سنڌي غزل جي مختلف موضوعن جو مختصر جائزو وٺجي ٿو.

حسن ۽ عشق

حسن، انساني زندگيءَ جو هڪ بنيادي قدر آهي ۽ هر انسان حسن ڏانهن بي اختيار ڪشش محسوس ڪري ٿو. حسن، عشق جو بنياد آهي. بغير حسن جي عشق نه ٿيندو آهي، ڇو ته عشق آهي ئي حسن جي پيداوار. ”حسن و عشق“ جيئن ته غزل جو بنيادي موضوع آهي، تنهن ڪري هن موضوع تي سڀني شاعرن دل کولي لکيو آهي.

مثلاً:

دل ٿي پڇي ڀرت ۾ تولي پرين پيارا
آءُ تون اڳڻ منهنجي، محبوب جيءَ جيارا
(خليفوگل)

هر گهڙي هر لحظي منهنجو ورد آهي يار يار
دل گهريا دلبنده منهنجا، من گهريا منناريار
(سانگي)

رات آئي، وئي تون نه آئين ڪهي
ماڪ ۾ ميندرا! ڪاڪ ۾ روئندي رهي

مينهن موٽي ويا، ڏينهن اڀري لٿا
تون نه آئين ڀرين، وه لڳي ٿي وهي
(شيخ اياز)

تصوف

عشق مجازي حقيقي عشق جي پهرين چاڙهي آهي. جڏهن انسان
مجازي عشق جي چاڙهي چڙهي ٿو ۽ اڳتي وڌي ٿو ته هو حقيقي عشق جو
پانڌيٽڙو بنجي پوي سنڌي غزل ۾ حقيقي عشق يعني تصوف جون رمزون به
ڏاڍي شاندار طريقي سان بيان ڪيون ويون آهن:

ڪري هل ۽ حشر، ڪثرت جي باغ ۾ آيس
اڳي بي رنگ ۽ مخفي هيس، وحدت جي ويران ۾
(قليج)

منجهان پاڻ پنهنجو ڀرين ڦولھ پس
آهين تون تونهين تون، مَر ڏي ٻهر جهوت
(گل)

اخلاقيات

اخلاقيات کي به سنڌي غزل جو موضوع بڻايو ويو آهي، حالانڪ هي
موضوع غزل جي مفهوم سان ٺهڪي ڪونه ٿو اچي، تنهن هوندي به ڪجهه
شاعرن هن تي طبع آزمائي ڪئي آهي، ڇو ته اخلاق ئي ماڻهوءَ کي جانور
مان انسان بڻائي ٿو:

پنهنجي سائل جي ٿو ٽڪي منهن کي
ٿي سخيءَ کي سوال جي خواهش
(ليڪراج عزيز)

خلق جي خير ۾ مشغول سدا ره تون ”قليج“
من ڪڏهن ڪا ٿئي، مقبول ڪمائي تنهنجي
(قليج)

سماجي شعور

شاعر جيئن ته حساس هوندو آهي تنهن ڪري هن کي معاشري ۾
ڦهليل گندگيءَ جو احساس به عام ماڻهن کان وڌيڪ ٿيندو آهي. ان ڪري
شاعرن پنهنجي غزل ۾ سماج جي به عڪاسي ڪئي آهي:

”جن وٽ پورهيو پيار صداقت سي ويڳاڻا چو
جن وٽ دانا، چاڻا، نانا، سي سڀ راڻا چو!
(استاد بخاري)

اي قوم! ٻڌايا ٿي قصا، ڪلهه توکي مون تقديرن جا
اڃ باغيءَ باغيءَ جي سر تي، ٿو تاج ڏسان تعزين جا
(شيخ اياز)

سنڌي غزل جي تاريخ

غزل اسان وٽ فارسي جي وسيلي آيو. ارغونن ۽ ترخانن جي دؤر ۾ سنڌ
۾ فارسيءَ جو ايترو ته اثر وڌي ويو جو سنڌي شاعر پنهنجي ٻولي وساري
فارسيءَ ۾ شاعري ڪرڻ لڳا. ڪلهوڙن جي دؤر ۾ ٽڪڙ جي ڪجهه شاعرن
فارسي گاڏڙ سنڌيءَ ۾ غزل جي شروعات ڪئي. هتي غزل جي تاريخ کي ٽن
حصن ۾ ورهائي مختصر جائزو ورتو وڃي ٿو:

اوائلي دؤر

غزل جو اوائلي دؤر ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دؤر تي مشتمل آهي.
ڪلهوڙن جي دؤر ۾ نور محمد خست ۽ مرزا تقىءَ ڪجهه غزل چيا، پر انهن
تي فارسيءَ جو تمام گهڻو اثر هو. ٽالپرن جي دؤر ۾ سچل سرمست به ڪجهه
غزل چيا جيڪي مجاز جي مهميز سان ڀرپور هئا.
هن دؤر جي غزل جا ڪجهه نمونا هيٺ ڏجن ٿا:

تا ٻرا فگندي از رخ تو نقاب
حشر ٿيو آفتاب، لايو تاب

(نور محمد خست)

آهي انهن اکين کي، خاصو خمار تنهنجو
وينو وٺي مان آهيان، ڪامل قرار تنهنجو
(سچل سرمست)

هن دؤر جا گجھ ٻيا غزل جا ناميارا شاعر هيٺيان هئا:
ثابت علي شاهه، مير حسن علي خان ۽ مير نصير خان وغيره.

ٻيو دؤر

غزل جو ٻيو دؤر انگريزن جي دؤر تي مشتمل آهي. هن دؤر ۾ غزل تمام گهڻي ترقي ڪئي ۽ ڪيترائي غزل گو شاعر پيدا ٿيا.
هن دؤر جي غزل جو باني ”خليفو گل محمد گل“ آهي. هي سنڌي غزل جو پهريون صاحب ديوان شاعر آهي. گل سنڌي غزل کي هڪ نئون موڙ ڏنو. هن فارسي روايتن ۽ سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ جي روايتن کي ملائي غزل ۾ هڪ حسين امتزاج پيدا ڪيو. گل جي غزل تي تبصرو ڪندي شيخ عبدالرزاق ’راز‘ لکي ٿو. ”غزل ۾ هن خالص سنڌي قدرن کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ غزل ۾ فارسييت جي بجاءِ سنڌيت کي ڪم آندو آهي، سنڌي ماحول، سنڌي ثقافت ۽ سنڌي مزاج کي غزل ۾ سموڻ جي هڪ وڏي ڪوشش ڪئي آهي ۽ اجنبيت ۽ غيريت کي متاثر جو سعيو ڪيو آهي. هيئت جي اعتبار کان ته غزل فارسي هيئت جي مطابق آهي، پر فڪري ۽ ٻوليءَ جي لحاظ کان سندس غزل سنڌيت جي بلڪل قريب آهن.“

گل پنهنجي غزلن ۾ حسن و عشق کي مکيه موضوع بڻايو آهي ان سان گڏ فطرت نگاري، فلسفي، تصوف ۽ اخلاقيات کي به پنهنجي غزلن ۾ جاءِ ڏني آهي. سندس غزل جا گجھ نمونا هيٺ ڏجن ٿا:

”اندر ۾ عشق جنهنجي جاءِ پنهنجي ٿو وهي جوڙ
وس برسات جيئن دائر تئين جا نيڻ ٿيا آلا.“

”پيالو مٺي سڏو ڏي، پُر ڪري محبوب متوالا
ته مستي ۾ محبوب جي، ڪيون هن هوش کي حالا“

”آئي رت سانوڻ سنڌي مينهن وسي ڪيا ملار
ڍٽ وسيا ۽ پٽ وسيا، سرها ٿيا سانگي سنگهار“

آخوند قاسم هالائي

خلفي گل کان پوءِ هن دؤر جو ٻيو ناميارو شاعر آخوند قاسم هالائي

آهي. هي بنيادي طور تي فارسيءَ جو شاعر هو. پر پوءِ هن سنڌي غزل ۾ طبع آزمائي ڪئي. سندس شاعريءَ ۾ حُسن و عشق سان گڏ اخلاقي پهلو به ڪافي نمايان آهي. سندس غزل جون نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

”جي امانت عشق جي آئين بجا
حشر ۾ تن تي نه هوندو ڪو عذاب“

”دور دنيا جي ڏنڌي کان ڌار ٿي
سير رک ره صاف هن سنسار ۾“

خليفن گل ۽ آخوند قاسم کان علاوه هن دور جا ٻيا شاعر هي هئا. سيد حيدر شاهه مصري شاهه مير حسن علي خان ”حسن“ غلام محمد شاهه ”گدا“ ۽ فضل محمد ”ماتر“.

مير عبدالحسين سانگي

هن دور جو اهم شاعر آهي. سندس شاعريءَ جا ٻه اهم رجحان آهن. هڪ ”عشق“ ٻيو ”درد“. سانگيءَ کي ننڍيءَ عمر ۾ ئي عشق جي چپيت لڳي هئي. تنهن ڪري سندس شاعري حُسن ۽ عشق جي وارداتن سان ڀرپور آهي. هن قسم جي شاعريءَ کي ”غمر جانان“ به چيو وڃي ٿو. سانگي چوي ٿو ته:

نه ٻڌو ٿا سوال سانگيءَ جو

اي ٻڌو ٿا سوال سانگيءَ جو

سياسي اُٿل پٿل ڪري سانگيءَ جي شاعريءَ ۾ خارجيت جو اثر به نمايان ٿيو ۽ سندس شاعري غم دوران جو به عڪس پيش ڪرڻ لڳي:

”آهي اهڙو اچي آخر ۾ قسمت کي خزان ورتو
چمن جو سير ڪيوسين ٿي ته مرغان چمن بگڙيا.“

”نه رياست نه امارت نه خلافت آهي

ٿيندا اهڙا به هن ڪي مڙهائينس“

مرزا قليچ بيگ

مرزا قليچ بيگ گهڻو ڪري ناصحانه شاعري ڪئي آهي ۽ اخلاقيات کي پنهنجي غزل جو موضوع بڻايو آهي. پر ان هوندي به سندس غزل ۾ حسن ۽ عشق جو چڱو خاصو ذڪر ملي ٿو:

”چونہ تڙڙي سيني ۾ هي دل منهنجي پکيءَ جان
هٿ ۾ ڪمان ان جي ۽ ٿيا تير بغل ۾“

هنن شاعرن کان علاوه مولانا عبدالغفور همايوني، شمس الدين ”بلبل“،
آغا غلام نبي، محمد هاشم ”مخلص“، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ۽ علي
اصغر شاهه غزل جا چڱا شاعر هئا.

3. ورهاڱي کان اڄ تائين

غزل جو نئون دؤر ورهاڱي کان پوءِ شروع ٿئي ٿو. هن دؤر ۾ ڪجهه
شاعرن ته غزل جي روايتي ڍانچي ۽ موضوع کي ئي برقرار رکيو پر اڪثر
شاعرن غزل ۾ نوان نوان تجربا ڪري غزل کي هڪ نئون دؤر ڏنو آهي. انهن
جذبات پسند شاعرن جو قائد شيخ اياز آهي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ جو ويهين
صدي جو وڏي کان وڏو شاعر آهي. هيٺ شيخ اياز جي غزل تي مختصر
تبصرو پيش ڪجي ٿو:

شيخ اياز

شيخ اياز جو غزل، غزل جي روايتن سان ڀرپور بغاوت ڪري ٿو. اياز کان اڳ
جن شاعرن فارسيءَ جي تقليد ڪندي غزلن جا ڍير ڪري ديوان ڇپايا هئا، اياز
پنهنجي قلم جي هڪ ئي جنبش سان انهن سڀني کي بي معنيٰ بڻائي ڇڏيو. اهي
ديوان رقيب تي لعنت ملا، محبوب جي غمن، باغ و بستان، نرگس شهلا ۽ لاله
صحرا وغيره سان ڀرپور هئا. اياز انهن جي جڳهه تي نيون تشبيهون ۽ استعارا
استعمال ڪيا، نوان قافيا ٺاهيا ۽ ايراني گل و گلزار جي جاءِ تي سنڌ جا واهڻ
وسنديون، ڀرپٽ ۽ بيابان استعمال ڪري غزل کي گيترويس بڻائي ڇڏيو.
”پلي آس ٿر مان نه آ ٿوهرن،
پٽائي! ڏسين ٿو وڃون ٿيون وڏن؟“

”بنا ٻوڙ وسنديون، بڪر ٻوس ٿي،
گهڻي وقت کان ٿيون گهٽائون گڙن.“

اياز سنڌي غزل کي نج سنڌي ماحول ۽ نيٺ سنڌي ٻولي ڏني آهي.
سندس غزلن ۾ سنڌيت جي خوشبو اعليٰ درجي جي آهي. سندس هي سٽون
تڏهو:

”ڪيت ڪورا ٿيا، ڏينهن ڏاڍا تتا
آءُ ڪاري گهٽا، اڄ ته چوڙي ڇٽا.“

”هي سڀين نه ڏيندي چين، اٿي ڏس! ڪوئي آيو آ پيارا،
هي شايد ساڳيو رمتو آ، اڳ جيئن اُڃايو آ پيارا.“

شيخ اياز نه صرف ٻوليءَ ۽ ڍانچي جي لحاظ کان بغاوت ڪئي آهي،
پر هن موضوع جي لحاظ کان به جدت پيدا ڪئي آهي. غزل ۾ داخليت اهم
جز سمجهي ويندي هئي، پر اياز خارجيت کي به تمام گهڻي اهميت ڏني
آهي. اياز پنهنجي ڌرتيءَ سان، ڌرتيءَ وارن سان ۽ پنهنجي ٻوليءَ سان
ڪيئي هاڃا ٿيندي اکين سان ڏٺا ۽ پاڻ به گهڻو ڪجهه سٺو اهو سڀ
ڪجهه سندس شاعري جو موضوع بنجي ويو ۽ اياز آواز ڏنو:

”ڇوگه پرائين ٿو ڪوٽ ڏسي، هي اوچي اوچي اوٽ ڏسي
زندگي اڏائي وينداسين، زنجير پگهارِي وينداسين،
آمرٿوهر ڪنهن ماڻهوءَ کي، پر هيئن نه مرنداسين اوساڻي
ڪا آڱ لڳائي وينداسين، ڪو ٻارڻ ٻاري وينداسين“

اياز وٽ غزل جي روايتي موضوع يعني حسن ۽ عشق به بي پناهه ترقي
ڪئي آهي، پنهنجي انتظار جي ڪيفيت هن طرح ٿو بيان ڪري:
”رات آئي وئي، تون نه آئين ڪهي
ماڪ ۾ مينڌرا ڪاڪ رُندي رهي“

”پڪي پروڪا اڃان نه آيا، اڪير تن جي هري رهي آ
اداس سر تي هوا اُٿي جي، چٽي پٽي ڪا اڏار ايندي“

نئين دؤر ۾ استاد بخاري به هڪ سٺو شاعر آهي. سندس شاعري به غزل
جي قديم روايتن کان کليل بغاوت آهي. سندس غزلن ۾ حُسن به آهي پر اهو
ڌرتي جو حُسن آهي سندس شاعريءَ ۾ عشق به آهي پر اهو مارو ماڻهن سان آهي.
سندس غزلن جو گهڻو حصو سماجي حقيقت نگاريءَ تي ٻڌل آهي. پاڻ چوي ٿو:

”ڦورو ماڻهو: سڀ ڪجهه ڦريو پوءِ به ڦرڻ لاءِ ڦيرا ڏين،
ڦريل ماڻهو: ٻيو ته ڇڏيو پر ديس ڦرايو ويٺا آهن
رهزن ماڻهو: بگهڙن وانگون ٽوليون ٺاهين روڪن راهون
رهبر ماڻهو: هرڻين وانگر نيٺ تمايون بيٺا آهن“

سندس غزل همت ۽ بهادريءَ جو به سبق ڏين ٿا. ظالم سان وڙهڻ، حق وٺڻ ۽ عزت سان رهڻ وغيره اهڙا قدر آهن، جيڪي هر غيرت مند قوم ۾ هوندا آهن ۽ اهي ئي قدر سندن بقا جو سبب به هوندا آهن. استاد چوي ٿو:

”هٿين خالي اسين ظالمن سان لڙنداسين، لڙڻ ڏسجو
اميد آهي، يقين آهي ته کٽينداسين، کٽڻ ڏسجو.“

نئين دؤر جي شاعرن ۾ مرحوم تنوير عباسي به اهم حيثيت جو حامل ڊاڪٽر صاحب چوي ٿو ته:

”اوهان قرآن پڙهو ۽ اسان ڪتاب لکون
اوهان خدا سان، اسان عشق سان نڀا ڪريون“

انهن شاعرن کان علاوه جديد دؤر جا ڪجهه ناميارا غزل گو شاعر هي آهن: تاج بلوچ، شمشير الحيدري، ذوالفقار راشدي، عبدالڪريم گدائي، تاج جويو، عبدالڪريم پلي، وفا پلي، آڪاش انصاري، قمر شهباز اڌل سومرو، سائينداد ساند، اياز گل، سرفراز راجڙ، منصور ملڪ، عابد مظهر، ايوب کوسو، امداد حسيني، وفا ناٿن شاهي، احمد خان مدهوش، ارجن حاسد، حلیم باغي، اسحاق سمنجو، سردار شاه، علي آڪاش، بخشل باغي، نصير سومرو، سعيد سومرو، جاويد شبير، حاجي ساند، خطائي ٿيڀو اشرف پلي، وسيم سومرو، نصير مرزا، ساجد سومرو، عامر سيال، وغيره. سنڌي شاعرائن ۾ پڻ غزل گوئي ڪئي آهي. ڪجهه نالا هي آهن، ج ع منگهاڻي، سحر امداد، ليلا مامٽاڻي، نذير ناز، رخسانه پريت چنڻ، حميرا نور، شبانه سنڌي، گلشن لغاري، روبينواپڙو وغيره.

بيت

سنڌي بيت جي قديم ۽ آبڳاتي صورت ڳاهه آهي. اوائلي دؤر ۾ قصن، ڪهاڻين ۽ رومانن داستانن کي پُر اثر بنائڻ لاءِ، انهن جي وچ تي، ڳاهون چيون وينديون هيون. ڳاهه جڏهن ترقي ڪئي ته ان بيت يا ڏوهيڙي جي صورت اختيار ڪئي.

سنڌي بيت، هندي ڇندوديا سان مطابقت رکن ٿا. اسان وٽ گهڻو ڪري ڇندوديا جا صرف ٻه قسم استعمال ڪيا ويا آهن يا وري انهن ٻنهي کي ڀڄ گهڙ ڪري نوان نمونا به ٺاهيا ويندا آهن. اُهي ٻه قسم هي آهن:

1. دوها چند

هن بيت ۾ ٻه سِتون ٿينديون آهن ۽ قافيو ٻنهي سِتن جي آخر ۾ ايندو آهي. شاهه ڪريم جا ڪافي بيت هن قالب ۾ چيل آهن، سندس هڪ بيت هيٺ ڏجي ٿو:

تون چئو الله هيڪڙو وائي ٻي نه سک
سچو اکر من ۾ سوئي لکيو لک

2. سورنا چند

هي بيت ٻه ٻن سِتن جا ٿين ٿا، پر هنن جو قافيو ستن جي وچ تي ٿيندو آهي، قاضي قاضن جو هيٺيون بيت سورنا چند مطابق آهي:

جوڳيءَ جا ڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾
تنهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري

مٿئين بيت ۾ جاڳايوس ۽ ٿيوس ٻئي قافيا آهن ۽ ٻنهي سِتن جي وچ تي آيل آهن.

دوها چند ۽ سورنا چند جو ميلاپ: سنڌي شاعرن هندي دوهي جي پُراڻي سٽاءَ تي ڪجهه تجربا ڪيا ۽ اهڙي طريقي سان سنڌي بيت ۾ ڪجهه نيون صنفون ٺهي ويون.

سڀ کان پهرين اهو تجربو قاضي قاضن ڪيو هن پنهنجي بيت جي پهرين سِٽ سورنا چند مطابق ۽ ٻي سِٽ دوها چند مطابق ترتيب ڏني.

سي ئي سيل ٿيام پڙهڻام جي پاڻان،
اڪر اڳيان اُڀري وڃون ٿي ورڻام.

شاهه ڪريم جو هيٺيون بيت به مٿئين سٽاءَ مطابق آهي:

اسين تتا آهيون، جت کونبو ناه،
جي وڃون وياه، ته پڻ مٿئون لوڻيون.

ڪجهه شاعرن وري پنهنجي بيت جي پهرين سِٽ دوها چند مطابق ۽ ٻي سِٽ سورنا چند مطابق رکي آهي. مخدوم نوح جو هي بيت هن سٽاءَ مطابق آهي:

نه سي جوڳي جوءِ ۾ نه سي سامي وات،
ڪاڙين ڪنواٽ، وڏيءَ ويل پلاٽيا.

بيت جڏهن ترقي ڪري ٿن سِتن يا گهڻين سِتن تائين پهتو ته ان جي

پيرين سِٺ دوها يا سورنا چنڊ ۽ آخري سِٺ سورنا چنڊ مطابق ۽ وڃيون
سئون دوها چنڊ مطابق رکيون ويون. هي اهو ٽهاڙيتو آهي جيڪو شاھ
عبداللطيف ڀٽائي ۽ ٻين سڀني وڏن شاعرن استعمال ڪيو آهي. هن سٺا
مطابق شاھ لطيف جو هڪ بيت هيٺ ڏجي ٿو:

شمع ٻاريندي شب، پرھ باڪون ڪڍين،
موت مران ٿي ميندرا، راڻا! ڪارڻ رب.
تنهنجي تات طلب، ڪانگ اڏاير ڪاڪ جا.

بيت جا موضوع

بيت تقريباً هر موضوع تي چيا ويا آهن. ان ۾ حسن ۽ عشق به آهي ته
تصوف ۽ فلسفو پڻ. ان ۾ فطرت نگاري به آهي. تا اعليٰ انساني قدر پڻ. بيتن
۾ مذهبي شاعري به ڪئي وئي آهي. ”اهي ڊگها بيت جيڪي مذهبي
شاعريءَ تي ٻڌل آهن، انهن کي ڪبت چيو ويندو آهي.“ ان کان
علاوہ ”جيڪي بيت نثر تي سر سان چيا ويندا آهن، انهن کي نثر بيت چيو
وڃي ٿو.“ سائو فقير نثر بيت جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي.

بيت جي صنف کي شاھ عبداللطيف ڀٽائي، چوٽ تي پهچائي ڇڏيو.
پنهنجي شاعريءَ جو مکيه ذريعو بيت کي ئي بنائين. شاھ لطيف کان پوءِ
وارن شاعرن، شاھ صاحب جي پيروي ڪئي آهي ۽ فني لحاظ کان بيت، اڄ
به لڳ ڀڳ ساڳيو ئي آهي، جيڪو شاھ صاحب استعمال ڪيو هو.
شيخ اياز استاد بخاري ۽ طالب الموليٰ بيت جا مشهور شاعر ٿي گذريا
آهن، شيخ اياز جا ٻه بيت نموني طور هيٺ ڏجن ٿا:

سدا آيا سنڌ ۾، نوان نادر شاھ،
ڪانهي ڪا تاريخ ۾، ويڙھ سوا ٻي واھ،
متان سوچيو ساءِ، متان موٽو ماڳ کان.
تون ڏاتو تون هَرُ، ڪنڌ ڪهاڙي هيرٿان.
آهين منهنجي ڏيهه ۾، تون پيئي تون پڙ،
ڪندو سنڌ امر، جهوپو تنهنجي جيءَ جو.

ڪافي

ڪافي سنڌي شاعريءَ جي هڪ اهم صنف آهي. جنهن جو مکيه موضوع
مجازي عشق جو درد ۽ فراق آهي. ڪافيءَ جي گنگو گهمو ڪري عورت جي
زباني ڪئي ويندي آهي. جنهن ۾ گهمو ڪري وڃوڙي جا ورلا به هوندا آهن.

ڪافيءَ جڏهن پنهنجي ارتقا جون منزلون طءُ ڪيون ته ان ۾ حسن ۽ عشق کان علاوه ٻيا به حڪيمانه موضوع شامل ٿي ويا. جهڙوڪ تصوف ۽ قوميت وغيره. ڪافيءَ جي صنف بابت ماهرن جا مختلف رايا آهن، هڪي ان کي ڪافي ٿا چون ته هڪي وري ’قافي‘

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ان کي قافي چيو آهي.

هڪي ماهر ڪافيءَ جي نسبت راڳ سان ٿا ڏيکارين ۽ هڪي وري شاعريءَ سان. ڊاڪٽر بلوچ جي خيال مطابق سندس نسبت شاعريءَ سان آهي. پاڻ لکن ٿا: ”عربن جي حڪومت واري دؤر ۾ ريا ان کان پوءِ سنڌ جي شاعرن پنهنجن ڪن مخصوص نظمن لاءِ قافي ۽ ڪلامر جا نالا استعمال ڪيا، جي عربي شاعريءَ جي قافيه ۽ ڪلمه جي ترجماني هئا. جن جي معنيٰ آهي: منظوم ڪلام شعريا قصيدو.“

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي راءِ پنهنجي جاءِ تي ٻه اڪثر ماهرن ڪافيءَ جي نسبت راڳ سان بيان ڪئي آهي ۽ چون ٿا ته ڪافي امير خسرو جي ايجاد ٿيل آهي. هن سلسلي ۾ منظور نقوي لکي ٿو ”هي راڳ (ڪافي) ’هر پريا ميل‘ ناٺ مان امير خسرو جي ايجاد ٿيل آهي، جن جي ڳائڻ جو وقت اٺ رات ۽ ٽاڪ منجهند مقرر ڪيو ويو ۽ راڳداري موجب آروهي ۽ امروهي جي سيني سُرڻ لڳڻ سبب انهيءَ کي ڪافي ڪوٺيائين.“

ڪافي سنڌ ۾ ايتري ته مشهور ٿي جو ان سنڌ کان ٻاهر به سفر ڪيو ۽ پنجاب ۾ به ڳائجڻ لڳي. جنهن ٿا ته برهانپور ۾ جيڪي سنڌي لڏي ويا هئا، انهن ۾ هڪ بزرگ شيخ لاڏجيو نالي هو جيڪو اُتي سنڌ جي ياد تازي ڪرڻ لاءِ سنڌي ڪافيون ڳائي ٻڌائيندو هو.

ڪافيءَ جي هيئت

ڪافي جي فني سٽاءُ بابت ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو: ”هيئت جي لحاظ کان ڪافين جا ڪيترائي قسم آهن. انهن هيٺن جا مختلف نالا به آهن. جيئن يڪيون، ڏيڍيون، ٻه ٽڪيون، ٽه ٽڪيون ۽ چوڻ تاريون. ڪافي جو وزن ڪافي عروض ۽ هڪي عروض تي ٻڌل آهي.“

سنڌي ڪافيءَ جي شروعات بابت ڪن عالمن جو خيال آهي: سومرن ۽ سندن جي دؤر ۾ اسماعيلين جي چيل گنانن کي ڪافيءَ جو اوائلي

نمونو سمجهيو وڃي. پر فني توڙي موضوعي لحاظ کان سچل جي ڪافي تمام اهم آهي. سندس ڪافيءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو.

مون کي هوتن هاڻي،
ڪوئي پنهنجو ڪيو

جت گهڻا ٻيا جڳ ۾،
منهنجو هوت آريائي،
ڪنڊيس ڪو نه ٻيو

لکين پڇن پرينءَ کي،
آئون تان ڪير نماڻي،
سندن نينهن نيو

پرين ڪير پنهنجو
سچو سنگ سڃاڻي،

وڃئون وره ويو.

سچل کانپوءِ سندس رنگ ۾ رنگجي ڪيترن ئي صوفي شاعرن پنهنجا خيال ڪافيءَ ۾ بيان ڪيا. انهن مان ڪجهه ٻين ناميارن شاعرن جي ڪافين جا نمونا ڏجن ٿا.

خوني خماري چشمان چئن ٿيون،
ڏسڻ سان عاشق به ڪيئي، گهن ٿيون.

— اهي نازڪ پرورديون نازڪ نماڻيون،
عاشق گهڻ لاءِ شايد سماڻيون،
تڪا تير مزگن جا بيشڪ هڻن ٿيون.

— اهي ڪرين سودو سدائين ٿيون سِر جو
ڏسي طالبو تو کڏهن ڪين مڙجو
”بيڪس“ سان بازار ۾ امالڪ اٿن ٿيون. (بيڪس)

2. ڇڏي ڏي ملڪ دنيا کي. ويهي ٻڌ عشق جون ڳالهيون
- فائدو ڪهڙو عشق منجهه آهي. چاڙهيائين منصور کي ڦاهي
- شمس سڄي کل ڏني لاهي. عجب ڏس عشق جون چاليون.

- سرمند ڦاهي مٿئون کلندو۔ صوفي جو سِر نيزي بلندو۔
  - بره جو بار سچ جهلندو۔ وڃن ٿا قول کي پاليون۔
  - انهيءَ ميدان تي هلجي۔ جتي ماڻهو جو ماس پيو کائجي۔
  - ”رکيل“ اهو حال سلجي۔ وهائج سور ڏسو پاليون۔
- (رکيل شاه)

وائي

وائي به سنڌي شاعريءَ جي مقبول عام صنف آهي. شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ پنهنجي سُرَن جي هر داستان کان پوءِ وائي چئي آهي. ڪن عالمن جي راءِ مطابق ته وائي ۽ ڪافي هڪ ئي شيءِ جا ٻه نالا آهن، پر موضوع، هيٺ ۽ موسيقي جي لحاظ کان جيڪڏهن ڪافي ۽ وائي جي ڀيٽ ٿي ڪجي ته اهي ٻئي مختلف شيون ثابت ٿيون ٿين. پروفيسر محبوب علي چنا وائيءَ بابت لکي ٿو ”عام اصطلاح ۾ ڪنهن ڳالهه ۽ ٻولي کي وائي سڏبو آهي. هن جو ڌاتو پر ڪرت لفظ وايا ۽ سنسڪرت ۾ ورت آهي. جنهن جي معنيٰ آهي، هجر، اڪثر سنڌي اديب هن ڳالهه تي متفق آهن ته وائيءَ جو موجد شاهه ڀٽائي آهي. ساخت جي خيال کان وائي هندي نمريءَ جي زير اثر آهي. نمريءَ ۾ پهريائين آستاني يعني ٿل هوندو آهي، ۽ پوءِ حشويا پراءِ جنهن کي مصرع چئبو آهي.“

وائيءَ جو موضوع ته آهي هجر ۽ فراق، پر ڪجهه وايون اهڙيون به آهن جن ۾ هجر ۽ فراق بلڪل به ڪونهي. فني لحاظ کان وائيءَ کي بيت جي بدليل صورت سڏي سگهجي ٿو. وائي هڪ ڊگهو بيت آهيءَ پر هن جي هر مصرع کان پوءِ پهرين سِٽ جي ٻوئين اڌ جو رجاءُ ٿئي ٿو.

(1)

ڪهڙي منجهه حساب.

هڻڻ منهنجو هوت ري لا!

گولي ڀڄ گناهه کان،

ڪونهي سول ثواب.

هڻڻ منهنجو هوت ري لا!

ديد وڃاءَ مَر دوست جو
هلي منجه حجاب،
هڻڻ منهنجو هوت ري لا!
ڏي طهوراتن کي،
جي سڪن لاءِ شراب،
هڻڻ منهنجو هوت ري لا!

(شاهه عبداللطيف ڀٽائي)

(2)

عشق اسان وٽ آرائينءَ، جئن آيو جهول پري،
ڪوئي ڪيئن ڪري
موتئي جهڙي مُرڪ پرينءَ جي، مگرو مات ڪري،
ڪو ڪيئن ڪري
ڏاڙهونءَ قوه ڦلاريا منهن ۾، ٻه ٻه يار پري
ڪوئي ڪيئن ڪري
جنهن جا نهنا نيٺ ائين جئن، رڻ ۾ رات ٿري،
ڪوئي ڪيئن ڪري

(شيخ اياز)

(3)

ڏيندا ڏيهه ميار۔ او يار
قومن ۾ ڪنڌ ڪهڙو کڻبو
ڪوئن ۾ قيد پائي قابو۔
ڪير ٻڌي ڪوڪار او يار
قومن ۾ ڪنڌ ڪهڙو کڻبو
هوشوءَ وارو نعرو ماري
ماري پاڻ جيار۔ او يار
قومن ۾ ڪنڌ ڪهڙو کڻبو
نيٺ ننڊاڪا پٿر ٻڌندا،
جيئجل جي للڪار۔ او يار
قومن ۾ ڪنڌ ڪهڙو کڻبو

(استاد بخاري)

مولود

مولود نيج سنڌي ٻوليءَ جي صنف آهي ۽ نعتيه شاعريءَ جي دائري ۾ اچي ٿي. مولود، رسول ڪريم ﷺ جي ولادت باسعادت جو احوال بيان ڪرڻ لاءِ چيا ويندا آهن.

مولود لفظ جي لغوي معنيٰ آهي، نئون ڄاول ٻار. مولود تي روشني وجهندي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو ”مولود هڪ مخصوص نالو آهي، جو سنڌ وارن ئي کنيو ۽ رائج ڪيو آهي. ڪنهن اهو نالو تجويز ڪيو ۽ ڪڏهن کان اهو نالو رائج ٿيو سو چئي نٿو سگهجي، پر مقصد ۽ مفهوم جي لحاظ کان اهو نالو هڪ انوکي ۽ اصولي حيثيت رکي ٿو. برصغير ۾ اسلام سڀ کان پهرين سنڌ ۾ آيو ۽ سنڌ وارن جي دلين ۾ نبي ﷺ جي محبت، سڀ کان اول جائيگير ٿي. نبي ڪريم ﷺ جيڪو توحيد جو پيغام آندو تنهن انسان ذات کي ٻين انسانن، جسمن ۽ وهمن جي غلاميءَ کان آزاد ڪرايو ۽ انساني برابريءَ جو بنياد رکيو ۽ فقط علم، فڪر ۽ نيڪيءَ ۾ گرو ڪٽندڙ جي ٻلنديءَ ۽ برتريءَ کي تسليم ڪيو. اهو هڪ نئون نياپو هو جيڪو نبي ﷺ آندو. سندن ڄائي ۽ آئي علم جي روشنائي هر جاءِ سهاڻو ڪيو ۽ جهل جي اونڊاهي جو هميشه لاءِ خاتمو شروع ٿيو. انهيءَ ڪري نبي ﷺ، جي ولادت ۽ ورود انسان ذات جي ڀلائي ۽ پهريءَ لاءِ هڪ اهم پيش خيمو هئا. نبي ﷺ سان محبت رکندڙ سنڌ وارن نبي ﷺ جي ولادت کي پنهنجي صفت ۽ ساراه جو مرڪز ۽ محور قرار ڏئي، سندن شان ۾ چيل شعرن کي مولود سڏيو.“

مولود جي فني جوڙجڪ

مولود جي صنف ڪافي ۽ وائي جي دائري ۾ اچي ٿي. هيٺ جي لحاظ کان مولود ۽ وائي ساڳي شئي آهي، پر موضوعي لحاظ کان ٻئي هڪ ٻئي کان مختلف آهن. ڪافي ۽ وائي کي سازن سان ڳايو ويندو آهي، پر مولود الحان سان پڙهيا ويندا آهن. مولود جا ڪجهه نمونا هيٺ ڏجن ٿا.

(1)

منهنجي سيد سار لهندو

مون کي آهي اميد الله ۾

سجدي ۾ پئي سپرين، زاري زور ڪندو

مون کي آهي اميد الله ۾

امت ڪارڻ احمد اچي، پر مل پاڪ پسندو
مون کي آهي اميد الله ۾

(شاهه عنايت رضوي)

(2)

رس مشڪل ويل موچارا نبي
توڪي آئون ٿو سنڀاريان سردار نبي
- ڙي آهون ڪري، تنهنجو غور ڪيم غم خوارا
- معافي ڪيو منهنجا پرين، جيڪي ڏوه ڪيم ڏاتارا،
- سڻي سڏا عليل جا، آءُ تون سيد سالارا،
- قريشي ڪرم الله ڪي، ڪيو آجو ڪئون آزارا.

(خليفو ڪرم الله)

(3)

هتي زاريون نمائي جون، اچي رس يا رسول الله،
پرين سو پاڻ تون ٻاجهون، اچي پس يا رسول الله،
پرين پرتئون پسي توڪي، ٿيان سرهو سڄڻ سائين،
وڇوڙي جي لهي دل تان مئا - ڪس يا رسول الله.

توڙي ڪيو قيد قسمت جي، جدا امروٽ ۾ قابو
هنيون هر دم مديني جو گهمي گس يا رسول الله.

(مولانا امروٽي)

ڪجهه ڪلاسيڪل شاعر

قاضي قاضن

قاضي قاضن سمن جي آخري دؤر ۽ ارغونن جي شروعاتي دؤر جو شاعر هو. اصل ۾ سيوهڻ جو رهواسي هو. پر پوءِ لڏي وڃي بکر ۾ ويٺو. جڏهن ”شاهه بيگ ارغون“ نٿي تي حملو ڪري قتل عام شروع ڪيو ته قاضي قاضن جو خاندان به نٿي ۾ رهائش پذير هو. قاضي قاضن جي معاملو فهمي ۽ ذاتي ڪڙن سان شاهه بيگ ارغون نٿي ۾ قتل عام بند ڪيو.

شاهه بيگ جي پٽ شاهه حسن، قاضي قاضن کي بکر جو قاضي مقرر ڪيو. هن عهدي تي ويهه سال رهڻ کانپوءِ قاضي قاضن استعفيٰ ڏني ۽ مديني منوره هليو ويو.

قاضي قاضن پنهنجي دؤر جو وڏو عالم پڻ هو. حديث، فقه ۽ اسلامي قانون ۾ مهارت رکندو هو. قاضي قاضن کي سنڌي ٻوليءَ جو پهريون وڏي ۾ وڏو شاعر چيو ويو آهي. ”بيان العارفين“ ۾ سندس ست بيت مليا آهن. جيڪي معنيٰ، مفهوم ۽ فن جي لحاظ کان وڏي اهميت رکن ٿا. اهي ست بيت هي آهن:

1. جوڳي جاڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾
تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري

2. ڪنڌ قدوري قافيه، جي پڙهين پروڙين سڀ،
تہ ڪر منڊي ماڪوڙي ڪوہ ۾، پيئي ڪڇي اڀ

3. ڪنڌ قدوري قافيه، ڪي ڪين پڙهيوم
سو پار ٿي پيو جتان پرين لڌوم

4. سي ئي سيله ٿيام، پڙهيام جي پاڻان،
اڪر اڳيان اُڀري، واڳو ٿي وريام

5. سائر ڏيئي لت، اوچي نيچي ٻوڙتي،
هيڪائي هيڪ ٿيو ويئي سڀ جهت.

6. سڄڻ منجهه هٿام مون اٿي ويا اونيا،
هيڏانهن هوڏانهن هٿڙا، هيڙي جاڙ وڌام.

7. لوڪان نحو صرف، مون مطالع سپرين،
سوئي سو پڙهان، سوئي سو حرف.

مٿيان بيت اعليٰ فڪر ۽ فن جو بي مثال نمونو آهن. پر هنن بيتن کان علاوه قاضي قاضن ٻيا به ڪيترائي بيت چيا، جيڪي زماني جي هيناهين، مٿاهين جي ڪري اسان وٽ محفوظ نه رهي سگهيا ۽ اسان پنهنجي عظيم ورثي کان بي خبر رهياسين.

قاضي قاضن جا بيت زماني جي گردش ڪري سنڌ جون سرحدون ٽپي

هند پهچي ويا ۽ هتي هريانا صوبي جي هڪ ڳوٺ ”راڻيلا“ جي هڪ مڙهيءَ ۾ قلمي نسخي جي صورت ۾ محفوظ رهجي ويا.

اهي بيت هندوستان جي هڪ اديب ”هيري جيڻا لال ٺڪر“ تائين پهتا، جنهن انهن کي سڌاري سنواري انهن جي معنيٰ لکي ۽ ”قاضي قاضن جو ڪلام“ جي نالي سان 1978ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيائين.

هن ڪتاب ۾ قاضي قاضن جي نالي سان ”112“ بيت منسوب ٿيل آهن. هي ڪتاب جڏهن اسان جي ماهرن وٽ پهتو ته ڏاڍي خوشي ۽ جوش و خروش جو مظاهرو ڪيو ويو. ڪيترن ئي عالمن هن ڪتاب تي پنهنجا تحقيقي مقالا لکيا، جيڪي ”مهراڻ“ ۽ ٻين رسالن ۾ ڇپيا.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو هڪ تحقيقي مقالو مهراڻ 1978ع ۾ ڇپيو. جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب قاضي قاضن جي ڪلام کي سمجهڻ لاءِ ڪجهه اصول وضع ڪيا ۽ انهن جي روشنيءَ ۾ ڪلام تي تفصيلي بحث ڪيو. سندس راءِ مطابق، قاضي قاضن جي 112 بيتن مان 35 بيت اهڙا آهن، جيڪي قاضي قاضن جا نه آهن، باقي 77 بيتن کي ڊاڪٽر صاحب، قاضي قاضن جا بيت ڄاڻايو آهي ۽ انهن جي ٻولي ۾ به سڌارو ڪيو آهي.

انهن 77 بيتن مان ڪجهه بيتن جو جائزو ورتو وڃي ٿو:
قاضي قاضن جو ڪلام تصوف جي نُڪتن سان ڀرپور آهي. هن ڪُجهه تشبيهون اهڙيون استعمال ڪيون آهن جو هن کان پوءِ شاھ لطيف ۽ ٻين شاعرن به لڳ ڀڳ اهڙيون ئي تشبيهون استعمال ڪيون آهن. مثلاً:

لائي لام الف سان، ڪاتب لکي جيئن،
مون هيئنڙو پريان سان، لڳو آهي تيئن.

لام سان جڏهن الف گڏجي لکجي ٿو ته الف، لام جو ئي حصو لڳي ٿو. ۽ هن کان الڳ نٿو لڳي. پنهنجي پرينءَ سان تُربت جو اظهار ڪرڻ لاءِ قاضي صاحب پنهنجو پاڻ کي لام ۽ الف سان تشبيهه ڏني آهي. ساڳي تشبيهه شاھ لطيف پنهنجي هيٺين بيت ۾ استعمال ڪئي آهي:

”ڪاتب لکي جيئن، لايو ’لام‘ ’الف‘ سين
اسان سڄڻ تيئن، رهيو آهي روح ۾.“

فني لحاظ کان قاضي صاحب جو مٿيون بيت ”دوهو“ آهي ۽ شاھ لطيف جو سورنو آهي.

سڀني صوفين اصل کان وٺي ”پار سڃاڻڻ“ تي ڏاڍو زور ڏنو آهي ۽ چون ٿا ته حق کي ڳولڻ لاءِ جهر جهنگ ۾ رُلڻ ۽ بيابانن ۾ پيٽڪڻ جي بجاءِ اندر ۾ جهاتي پائجي. قاضي قاضن چوي ٿو:

نه سو لاهو نه سرو نه اورار نه پار
موڙهو وتين جنهن کي سو من منجهه نهار.

يعني جنهن جي ڳولا، ۾ آهين، اهو نڪو لاڙ ۾ آهي، نڪو سري ۾ ۽ نه ئي وري درياءَ جي ۾ن پار يا ۾ن پار اهو ته تنهنجي اندر ۾ آهي، تون جهاتي پائي ته ڏس. ساڳيو خيال شاه لطيف هيٺين بيت ۾ بيان ڪيو آهي:

لڪو ڪو نه لطيف چئي، بارو چو پئي پار
ناٿي نيٺ نهار تو ۾ ديرو دوست جو.

پنهنجي پرينءَ سان جڏهن من لائجي ٿو ته دنيا جا سڀ لڳ لاڳاپا لاهڻا ٿا پون. ائين ئي ئي ڪونه ٿو سگهي ته پرينءَ جي پريت به من ۾ هجي ۽ دنيا جي ريت به نپائجي. قاضي صاحب چوي ٿو:

”اڪر بيا وسار الف اڳيون ئي ياد ڪر
سو تون ڏيئو ٻار جو نه اُجهامي ڪڏهن.“

جيڪڏهن پريت جي پيچرن تي هلجي ته هر دم ۽ هر گهڙيءَ پرينءَ جي ياد من ۾ هجي. اُٿندي ويهندي ڳالهائيندي سمهندي ڪائيندي پيئندي مطلب ته هر وقت هر حال ۾ محبوب ۾ن ۾ هجي.

ستي ويني اٿيئي، ڳالهائيندي ڳيندي
اسان تسان جي تاتڙي واتڙين ويندي

جيڪي سڄا سالڪ هوندا آهن. اُهي هر ماڻهو سان پنهنجي اندر جو احوال نه اوريندا آهن، هي بيوقوف نادان ۽ گنهگار ماڻهن جي وچ ۾ رهي به پنهنجي فطرت نه بدلائيندا آهن. اهي هن دنيا جي گندگي ۽ نفرتن جي درميان رهي به پنهنجي تازگي ۽ پاڪائي برقرار رکن ٿا. انهن سان گڏ رهندڙ عام ماڻهو انهن سالڪن کي سڃاڻي نه سگهندا آهن ۽ پنهنجي گندگيءَ سان پريل وجود کي ئي حقيقت سمجهندا آهن. قاضي قاضن چوي ٿو:

”سر هيڪڙي وسن، جر ۾ نيه نه گڏو
سار نه سالورن، مٿي ڪنول ڦلاريو“

يعني ڪنول ۽ سالورا (ڏيڏر) هڪڙي ئي جڳهه تي رهن ٿا، پر هڪ ٻئي سان محبت نٿا ڪري سگهن، ڇو ته ڏيڏرن کي اها خبر ئي نه آهي ته انهن سان گڏ ڪنول به پنهنجي جوين ۾ آهي.

صوفين ”فنا في الله“ کان اڳ هڪ ٻي به منزل ٻڌائي آهي. اها آهي ”فنا في الرسول“، اسلامي تصوف ۾ حُب رسول هڪ بنيادي نُڪتو آهي. هن کان سواءِ سالڪ کي حق پلئه پئجي ٿي نه ٿو سگهي. رسول اڪرم ﷺ ڏانهن اشارو ڪندي قاضي قاضن چوي ٿو.

”حقيقي مون سيرت، وسن شهر حقيق ۾

ڳالهه چون حقيقان، چون حقيقي ويٺ“

يعني جيڪي منهنجا سچا سچڻ آهن، اهي سچ جي شهر ۾ بلڪل وڃ ۾ رهندا آهن. اهي حق جي ڳالهه ڪندا آهن ۽ جيڪي ڳالهائيندا آهن اهو حق جي طرفان ئي هوندو آهي.

”شقيقي مون سيرت، وسن شهر شفيق ۾،

ڳالهه چون شفيقان، چون شقيقي ويٺ“

يعني منهنجا محبوب وڏي شفقت ۽ محبت وارا آهن ۽ رهندا به شفقت واري شهر ۾ آهن. هو جيڪو ٻول ٻولين ٿا انهيءَ ۾ شفقت هوندي آهي، هُو جيڪڏهن ڪو ڏوراپو ڏين ٿا ته ان ۾ به سندن محبت هوندي آهي.

قاضي صاحب جنهن محبت جو داعي هو ان محبت ۾ جيئري وصال نصيب نه ٿيندو آهي. جيسين سالڪ جيئرو رهي ٿو تيسين هن کي جدائي ۽ فراق جا عذاب سهڻا آهن. اها جدائي هڪڙي طريقي سان ختم ٿي سگهي ٿي ته لوڪ جا لاڳاپا لاهي، هر دم پرين جي پچار ڪجي. ائين ڪرڻ سان پرين کيترا به ڏور هوندا، اهي ساهه ۾ سمانجي ويندا ۽ غير ڪيترو به قريب هوندا اهي پري ٿي ويندا. قاضي صاحب چوي ٿو:

ڪي ويجهائي ڏور ڪي ڏور ئي (اوڏا) ولها،

هو جي جر سالور لڏي نه (تن) ڪنولا ه ڪر.

يعني ڪي گڏ رهندڙ به ڏور آهن ته ڪي وري ڏور رهندڙ به گڏ آهن. ائين جيئن ڪنول ۽ سالور پاڻي ۾ گڏ رهندي به هڪ ٻئي کان پري آهن.

تصوف جي آخري منزل کان اڳ، سالڪ کي هر قسم جا لڳ لاڳاپا لاهڻا آهن. هن کي مال، دولت، عزيز دوست، مائٽ، اولاد، وطن، عزت، سک، آرام، نعمتون، مطلب ته مڪمل طرح سان پنهنجو پاڻ کي دنيا کان الڳ ڪرڻو آهي. جڏهن سالڪ هن درجي تي پهچي ٿو ته هن کي پرين پسڻ لاءِ صرف هڪ منزل پار ڪرڻي هوندي آهي. هن آخري منزل لاءِ سالڪ کي پنهنجي جان قربان ڪرڻي آهي، نيڪ انهيءَ وقت تي جڏهن سالڪ پنهنجي جان قربان ڪندو آهي. محبوب به پوريءَ طرح متوجہ ٿيندو آهي ۽

سالڪ موت جي آغوش ۾ وڃڻ وقت پنهنجي پرينءَ کي چڱيءَ ريت پسي سگهندو آهي. شاھ لطيف جي شاعري ۾ سهڻي، مرڻ وقت پرينءَ پسي ٿي ۽ ساڳي ريت سسئي ۽ مومل به جڏهن موت جي آغوش ۾ وڃڻ واريون هونديون آهن ته سندن محبوب اچي ساڻن ملندا آهن. مطلب ته سالڪ کي وصال حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي جان قربان ڪرڻي پوي ٿي. قاضي قاضن چوي ٿو:

واحد هنڌين دائرين، هيڪڙو مئي،

جنهين جان جداڪي، پسندا سيئي.

(هتي جان قربان ڪرڻ استعاري جي طور تي استعمال ٿيل آهي۔

حقيقي طور نه)

يعني محبوب هر جاءِ تي هر ماڻهو لاءِ ساڳيو آهي، پر ان کي صرف اهي پسي سگهندا جيڪي پنهنجي جان فدا ڪندا.

قاضي قاضن جو هندستان مان هٽ آيل ڪلام واقعي سنڌي ادب لاءِ هڪ بيش بها خزانو آهي، جيڪو اسان کي سندس وقت جي ٻولي، ادب ۽ فڪر سان پوري طرح روشناس ڪرائي ٿو. اهو سڄو ڪمال محترم ”هيري جينا لال ٺڪر“ صاحب جن جو آهي. جنهن اسان جو پنهنجو لڪل خزانو اسان تائين سڌاري ۽ سنواري پهچايو آهي. سنڌي ٻولي ۽ سنڌي قوم ”هيري ٺڪر“ جهڙي ”سنڌي“ سچڻ جي احسان مندرهندي

نوٽ: (قاضي قاضن جا نوان بيت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي پڙهڻي مطابق رکيا ويا آهن.)

شاھ ڪريم بلڙي وارو

شاھ عبدالڪريم بلڙي وارو 1537ع ۾ ڄائو. سندس والد جو نالو لعل محمد هو. سندس شجرو حضرت امام موسيٰ ڪاظم سان ملي ٿو.

شاھ ڪريم کي ننڍي هوندي کان وٺي سماع جي محفلن ۾ ويهڻ جو شوق هوندو هو. دنياوي تعليم بلڪل حاصل نه ڪري سگهيو. قرآن پاڪ جا به صرف ٻه سڀارا پڙهي سگهيو.

شاھ ڪريم سندس دؤر جي شاعرن ۾ سڀ کان وڏو شاعر هو. کيس سنڌ جو ”چاسر“ ۽ ”سنڌي ادب جو وهاڻو تارو“ به سڏيو ويندو آهي. پاڻ بيت گذر لاءِ مزدوري ۽ ٻني ٻاري جو ڪم ڪندا هئا. شروع ۾ هڪ بزرگ نالي ”سلطان ابراهيم“ جا مريد ٿيا، جيڪو بهار کان آيل هو. پر پوءِ مخدوم نوح رح جا مريد ٿي رهيا.

سندن شعر

شاهه ڪريم کي شاعري سان تمام گهڻي رغبت هوندي هئي. سماع جي محفلن ۾ اڪثر ڪري وجد ۾ اچي ويندا هئا ۽ بي اختيار شعر چئي ڏيندا هئا. اهي شعر وقت به وقت وڌي آواز سان ورجائيندا به رهندا هئا. سندس شاعريءَ جي ٻولي نج سنڌي آهي. صرف چند لفظ فارسي جا استعمال ڪيائون. سندس شاعري تي تبصرو ڪندي شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽولڪي ٿو:

”شاهه ڪريم جو شعر قدامت جي ڪري سنڌي ساهت ۾ وڏو پايورڪي ٿو منجهس مضمون جي گوناگوني، سادگي، باقي سچ، سونهن ۽ ستوگي سڀئي چڱي انداز ۾ موجود آهن. پڙهندڙ کي ان مان گهڻو رس ۽ راحت ايندي. سندس ڪلام سُريلو ۽ دل جُهڻائيندڙ آهي. ڪيترائي بيت اهڙا آهن جو هوند پهاڪن طور ڪم اچن. گهڻا سلوڪ تصوف تي آهن، جن ۾ عرفان ۽ ايقان جا موتي پوتل آهن، جيڪي ان وقت جي روحاني حالتن جو نقشو چٽين ٿا. توحيد، وحدت در ڪثرت، استغراق، حيرت ۽ وصال وغيره جا باريڪ نڪتا نهايت خوبيءَ سان بيان ڪيل آهن.“

سندس شاعري وحدانيت سان ڀرپور آهي. هو صرف هڪ وجود جو قائل هو ۽ ٻي سڃي ڪائنات کي ان وجود جو مظهر سمجهندو هو. هو هر ذري ۾ وجود باري تعاليٰ جو اولڙو ڀڃندو هو:

سوئي هيڏان، سوئي هوڏان، سوئي من وسي،
تهين سنڌي سوجهري، سوئي سو ڀسي.

هو خالق کي، مخلوق کان الڳ نه سمجهندو هو. بلڪ مخلوق کي واحد هستيءَ جي وجود جو مظهر سمجهندو هو. تنهنڪري ان هستيءَ کي ڳولڻ لاءِ وندر ووڙڻ جي ڪابه ضرورت محسوس نٿو ڪري:

اسين سڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ،
هاڻي وڃ گمان، اسان سهي سڃاتا سپرين.

شاهه ڪريم هن ڪائنات جي ڪثرت وجود کي، ان واحد وجود جو حصو سمجهي فرمائي ٿو:

پاڻئي سلطان، پاڻئي ڏي سنيهڙا،
پاڻ ڪر پاڻ لهي. پاڻ سڃاڻي پاڻ.

جيئن به تلوارون هڪ مياڻ ۾ نه ٺهنديون آهن تيئن خودي ۽ خدا به هڪ

من پر نه مايندا آهن. حق کي حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي انا ۽ خودي کي ختم ڪري پنهنجي وجود جي نفي ڪبي آهي. جڏهن پنهنجو پاڻ کي وڃائڻو آهي ته ”هو“ حاصل ٿي ويندو آهي، چو ته ”هو“ الڳ ته آهي ئي ڪونه. پهرين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي هوءُ لهه، تڏهن ڌار نه سپرين، مه مجهئين پاءِ.

حق کي سڃاڻڻ لاءِ ماڻهوءَ کي پنهنجي حواسن تي ڀروسو نه ڪرڻ گهرجي، چو ته انسان جا حواس ناقص آهن ۽ حقيقت کي سمجهڻ کان قاصر آهن. شاه ڪريم فرمائي ٿو:

هي ڪن گڏهڻان وڪڻي ڪن کي ٻيا ڳنڍج،
سنڌي پريان ڳالڙي تنين سين سٽيج.

سندن دل تي عشق الاهيءَ جي چوٽ تمام گهري هئي. پنهنجي دل جو احوال ٻڌائيندي فرمائن ٿا:

”ڏکين ذات پڻ هينئڙو لوه سنداڻ جيئن،
سنياري کي سڄڻين، ورڇي تان نه وٺو.“

يعني دل کي ڏک سهڻ جي اهڙي عادت پئجي وئي آهي، جيئن لوه کي سنداڻ جي ضرب سهڻ جي، پر جيئن ته دل الله جي ياد ۾ مشغول آهي، تنهن ڪري ان تي ڪوبه اثر نٿو ٿئي.

شاه ڪريم جي شاعري ۾ سماجي حالتن جو عڪس پڻ ملي ٿو. چو ته سندن شاعري گهري مشاهدي تي ٻڌل آهي. جڏهن هو بهراڙيءَ جي هڪڙيءَ عورت جي مٿي تي پائيءَ جا ٻه گهڙا ڏسي ٿو ۽ پائيءَ تي ويٺل پکي ڏسي ٿو ته انهن نظارن کان متاثر ٿي انهن کي تشبيه طور ڪم آڻي ٿو:

پاڻياريءَ سر بهڙو جر تي پکي جيئن،
اسان سڄڻ ٿيئن، رهيو آهي روح ۾.

شاه ڪريم جي شاعريءَ ۾ ياد الاهي جي تمام گهڻي اپتار ٿيل آهي. ياد الاهي کي هر ڳالهه کان افضل سمجهندو هو. ايتريقدر جو مريدن کي چونڊو هو ته ”ايمِي کان وڌيڪ قرآن مجيد نه پڙهو ڇاڪاڻ ته ايتريون سورتون نماز لاءِ ڪافي آهن. باقي ٻيو سڀ وقت الله جي يادگيريءَ ۾ گذاريو.“ پرين جي پڇار کي هر گهڙي لازمي سمجهندا هئا:

سڄڻ ساعت هيڪڙي جي ٽئي اڪيئون ڌار
ته ڪر سڀ جمار ڏنوسين نه ڪڏهين.

جي جاڳندي من ۾، ستي پڻ سيئي،
من پريان نيئي، پڳهيو پاڻ ڳري

شاه ڪريم هڪ الله لوڪ بزرگ هئڻ سان گڏوگڏ زماني جو ماڻهو به هو.
جيئن ته اسلام ۾ رهبانيت جي ممانعت آهي، تنهنڪري پاڻ زماني جي دستور
مطابق شادي به ڪيائون ۽ گذر سفر لاءِ محنت مزدوري پڻ. پر زماني سان گڏ هلڻ
ڪري سندس عشق حقيقي تي ڪوبه اثر ڪونهيو. پاڻ فرمائين ٿا:

هنيون ڏجي حبيب کي، لڱ گڏجي لوڪ،
کڏيون ۽ ڪروتون، ائي پڻ سڳر ٿوڪ.

يعني جسماني طور تي زماني سان گڏ هججي، پر دل پنهنجي پرينءَ ڏي
هجي. کڏيون ۽ ڪروتون (مڙهيون ۽ مسجدون) به سنيون شيون آهن. هن بيت
جي آخري مصرع غور طلب آهي. شاه صاحب مڙهيون ۽ مسجدون کي سٺي
شيءَ طور ته پيش ڪن ٿا، پر انهن کي اوليت ڪونه ٿا ڏين، ڇو ته يادِ الاهي
ڪنهن خاص جڳهه جي محتاج نه آهي. پرين جي پڇاڙي به هڪ جاءِ هجي رڳو
مسجدن ۽ مڙهيون نه.

پاڻ جيئن ته ننڍي هوندي کان ئي عشق حقيقي ۾ غرق هئا، تنهن
ڪري مجازي عشق کان پري رهيا ۽ مريدن کي پڻ اهڙي تلقين ڪندا هئا:

مجازي موهي، کڏين ويندءِ نڪري،
اکڙيون توهي، مڇڻ وهين وسهي.

سندس ڪيترائي بيت ٻياڪن طور به ڪم اچن ٿا، مثلاً:

1. هنيون ڏجي حبيب کي، لڱ گڏجي لوڪ.

2. پاڻيءَ مٿي جهوپڙا، مورڪ اڃ مرن.

3. پڇڻا نه منجهڻا.

4. نينهن نياپي نه ٿئي.

5. مٺ پيڙيائي پلي.

6. چارئي پلڪ چڪ ۾.

شاه ڪريم کي جيڪڏهن سنڌ جو ”چاسر“ سڏجي ٿو ته اهو ڪو
وڏاءُ ڪونهي. سندن شاعري ٻوليءَ توڙي فڪر جي لحاظ کان اعليٰ درجي
جي آهي. سندن تشبيهون نيٺ آهن. جيڪي سندن گهري مشاهدي جي
شاهدي ڏين ٿيون. سندن شاعري جي عظمت هن کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي تي
سگهي ٿي. جو سدا حيات شاعر حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي رح به
ڪيترائي بيت شاه ڪريم جي بيتن کان متاثر ٿي چيا آهن.

سندن ڪل 94 بيت آهن، جيڪي ”بيان العارفين في تنبيه الغافلين“ ۾ ڏنل آهن، جيڪي سندن مريد ميان محمد رضا گڏ ڪيا. ميان محمد رضا، قاضي قاضن جا بيت ۽ ٻين شاعرن جو ڪلام پڻ گڏو ڪيو، جيڪو وقت به وقت شاھ ڪريم جن پڙهندا رهندا هئا. سنڌ جي هن باڪمال بزرگ شاعر 88 ورهين جي ڄمار ۾ 1623ع ۾ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪيو.

شاھ عبداللطيف ڀٽائي

شاھ عبداللطيف ڀٽائي دنيا جي انهن وڏن شاعرن جو سرتاج آهي، جن جي شاعري زمان ۽ مڪان جون حدون اورانگهي هر دؤر ۾ پنهنجي افاديت برقرار رکندي اچي. شاھ لطيف جي شاعري معنوي توڙي موضوعي لحاظ کان گهڻ پاسائين آهي. هتي سندن شاعري جي چند پهلوئن جو مختصر جائزو ورتو وڃي ٿو.

شاھ لطيف جي صوفيانہ شاعري

ڪائنات ڇا آهي؟ هن جي ابتدا ۽ انتها ڇا آهي؟ هن ڪائنات ۾ انسان جي حيثيت ڇا آهي؟ وجود ڇا آهي، ڇا وجود هڪ ئي آهي يا ڪيترائي آهن؟ وغيره وغيره....

اهي اهڙا سوال آهن، جن جي جواب لاءِ انسان صدين کان سرگردان آهي. مذهب، فلسفو ۽ سائنس... تنهي انهن سوالن جا جواب ڏنا آهن، پر ٿيئي ڪنهن به ڳالهه تي متفق نه آهن.

سائنس چوي ٿي ته هيءُ ڪائنات مادي جي ٺهيل آهي، اهو مادو ڪيئن وجود ۾ آيو ان جو جواب سائنس وٽ به نه آهي.

مذهب هن ڪائنات جي باري ۾ جيڪي به رايا ٿوڻي انهن کي بغير ثبوت جي ئي مڃڻ لاءِ چوي ٿو. فلسفو هن ڪائنات بابت مختلف رايا ٿوڻي ۽ دليل جي وسيلي انهن کي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ٿو ڪري هاڻي هن ڪائنات متعلق ايترا ته رايا ٿي ويا آهن جو اصل حقيقت کي سمجهڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پيو آهي.

شاھ سائين جي سامهون به اهي مسئلا آيا. سندس دؤر ۾ ڪيترائي بزرگ هئا، جن انهن مسئلن بابت ڪجهه نه ڪجهه فرمايو هو. ان کان علاوه شاھ سائين وٽ ”قرآن پاڪ“ ۽ ”مثنوي مولانا روم“ هميشه گڏ هوندا هئا. شاھ سائين بذاتِ خود مطالعو ڪيو ۽ مشاهدو به.

شاهه لطيف ڏٺو ته هن ڪائنات ۾ ڪيترائي وجود آهن، يعني ”وجود جي ڪثرت“ آهي. پر سڀ ئي وجود پاڻ ۾ ڳنڍيل به آهن، يعني هنن جي اصليت هڪ ئي آهي.

آخر ۾ شاهه سائين هن نتيجي تي پهتو،
 ”جملي هستيءَ جو حقيقي بنياد ”هستيءَ مطلق“ يا ”وجود ڪل“ آهي.
 يعني

”وحدت تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪُل.“

هن ڪائنات ۾ جيڪي ڪجهه آهي اهو هڪڙيءَ ئي ذات جو مظهر آهي ۽ سندس مدار هڪ ئي وجود تي آهي، جيڪو قائم ۽ دائر آهي. اها ”هستي مطلق“ هن ڪائنات جي هر چيز کي پنهنجي دائره کار ۾ رکي ٿي. هن ڪائنات جو وجود بذات خود وجود آهي ٿي ڪونه جيڪڏهن ڪائنات کي به هڪ وجود ڪري مڃجي ته هن جو مطلب اهو ٿيو ته ”وجود مطلق“ هڪ نه پر ٻه آهن.

لطيف سائين جي خيال ۾ وجود صرف هڪ آهي.
 جيڪڏهن وجود صرف هڪ ئي آهي ته پوءِ هيءَ ڪائنات ڇا آهي؟
 لطيف سائين هن سوال جو جواب هن ريت ٿو ڏئي!

”پڙاڏو سوئي سڏ، ور وائيءَ جو جي لهين
 هئا اڳهين گڏ، پر ٻڌڻ ۾ به ٿيا.“

يعني بظاهر هيءَ ڪائنات پڻ ٻيو وجود ڏسڻ ۾ ٿي اچي، پر درحقيقت اها ائين آهي جيئن سڏ جو پڙاڏو، اسان کي سڏ ۽ پڙاڏو ٻه شيون لڳندا آهن، پر اصل ۾ ٻئي هڪ ئي شيءِ آهن ۽ اڳ ۾ ئي گڏ هئا ۽ لازم و ملزوم آهن. نه پڙاڏو سڏ کان جدا ڪا شيءِ آهي نه سڏ پڙاڏي کان الڳ ڪا چيز آهي.

لطيف سائين جڏهن اندر جي اک سان هن ڪائنات جو مشاهدو ڪيو ته کيس هر طرف هڪ ئي وجود نظر آيو. اهو ڏسي پاڻ چيائين:

سوئي هيڏانهن، سوئي هوڏانهن، سوئي هن وسي
 سوئي سو پسي، تنين سنڌي سوجهري

—
 سو هي سو هو، سو پرين سو پساهه
 سو اجل سو الله، سو ويري سو واهرو

—
 ايڪ قصر، در لڪ، سهين سندس ڳڙ ڪيون
 جيڏانهن ڪريان پرڪ، تيڏانهن سڄڻ سامهون.

هن ڪائنات ۾ انسان ڇا آهي؟ ڇا هو صرف هڪ مادي ۽ فاني وجود آهي جيڪو ڪڏهن ختم ٿي ويندو؟

لطيف سائين هن سوال جو جواب هن طرح ڏئي ٿو....

ڏسڻ جي ڏسين، ته هم کي حق چئين

شارڪ شڪ مَر ٿي، انڌا انهيءَ ڳالهه ۾

يعني انسان جو وجود فاني نه آهي، ڇو ته اهو ته ”حق“ آهي ۽ حق ڪڏهن به فنا نه ٿيندو آهي. انهيءَ ڳالهه کي صرف اندر جي اکين وارا ئي ڏسي سگهندا. انڌا انهيءَ ڳالهه کي ڪٿي ٿا پروڙي سگهن.

ان ”حق مطلق“ کي سمجهڻ لاءِ ڇا ڪرڻ گهرجي؟ ان کي ڪٿي ڳولجي؟ ان سان پنهنجي رشتي جو تعين ڪيئن ڪرڻ گهرجي؟ انهن سوالن جي جواب ۾ ڪن انسانن ظاهري عبادت کي ترجيح ڏني. ڪن ”ان“ کي جهر جهنگ ۾ ڳولڻ لاءِ پنهنجي پاڻ کي جوڳي ۽ سامي بنايو. ڪن سندس بُت ٺاهي ان جي پوڄا ڪئي پر لطيف سائين ۽ چيو ته، جنهن هستيءَ لاءِ توهان ايترا آتا ۽ ماندا آهيو اها توهان کان الڳ ٿوروئي آهي.

اسين سڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ

هاڻي وڃ گمان، اسان صحيح سڃاتا سپرين.

سو پڪي، سو پيڇو سو ستر، سوئي هنج

پهي جان پروڙيو، مون پانهن جو منجهه

ڏيل جنهن جو ڏنجهه، سو ماري ٿو منجهه ٿري.

اها ذات حقيقي جيڪڏهن انسان جي اندر ۾ آهي ته پوءِ ان کي ڳولڻ لاءِ وندر ووڙڻ ۽ وٽڪار وڃڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي. لطيف سائين چوي ٿو:

ويجن ڇو وٽڪار هت نه ڳولين هوت کي

لڪو ناهي لطيف چئي، باروڇو ٻئي پار

نائِي نيٺ نهار تو ۾ ديرو دوست جو

هن بيت جي آخري سٽ تي جيڪڏهن غور ڪجي ته خبر پوندي ته، ”لطيف سائين“، ”حق مطلق“ کي اسان جو ”دوست“ ٿو چوي... يعني اسان جو ۽ سندس رشتو ”دوستي“ جو آهي. ان دوست يا پرين کي پسڻ لاءِ پنهنجو پاڻ کي پروڙجي. پنهنجو پاڻ سڃاڻڻ ئي حبيب کي هٿ ڪرڻ آهي. لطيف سائين فرمائي ٿو:

”و في انفسكم افلا تبصرون“ سوڄهي ڪر سهي
ڪڏهن ڪا نه وئي، ڪا هون ڳولڻ هت تي

جيستين تائين انسان حق کي نٿو سڃاڻي، تيستين هو عذاب ۾ مبتلا
رهي ٿو. اندر جي آڇ، پرين کي پسڻ جي بيٺابِي ۽ سڄڻ جي سڪ انسان کي
سُون ۾ مبتلا ڪريو ڇڏي. اهي سور هڪ لحاظي ۾ لهيو وڃن، پر
ڪيئن؟.... شاهه سائين فرمائي ٿو:

نڪو ڏونگر ڏيهه ۾ نڪا ڪيچين ڪاڻ،
پنهنون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور ويا.

جنهن حبيب کي اسان هر هنڌ پيا ڳوليون، جنهن کي پاڻ کان الڳ
سمجهي سندس ڳولا ۾ سرگردان آهيون، اهو ته اسان جي ساهه جي رڳن کان
به ويجهو آهي. سندس وجود ته هر چيز جو احاطو ڪيو پيو آهي. شاهه
لطيف فرمائي ٿو:

هوت تنهنجي هنج ۾ پڇين ڪه پريان
”وَنَحْنُ اقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ“ تنهنجو توهين ساڻ
پنهنجو آهي پاڻ، آڏو عجيبن ڪي.

وڙير سڀ وٿاڻ، يار ڪارڻ جت جي،
”الله بڪل شئي محيط“، اي آريائي اهياڻ
سڀ ۾ پنهنون پاڻ، ڪينهي پڻو پروڇ ري“

هاڻ جيڪڏهن پرينءَ کي پسڻ لاءِ، پنهنجو پاڻ سڃاڻجي ته ان جو
طريقه ڪار ڇا آهي؟

ڪنهن به شيءِ کي سمجهڻ لاءِ اسان پنهنجن پنجن حواسن کي
استعمال ڪندا آهيون، پر ڇا پرينءَ کي پسڻ لاءِ به انهن حواسن تي ڀروسو
ڪري سگهجي ٿو؟.... نه بلڪل نه.... لطيف سائين فرمائي ٿو:
”اڪيون سي ئي ڌار جن سان پسين پرين کي
بي ڏي ڪين نهار سڄڻ ريسارا گهڻا

هي گاڏها وڪڻي، ڪن ڪي پيا ڳنڍج
تئين ساڻ سٽيج، پريان سنڌي ڳالڙي

هل هئين سين هوت ڏي پيرين پنڌ وسار
قاصيدائي ڪار ڪين رسائي ڪيچ ڪي.

شاهه سائين جي صوفيانه شاعري پڙهڻ کان پوءِ اسان هيٺين نتيجن تي پهچون ٿا:

1. شاهه لطيف ”نظريه وحدت الوجود“ جو قائل آهي.
2. انسان جو وجود خدا جي وجود کان الڳ ڪا حيثيت نه ٿور ڪي.
3. ڪائنات جي هر شئي خدا جو مظهر آهي.
4. خدا تعاليٰ کي سڃاڻڻ لاءِ پنهنجي ذات جو عرفان ضروري آهي يعني جن پاڻ کي سڃاتو۔ ان ڄڻ خدا کي سڃاتو.
5. خدا سڃاڻڻ لاءِ انساني حواس ناقص آهن، ان لاءِ اندر جي اکين جي ضرورت آهي.
6. جڏهن انسان کي ذاتِ باري تعاليٰ جو عرفان حاصل ٿيندو آهي ته ان مان سڀ بيچينيون ۽ بيمقارايون ختم ٿي وينديون آهن ۽ ”مڪمل سکون“ جي حالت ۾ اچي ويندو آهي.

شاهه لطيف جي مجازي شاعري

مون کي ماءُ مجاز پياري جيئن پڇيو
ورد وضيفا وسريا، رهي ڪانه نماز
هيئن ٿو بحري باز چائي چنبن ۾ ڪيو.

سنڌ جي هن سدا حيات شاعر، حقيقت جي اعليٰ درجي تي پهچڻ کان اڳ، مجاز جون ڪيتريون ئي منزلون طءُ ڪيون. جانب جي جلوي سندس جيءَ کي جهوري وڌو.

عشق، سندس اندر جو سکون برباد ڪري ڇڏيو پنهنجي بيچيني کي دور ڪرڻ لاءِ هو جهر جهنگ جهاڳڻ لڳو. پنهنجي اندر جو احوال هن ريت ٿو بيان ڪري:

”ڪامان، پچان، پچران، لچان ۽ لوچان،
تن ۾ توڻس پرينءَ جي پيان نه ڍاپان.
جي سمنڊ منهن ڪريان، توءَ سرڪيائي نه ٿئي“

ڪامان پچان نه مران، سڙان ساري رات،
هن پٺائي کي وجهي، ڪر پريان جي تات

سيخون سنڌيون سڄڻين، اُڀرن آڏيءَ رات،
 نه کين هٿ ۾ نه ساٿ، ڏيهائيو چنگ چڙهان“
 پنهنجي پرينءَ جي جلوي جي عڪاسي ڏاڍي سهڻي انداز سان ڪئي
 اٿس. سڄڻ جي هار سينگار ۽ سونهن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:
 جهڙا گل گلاب جا، تهڙا مٿن ويس،
 چوٽا تيل چنبيليا، ها ها، هو هميشه
 پستو سونهن سيد چوي، نينهن اچن نيش،
 لالن جي لبيس، آڻڻ، اکر نه اُجهي.
 هڪ جمال پسند انسان کي جسماني سونهن ۾ سڀ کان وڌيڪ اڪيون
 متاثر ڪنديون آهن. شاهه لطيف مومل جي اکين کي تيز تيرن سان تشبيهه
 ٿو ڏئي جن ايترن کي ته ڪنو جوانهن پرديسين جون قبرون قائم ٿي ويون:
 ”گجر کي گجميل جون تيز تڪيون تيرن،
 هڻي حاڪمن کي زور ڀريون زبرون
 ڪاڪ ڪنڌيءَ قبرون پسو پر ڏيهين جون“

—
 ”مومل کي مجاز جا، اکين ۾ الماس،
 نه کي عامر نه خاص، جي وٽاسي وڍيا.“
 شاهه سائين انهيءَ خيال جو هو ته اندر جي آڙاه کي عالم آشڪار نه
 ڪجي، ان لاءِ ڪيڏي مهل نهائين کان نينهن سڪڻ جي تلقين ٿو ڪري ته
 ڪيڏي مهل چوي ٿو ته ”توڙي چڪن چاڪ، ته به آه نه سلج عامر سين“.
 پنهنجي قوت برداشت بابت چوي ٿو:

مون جيئن پنهنوءَ سين، جي هُونوءَ ملاقات،
 وجهي ٻانهن وات، هوند رجن ۾ ريھون ڪريو.
 شاهه لطيف رجن ۾ ريھون ته نه ڪيون، باقي ايترو ضرور چيائين ”عقل،
 مت، شرم، ٽيڻي نينهن نهوڙيا“ عقل جو عشق وارن سان ڪهڙو ڪم؟ جتي
 عشق پير پاتو اتي عقل جي ڪهڙي جاءِ؟
 شاهه لطيف جي سرن ۾، مجاز جو ذڪر سڀ کان وڌيڪ سر مومل راڻي
 ۾ آهي ۽ سڀني سورمين کان وڌيڪ مومل جي حسن جي تعريف، ڪئي
 اٿس. سندس حسن ۽ لباس جي تعريف ڪندي چوي ٿو:
 ”جهڙا پانن پڻ، تهڙيون سايون مٿن شالون،

عطر ۽ عنبير سين، تازا ڪيائون تن،
 مڙهيا گهڻو مشڪ سين، چوٽا ساڻ چنڊن،
 سنهن ربي سون سين، سندا ڪامڻ ڪن،
 ڪيائون لال لطيف چئي، وڏا ويس وڊن،
 منجه مرڪٽس من، سوڍي سين سڱ ٿيو.

مجازي محبت ۾ سڀ کان وڌيڪ عذاب ڏيندڙ ”محبوب جو انتظار“ آهي. سندس اوسيئڙي ۾ ننڍن حرام ٿيو وڃن ۽ ماڻهو ائين ٿو محسوس ڪري ته اجهو ٿو مران. شاهه لطيف انهيءَ ڪيفيت کي مومل جي واتان هيئن ٿو بيان ڪري:

”شمع ٻاريندي شب، پرھ باڪون، ڪڍيون،
 موٽ مران ٿي مينڌرا، راتنا ڪارڻ رب،
 تنهنجي تات طلب، ڪانگ اڏاير ڪاڪ جا“

وٽ سوريندي ولها، ويو تيل ٻريه
 موٽ مسافر سپرين، چانگي تي چڙهي،
 راڻي لاءِ رڙي ويئي وهامي راتڙي

جي پرين آهي ته سڀ ڪجهه آهي. محبوب آهي ته ملڪيت آهي. جڏهن محبوب گڏ هوندو آهي ته دنيا جي هر شئي وٺندي آهي. هر طرف حسن ئي حسن نظر ايندو آهي ۽ ماحول ۾ سنگيت جا سر پيا ٻڌڻ ۾ ايندا آهن، پر جڏهن محبوب نه آهي ته هر شئي اوڀري پئي لڳندي آهي. قدرت جا حسين نظارا بي معنيٰ ٿي ويندا آهن. هار سينگار زهر ٿي پوندو آهي ۽ حسن به ڪوماڻجي ويندو آهي. مومل جي زباني سيد چوي ٿو:

”ڪاڪ ڪڙهي وٺ ويا، ٻرئا رنگ رتول
 تو پڄاڻان سپرين، هيئنڙي اچن هول
 جي مون سين ڪيئي، قول سي سگها پاڙج سپرين،

ڪاڪ ڪڙهي وٺ ويا، ٻرئا محل ماڳ،
 سوڍي جي سرتيون، وڌيس وه ويراڳ،
 سورن لائيا سانگ، سگهو مودج سپرين.

عاشق جي زندگيءَ جو ڏيئو محبوب جي محبت جي ڪري روشن هوندو آهي، جانب آهي ته جان به آهي، سڄڻ آهي ته ساهه به آهي. جانب کان سواءِ جيئن ڪهڙو هوندو آهي؟ محبوب کان سواءِ ته ماڻهو پاڻ کي مٿل

ٺي سمجهندو آهي. لطيف سائين چوي ٿو ته اسان عاشق ته مثل آهيون، اسان سان به ماڻا ٿا ڪريو اهو مناسب ته نه آهي فرمائي ٿو:

”ڪاڪ ڪڙهي وٺ وٺا، لوٺو لڊاڻو

تو پڄاڻان سپرين، آڻڻ اجهائو

مٿين سين ماڻو مناسب نه مينڌرا.“

عاشق جي جان مال سڀ ڪجهه سندس محبوب جو هوندو آهي، جيڪڏهن محبوب رسي وڃي ته مال ملڪيت ۽ گهر گهاٽ ڪي ڇا ڪبو؟ سڀ ڪجهه پرينءَ تي قربان ڪري ڇڏبو ايتري قدر جو جان به پرينءَ تان قربان ٿيڻ لاءِ ٿي ته آهي. شاه سائين فرمائي ٿو:

”حال قربان، مال قربان، گهوريان لڊاڻو

فدا ٿي، فقير جو شل رسي مَ رائجو

مٿين سين ماڻو مناسب نه مينڌرا.“

شاه سائين جي مجازي شاعريءَ جو پهلو انتهائي دردناڪ آهي، جنهن ۾ رڻڻ ۽ رڻڻ آهي، سڙڻ ۽ پڇڻ آهي ۽ انتظار جي اذيتناڪ ڪيفيت آهي، جنهن ۾ روح رڙي ٿو ساڻ سڙي ٿو ۽ جان جلي ٿي. جنهن ۾ عقل اڏامي وڃي ٿو شرم ختم ٿي وڃي ٿو ۽ انسان چرين جي آچار بنجي پوي، اهو سڀ ڪجهه سهڻو آهي ۽ صبر سان سهڻو آهي. اندر جي ڦٽن کي عوام جي اڳيان کولڻ ڪڇائي آهي. برهه جي باهه ۾ پيچي راسن ٿيڻ کان پوءِ ٺي ماڻهو عشق جي پهرينءَ منزل ۾ ڪامياب ٿيندو آهي.

شاه سائين به جڏهن عشق جي پهرينءَ منزل تي پهتو ته کيس پرين مليو ۽ شاه چيو:

”جنين ڪارڻ مون، تڙپو چارا پوڄڻا،

پنير اميدون، سي ٺي سڄڻ آيا.“

جڏهن لطيف سائين کي وصل نصيب ٿيو ته هو عشق جي پهرئين پيڙهي چڙهي چڪو هو، يعني مجاز کان حقيقت ڏانهن وڃي چڪو هو هن ٺي ۾ طرف سڄڻ ٺي سڄڻ نظر اچڻ لڳو. ڪيڏانهن وڃڻ جي ضرورت ٺي نه هئي فرمائي ٿو:

”ڪيڏانهن ڪاهيان ڪر هو چئوڏس چٽاڻو

منجهن ڪاڪ ڪڪوري منجهن لڊاڻو

رائو ۽ رائو ريءَ، زائي بڻو ناه ڪو“

شاه لطيف جي شاعريءَ تي مذهبي اثرات

اسلام دين فطرت آهي ۽ شاه لطيف به فطرت جو ئي شاعر آهي. اسلام انسان ذات جي ڀلائيءَ لاءِ جيڪي قدر ڏنا آهن، اهي سڀ شاه لطيف جي شاعريءَ ۾ موجود آهن. ان کان علاوه اسلام جا بنيادي نقطا يعني حق جي سر بلنديءَ لاءِ قرباني ڏيڻ وغيره سڀ احسن طريقي سان موجود آهن. لطيف سائين الله جي هيڪڙائي ۽ وڏائي بابت چوي ٿو:

اول الله عليہ اعليٰ عالم جو ڏٺي،
 قادر پنهنجي قدرت سين قائم آهي قدير
 والي، واحد، وحدہ، رازق رب رحيم،
 سو ساراه سڄو ڏٺي، چئي حمد حڪيم،
 ڪري پاڻ ڪريم جوڙين جوڙ جهان جون.

الله صرف هڪ آهي هو قادر مطلق آهي ۽ سندس قدرت ۾ ڪير به شريڪ نه آهي. جن به سندس هيڪڙائي ۾ شرڪ ڪيو آهي گمراه ٿي ويا. لطيف سائين فرمائي ٿو:

وحده لا شريڪ له ايءُ هيڪڙائي حق،
 ٻڌائي ڪي ٻڪ، جن وڏو سي ورسا

الله جي هيڪڙائي مڃڻ کان پوءِ انسان لاءِ اهو ضروري آهي ته حضرت محمد ﷺ کي الله تعاليٰ جو آخري نبي سمجهي، وحدانيت سان گڏ رسالت هڪ لازمي جز آهي. خدا تعاليٰ قرآن ۾ هن کائنات جي خلقت جو سبب ٻڌائيندي چوي ٿو ته ”اي محمد ﷺ جيڪڏهن آئون توکي نه خلقيان ها ته هيءُ کائنات نه خلقيان ها.“ انهيءَ آيت جو تفسير ڪندي لطيف سائين چوي ٿو:

وحده لا شريڪ له، جان ٿو چئين ايءُ
 تان مڃ محمد ڪارڻي، نرتون منجهان نيءُ
 تان تون وڃيو ڪيئن، نائين سر پين ڪي

يعني جيڪڏهن توکي الله تي ايمان آهي ته حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ کي هن کائنات جي تخليق جو سبب سمجهه شاه سائين اڳتي هلي فرمائي ٿو:

وحده لا شريڪ له، جڏهن چيو جن
 تن مڃيو محمد ڪارڻي، هيجهه ساڻ هيڻ
 تڏهن منجهان تن، اوتڙ ڪو نه اولڻو

الله ۽ رسول تي ايمان آڻڻ لاءِ صرف ڪلمو پڙهڻ ڪافي نه آهي، پر پوري يقين سان شرڪ کان توبه ڪجي. لطيف سائين فرمائي ٿو:

ان پر نه ايمان، جيئن ڪلمي گو ڪونائين
دغا تنهنجي دل ۾، شرڪ ۽ شيطان،
منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهيس.

الله ۽ رسول تي ايمان کان پوءِ انسان کي قيامت جي ڏينهن تي يقين رکڻ گهرجي ۽ اهو به يقين رکڻ گهرجي ته ان ڏينهن الله تعاليٰ انصاف ڪندو ۽ اسان جي گناهن جا شاهد اسان جي خلاف شاهدي ڏيندا. لطيف سائين فرمائي ٿو:

وحده لا شريك له، ٻڌيءَ نه ٻوڙا
ڪِ تو ڪنهن نه سٺا، جي گهٽ اندر گهوڙا
ڳاڙيندين ڳوڙها، جت شاهد ٿيندءِ سامها

شاهه سائين هن دنيا کي عمل جو ميدان ٿو چوي، جنهن جو نتيجو قيامت جي ڏينهن ملندو، جيڪڏهن اسان جا عمل صالح هوندا ته اسان کي خدا تعاليٰ جي خاص ڪرم سان نوازيو ويندو. شاهه سائين فرمائي ٿو:

وحده لا شريك له، اي وهائج وي
ڪٿين جي هارائين، هنڌ تنهنجو هي
ڀاڻا چنڊءِ، پي، پري جابر جنت جو.

الله رسول ۽ قيامت تي ايمان فرض آهي. انهن کان پوءِ عملي فرضن جو وارو اچي ٿو، جن لاءِ قرآن پاڪ ۾ سڀ کان وڌيڪ نماز لاءِ تاڪيد ڪيل آهي.

وحده لا شريك له، چئي چوندو آءُ
فرض، واجب، سنتون، تنبيهن، ترڪ مَرِ پاءِ
توبه سنڌي تسبيح، پڙهڻ سان پڄاءِ
نانگا پنهنجي نفس کي، ڪا سئين راه سونهاءِ
ته سنڌي دوزخ باهه، تو اوڏيائي نه اچي.

نماز پڙهڻ لاءِ يا ٻين عبادتن لاءِ پهرين انسان کي پنهنجي خودي ۽ انا کي ختم ڪرڻو آهي. جيسين تائين انسان جي اندر ۾ غرور، تڪبر، حرص ۽ وڏائي جهڙا غليظ عنصر هوندا، تيسين تائين هن جي ڪابه عبادت قبول نه پوندي نماز لاءِ پهرين پنهنجو اندر اجارڻو آهي ۽ پوءِ اها مڪمل خشوع ۽ خضوع سان ادا ڪرڻي آهي. لطيف سائين فرمائي ٿو:

جان جان پسين پاڻ کي، تان تان ناه نماز
سڀ ويڃائي ساز تھان پوءِ تڪبير چئو
جان جان پسين پاڻ کي، تان تان ناه سجود
ويڃائي وجود، تھان پوءِ تڪبير چئو

اسلام امن جو دين آھي، ان ۾ اڳرائي ڪرڻ حرام آھي، جنھن بہ
اڳرائي ڪئي آھي، انھيءَ خطا کاڌي آھي. شاھ سائين فرمائي ٿو:
هُوَ چوئڻي تون مَ چئو واٽئون ورائي
اڳ اڳرائي جو ڪري خطا سو کائي
پاند ۾ پائي، ويو ڪيني وارو ڪينڪي

اسلام انسان کي تقويٰ ۽ پرھيزگاري سيکاري ٿو. عبادتن جو ھڪ
مقصد اھو بہ آھي تہ انسان پنھنجي نفس تي ضابطو رکڻ سکي ۽ پنھنجي
پاڻ کي ڪنھن اعليٰ مقصد لاءِ وقف ڪري ڇڏي. شاھ سائين جي رسالي ۾
جا بجا نفس ڪشي لاءِ تاڪيد فرمايل آھي.

لائي خنجر، ”لا“ جو ھيءُ خَچَر کي ھڻ
سڌ جون، سيد چئي، وٿون سڀ وڪڻ
پير پروڙي ڪڻ، تہ ھڻڻ ۾ ھوري ھين

شاھ لطيف جي شاعري تي مذھبي اثرن جو جائزو وٺڻ مھل ھينين
ڳالھين جو پتو پوي ٿو:

1. شاھ لطيف خدا جي وحدانيت جو قائل ھو.
2. ھن کي رسول اڪرم ﷺ جي آخري پيغمبر ھئڻ تي پورو ايمان ھو.
3. پرين کي پسڻ لاءِ معرفت کي ذريعو بنايو اٿس، پر شريعت جي اصولن
کي بہ نظر انداز نہ ڪيو اٿس.
4. قيامت جي ڏينھن تي سندس پورويقين ھو.
5. الله جي رحمت مان مايوس نہ ٿيڻ جو درس ٿو ڏي.
6. تزڪيہ نفس لاءِ عبادتون ضروري آھن، پر عبادتن ڪرڻ کان پھرين
انسان کي پنھنجي اندر اجارڻ جي تلقين ٿو ڪري.
7. ھٺ، غرور ۽ وڏائيءَ کان پاسو ڪرڻ جي تلقين ٿو ڪري.

شاھ لطيف جي شاعريءَ ۾ جدوجھد

ڪرڪڻا لاھي، سُڪ نہ ستا ڪڏھين
اوسيئڙو آھي، ڪاھوڙين کي پنڌ جو

شاه لطيف پنهنجي شاعريءَ ۾ جتي ٻين ڪيترن ئي اعليٰ انساني قدرن جو پرچار ڪيو آهي، اتي جدوجهد يا عمل جي اهميت تي به تمام گهڻو زور ڏنو اٿس.

انساني زندگيءَ جو هر لمحو با مقصد آهي ۽ هر گهڙي قيمتي آهي. پر جڏهن ان زندگيءَ جو ڪو خاص مقصد متعين ڪجي ٿو ته انسان کي پنهنجي پاڻ ۾ ڪجهه تبديليون آڻڻيون پون ٿيون ۽ ڪا حڪمت عملي ترتيب ڏيڻي پوي ٿي.

پنهنجو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ انسان کي سڀ کان پهرين سستي ۽ غفلت مان جان چڏاڻي پوي ٿي. حد کان وڌيڪ نند انسان لاءِ هاجيڪار آهي. تنهن ڪري انسان کي سڀ کان پهرين هن شئي مان جان چڏاڻي آهي. شاه سائين فرمائي ٿو:

اي ڪم ڪميٽن، جئن سمهن پير ڊگها ڪري
لوچين چو نه لطيف چئي هاري لڙ هون
ننڊان نياڳين کي اوڀالا اچن
سي پنهنن ڪو پچن؟ جي سنجي رهن سمهي

نند مان جان چڏائڻ ڪافي نااهي. پنهنجي مقصد جي باري ۾ هر قسم جي ڄاڻ رکڻ ضروري آهي. ان لاءِ هر قسم جي غفلت ۽ ڪوتاهي ڏاڍي مهانگي پوندي آهي. ڇو ته ڪڏهن ڪڏهن کي ضروري ڳالهين ڏاڍي ماٺ مٺ پڙهي وينديون آهن ۽ انسان کي خبر به نه پوندي آهي. شاه لطيف چوي ٿو:

غفل غفل ڇوڙ تون ڪنءِ اٿاسين اوجهرين
چپاتا چڙهي وٺا، وڃي پهتا توڙ
غشين نند اڪوڙ جمر وڻن ۾ واڪا ڪرين

جڏهن انسان هر قسم جي سستي ۽ غفلت کان جان چڏائي ته ان کي پنهنجي مقصد ماڻڻ لاءِ پنهنجي ڪم ۾ جنبي وڃڻ گهرجي. جڏهن ڪم جي شروعات ڪجي ٿي ته ان کان پوءِ نيون نيون سوچون ذهن ۾ اچن ٿيون ۽ عمل منجهان ئي رهنمائي حاصل ٿئي ٿي. شاه لطيف فرمائي ٿو:

وه مَ منڏ پٺور ۾، ڪرڪو واڪو وس
بانهي پاروچن جي. گولي! چڏم گس
ڏورن منجها ڏس. پندءِ هوت پنهور جو

مقصد ماڻڻ آسان ڪم نه آهي. ان لاءِ هر قسم جي قرباني ڏيڻي پوي ٿي.

ڪڏهن حالتون بلڪل سازگار نه هونديون آهن ته ڪڏهن انسان کي ٻڪ ۽ بيماري هڻي نشتو ڪري وجهنديون آهن. اهڙين مايوس ڪُن حالتن کي ڏسي ڪيترائي انسان پنهنجي مقصد تان هٿ ڪڍي ويندا آهن ۽ سڪ ۽ آرام پسند ٿي پوندا آهن. اهڙن ماڻهن کي شاھ لطيف ”سڌڙيا ماڻهو“ چيو آهي. جيڪي پنهنجي مقصد کان وڌيڪ پنهنجي جان کي منو ڪندا آهن. پاڻ فرمائين ٿا:

سڌاڻتي سڀڪا، بک نه باسي ڪا
جيئهي ٿيهي ذات جي جنبش ڪانهي جا
مون سين هلي سا، جاجي منو نه ڪري

مقصد سان محبت ڪندڙ ماڻهو ڪڏهن به حالتن کان نه گهٻرائيندا آهن، جڏهن به حالتون شديد مخالفت ڪنديون آهن ته انهن جي ڪم ۽ جدوجهد ۾ به شدت اچي ويندي آهي. مخالفت ۽ حوصلا شڪني انهن لاءِ جدوجهد ڪرڻ جو وڌيڪ اتساهه پيدا ڪندا آهن، ڇو ته هنن جي ذهن تي بس هڪ ئي ڌن سوار هوندي آهي. اها آهي، مقصد جو حصول، شاھ لطيف فرمائي ٿو....

جنءِ جنءِ ٽپي ڏينهن، تنءِ تنءِ تائيان پنڌ ۾
ڪو اڳانجهو نينهن، ٻانڀڻ ٻروچ سين

جدوجهد ڪندڙن جي ذهن کي اهو احساس مسلسل ستائيندو رهندو آهي ته وقت تمام گهٽ آهي، منزل تمام پري آهي. وسيعا محدود آهن ۽ جيءُ جڏو آهي. اهڙين حالتن ۾ ٿورڙي وقت ۾ گهڻو ڪجهه ڪرڻو آهي. سڪ ۽ آرام کي تياڳ ڏئي، جان جلائي به مقصد حاصل ڪرڻو آهي. شاھ سائين فرمائي ٿو:

تنءِ ٿڌيءَ ڪاه، ڪانهي ويل وهرج جي
متان ٿئي اونداھ، پير نه لهين پرينءَ جو.

پنهنجي مقصد ماڻڻ لاءِ انسان کي پنهنجا سڀ وسيعا ڪتب آڻڻا پوندا آهن. پنهنجي هر شئي قربان ڪرڻ کان به ڪونه ڪيپائبو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ائين ٿيندو آهي، جو ماڻهو وٽان آهستي آهستي سڀ وسيعا وڃڻ شروع ٿيندو آهن. ايتري قدر جو جسم به ساٿ نه ڏيندو آهي. پر مقصد تي ايتري گهري نظر هجڻ گهرجي جو پنهنجي خون جي آخري قطري تائين به جدوجهد جاري رکجي. اها ڳالهه شاھ لطيف سسئيءَ جي وatan هيٺين ٿو چواڻي....

”مليا ته ملندياس، نه ته گهوري جان جتن تان.“

پنهنجي جدوجهد جي دؤران پوئتي موٽڻ جو تصور به نه ڪرڻ گهرجي ۽ مقصد جان کان به وڌيڪ اهم هجڻ گهرجي. مقصد جي راهه ۾ مرڻ ڪنهن به حالت ۾ بي مقصد نه آهي... شاهه لطيف فرمائي ٿو:

موٽي مران مَ ماءُ، موٽڻ کان اڳي مران
لڇي لالن لاءِ، شال پنڊيس پير تي

شاهه لطيف جي شاعري انسان کي هر جڳهه تي جدوجهد لاءِ آماده ڪري ٿي. ان جدوجهد جي دؤران جيڪي به مشڪلاتون ۽ سور ملن انهن کي صبر سان سهڻ جي تلقين ڪري ٿو. سُر سهڻيءَ ۽ سُر سهڻيءَ اڳيان، درياءَ جي دهشت آهي، ڪنن جو ڪرڳل آهي، لکين لوهڻيون آهن، رات اونڌاهي آهي ۽ پرين پري آهي، پوءِ به همت ٽٽي هاري

شاهه جي شاعري ۾ سُر سسئي ۾ جدوجهد پنهنجي عُروج تي آهي. سسئي جهڙي نمائي نار جهرن جبلن ۾ اڪيلي آهي، لٽا ليڙون اٿس، پير پٿون اٿس، پر تڏهن به ڪاهي ڪيچ ڏي پئي.

اڳيان ڪرڙا ڏونگر اٿس، مرن جو خوف به اٿس، سج به لهي پيو بڪ ۽ اُڃ کان بيحال آهي، ٽڪاوٽ کان سنڌ سنڌ ساڻو اٿس، پر پوءِ به موٽڻ جي وائي نه ٿي ڪري، جبل سان ڳالهائي ٿي، ان کي پنهنجو حال به ٻڌائي ٿي ته ڪٿي کيس دڙڪا به ڏئي ٿي، چوي ٿي:

ور ۾ ڪونهي ور ڏيرن ور وڏو ڪڻو

نهارينديس نڪري بوتن ڪارڻ بر

آڏو ٽڪرڻ، متان روه رتيون ٿيبن

هوئن جي هاڃي جو دل تي گهرو گهاءُ اٿس ته به پرعزم آهي. پنهنجي بدقسمتي ۽ غفلت تي روئي به پئي تڏهن به حوصلو اٿس ۽ حوصلي کي هر هر ورجائي به پئي.

نماڻي جي نجهري روئڻ ۽ راڻو

ڪنل جي قلب ۾ قرب جو ڪاڙهو

هوئن لاءِ هاڙهو سڀ رڱنديس رت سان

مطلب ته شاهه سائين وٽ مقصد کي ماڻڻ لاءِ حوصلي ۽ همت سان گڏ هر قسم جي قرباني ڏيڻ تمام ضروري آهي. جيڪا راهه متعين ڪجي ان تي سختيءَ سان عمل ڪجي پوءِ ڇا به ٿي پوي

ونئو ويڄ وات، ڪنڌ مَ ڦيرج ڪيڏهين

لوڻي ڦيرلپاٽ، لڳنديءَ لطيف چي.

سچل سرمست

سچل سرمست جي شاعري معنيٰ، مفهوم ۽ فني لحاظ کان ڪنهن به طرح دنيا جي وڏن شاعرن جي شاعريءَ کان گهٽ نه آهي. سندس شاعريءَ ۾ خاص ڳالهه اها آهي ته هن هر ڳالهه کليءَ طرح چئي ڇڏي آهي ۽ ان ۾ تمام گهڻو بي باڪ ٿي ويو آهي. بقول ڪنهن شخص جي ته ”جيڪڏهن شاهه جي شاعري ڪڪر ۽ مينهن آهي ته سچل جي شاعري جهنگ کي باهه آهي.“ هتي اسان سچل جي شاعري جي صرف ٻن رخن جو مختصر جائزو وٺون ٿا:

سچل سرمست جي صوفيانہ شاعري

سچل سرمست به انهيءَ راهه جو راهي آهي، جنهن تي شاهه عنايت، شاهه ڪريم ۽ شاهه لطيف هلي چڪا هئا. پر هڪ ڳالهه ۾ انهن سڀني کان مختلف آهي. انهن سڀني تصوف جون رمزون مام ۾ چيون آهن، پر سچل سرمست بنا ڪنهن رک رکاءَ جي وڏي واڪي چئي ڏنيون آهن. شاهه لطيف پيشنگوئي ڪئي هئي ته جيڪا ڪُني اسان چاڙهي آهي، ان جو ڍڪڻ هي لاهيندو پر جڏهن ڍڪڻ لاهڻ جو وقت آيو ته سچل سرمست ڍڪڻ ته ڇا پر ڪُني به پيچي پورا ڪري ڇڏي تصوف جي نشي ۾ ايترو ته مست ٿي ويو جو سندس ڪافر هجڻ جون فتوائون به جاري ڪيون ويون. جيڪي شريعت جي پيروي ڪندڙ هوندا آهن، اهي خدا تعاليٰ جو راضيو حاصل ڪرڻ لاءِ جسماني عبادتون ڪندا آهن، پر اهل تصوف، پرين کي پسڻ لاءِ روحاني عمل مان گذرندا آهن ۽ ان وقت ”ڪفر ۽ اسلام“ دين ۽ بي دين“ جي فرق کي مٽائي ڇڏيندا آهن. اها ڳالهه شاهه لطيف به چئي آهي، پر ڏاڍن لڪل لفظن ۾. سچل سرمست انهيءَ ڳالهه کي وڏي واڪي بيان ڪندي چوي ٿو

اتي ڪفر نه اسلام آهي سڀن کي سلام
ڪڏهن ڏسي ڪينڪي، اهو آراڻيو آرام
مذهب مور نه مڃيان، آئون مشرف منجهه مدام
قيد پيچي ظاهر ٿيان، آئون جاري پيان جام
هادي سائين پاڻ، سچوءَ کي عشق ڪيو انعام.

سچل سرمست نظريه وحدت الوجود جو زبردست حامي هو. سندس خيال ۾ هن ڪائنات ۾ صرف هڪ ئي وجود آهي، هي جيڪا وجود جي ڪثرت نظر اچي ٿي، اها اصل ۾ هڪ ئي وجود جا مختلف روپ آهن. اهو

هڪ ئي وجود هر هنڌ حاضر ۽ ناظر آهي ۽ سندس شان اعليٰ ۽ اُتم آهي.
سچل سائين چوي ٿو:

الله الله ڇو ڪرين. پاڻ ئي الله ڄاڻ،
”سچو“ سائين هڪڙو ناهي شڪ گمان

سچل سرمست جي خيال ۾ واحد وجود پنهنجو روپ بدلائي هن
ڪائنات جو روپ اختيار ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي جلوي کي ظاهر
ڪيائين. سچل سرمست انهيءَ وجود کي مخاطب ٿيندي چوي ٿو:

پول نه ٻي ڪنهن پل، تون ته آدم ناهين،
لکيو ٿو لاتون ڪرين، جيئن باغ اندر بلبل.

سچل سرمست پاڻ کي به انهيءَ ازلي وجود جو حصو ٿو سمجهي ۽
پنهنجو پاڻ کي ٻيو ڪجهه سمجهڻ لاءِ تيار نه آهي. هو نوري ۽ ناريءَ جي
چڪر کان پاڻ کي بچائيندي چوي ٿو:

آهيان آئون اسرار

جيڏيون مون کي ڪير ٿيون پانئين،
نوري ناري ناهيان، آهيان رب جبار.

ٻانهون پانءِ مَ پاڻ، تون ئي مالڪ ملڪ جو
”لاخير في عبد“، اهو اٿئي اهيان.

سچل سرمست، حسين بن منصور حلاج کان تمام گهڻو متاثر هو ۽
سندس نظريي ”انا الحق“ کي تمام گهڻو ڳايو اٿس. حسين بن منصور حلاج
کي هڪ دفعي ڪنهن چيو ”تون پيغمبريءَ جي دعويٰ ٿو ڪرين؟ منصور
کيس جواب ڏنو ”افسوس جو تو منهنجو شان گهٽايو آهي، آئون ته خدائيءَ
جي دعويٰ ٿو ڪريان!“ سچل سرمست به سندس پيروي ڪندي چوي ٿو:

ايجهه ڪم ڪريجي، جنهن وچ الله آپ بڻجي،
مار نغارا انا الحق ڏا، سولي سر چڙهيجي،
وچ ڪفر اسلام ڪڏاهان، عاشق تان نه اڙجيجي
سبحاني مان اعظم شاني، سچو سر سليجي.

يعني، آئون اهو ئي حق آهيان ۽ منهنجو شان اعليٰ آهي.

سچل سرمست عشق کي انساني زندگيءَ لاءِ تمام اهم ٿو سمجهي ۽ چوي ٿو ته
عشق انسان جو رهبر آهي، جيڪو کيس ذات حقيقي تائين پهچائي ٿو. انسان کي
جيڪڏهن ڪنهن رهبر جي ضرورت آهي ته اهو عشق ئي آهي. فرمائي ٿو:

عشق هي امام ميرا، ديگر امام ڪيا هي،
ميخانہ مين هوا، جرء يا جام ڪيا هي،
بنير عشق دي، ڏوجها ڪوئي ڪمال نهين،
نهين جو عشق، ته اي دوست تيڏا حال نهين.
عشق حقيقيءَ ۾ عاشق کي هر قسم جي قرباني ڏيڻي پوي ٿي. ايتريقدر
جو عشق جي باهر ۾ سڙي خاڪ به ٿيڻو پوي ٿو. سچل سرمست انهن عاشقن
جي خاڪ پنهنجي اکين ۾ وجهڻ لاءِ تيار آهي. چوي ٿو:
خاڪ عاشق دي اڪيان وڃ، سرمه جوڙڪي پيسين،
عاشق سو جو سرمه ٿيوي ڳالهه آهين دي ڪيهي.
ايهي عجب جيهي.

اهل تصوف وٽ دنيا جون ظاهري ريتون ۽ رسمون توڙڻ تمام ضروري
آهي. دنيا سان گڏ هلڻ وارو شخص ڪڏهن به ذات حقيقي کي سمجهي نه ٿو
سگهي. شريعت ۾ آهي ته انسان خدا جو ٻانهو آهي، پر سچل چوي ٿو:
توڙ رواج ۽ رسمون ساريون، مرد ٿئين مردانو
وهه سچل ڪي ٻانهپ وارو شملو ٻڌ سهانو.
سچل سرمست به ٻين عارفن وانگر ظاهري علم کي ناقص چيو آهي.
جيڪي ماڻهو رڳو ڪتاب کڻي ويٺا فتوائون ڏيندا آهن، انهن کي مشورو
ڏيندي چوي ٿو:

قاضي ساڙ ڪتابان ڪون هڻ، مرشد ايويڻ فرمايا،
آپ سڃاڻ ته تون ڪيا هيئن، عرف نفسه پرجهايا،
”سچل“ راه ڪفر دا سانوڻ، مرشد آپ بتايا.

قاضي من سچ آڪان تينون، چوڙ مسائل مصلّا،
آءُ پيويڻ هڪ سرڪي مٺ دي، مول نه ٿيويڻ مٺا،
”سچل“ جنهن حق حاصل نه آهي، راه ڪون اوڀلا.

جڏهن هر طرف حق آهي، جڏهن هر هنڌ حق آهي ۽ جڏهن سڀ
ڪجهه حق آهي ته پوءِ ڪيڏانهن وڃڻ جي ضرورت نه آهي. بس ان کي
ڏسڻ، پسڻ ۽ سمجهڻ جي ضرورت آهي. سچل فرمائي ٿو:

ڪيهي ڪمبي، ڪيهي قبلي، اهي ته سڀ بهاني،
مين ڪيويڻ نيت ڪمبي دي ڪران، پير ميڏا ميخاني،
”سچل“ آپ سائين فرمايا، ٿيوو حق مستاني.

ظاهر دارن تي ڪڏهن ڪڏهن ته ايترو ڪاوڙجي ٿو پوي جوانهن کي
گهٽ وڌ ڳالهائڻ کان به ڪونه ٿو ڪيڀاڻي. چوي ٿو:

عشق پيوسي زور زور ڪت مليلان دي ٺوڙ ٺوڙ
زيران زيران ڪيهان پڙهيوني، هن حرامي نور نور
لڪ لڪ ڪاغذ ڪتوني ڪالي، هن ڪتابي چور چور.

سچل سرمست ڪيترن ئي جڳهين تي خدا سان مخاطب ٿيو آهي، ۽
ڪٿي ڪٿي ته ان کي ميارون به ڏنيون اٿس.

خدا تعاليٰ کي چوي ٿو ته تون ئي آهين جيڪو ازل کان وٺي روپ
بدلائيندو ٿو اچين، ڪڏهن پينمبر ٿي ٿو اچين ته ڪڏهن امت، ڪڏهن
عاشق ٿي ٿو اچين ته ڪڏهن معشوق:

موسيٰ ٿي وٽ ڪيتوئي ڪشالي، آپ ڪون آپ ڏٺوئي ڏڪالي،
عيسيٰ ٿي وٽ دم دي نالي، مويان نون ڦير جواندا هئين،
وچ حلاج دي ڪيتوئي نظارا، "اناالحق" دا وٽ ماريوئي نغارا،
ايڏون اوڏون ڪر پسارا، آپ ڪون آپ مراندان هئين.

سچل سرمست جي شاعريءَ ۾ ايتري ته بي باقي آهي جو سندس
پوئلڳ ويچارا، ان جي تشريح ڪرڻ لاءِ مشڪل ۾ پئجي ويا آهن.
سچل سرمست جي حقيقي شاعري پڙهڻ کان پوءِ اسان هن نتيجي تي
پهچون ٿا:

1. سچل سرمست به شاهه لطيف وانگر نظريه "وحدت الوجود" جو زبردست
قائل هو.

2. ڪائنات جي هر شيءِ خدا جي وجود جو حصو آهي.

3. ذات حقيقيءَ کي سڃاڻڻ لاءِ عشق تمام ضروري آهي.

4. حق تائين پهچڻ لاءِ ظاهري علم ناڪص آهي.

سچل سرمست جي مجازي شاعري

انسان جو سونهن سان ازلي ناتو آهي. اها سونهن چاهي قدرتي نظارن
جي هجي يا محبوب جي جوڀن جي، انسان هميشه انهيءَ تي مست رهيو
آهي. سونهن کان سواءِ انسان هميشه پنهنجو پاڻ ۾ ڪا ڪوٽ محسوس
ڪئي آهي. ان ڪوٽ کي پورو ڪرڻ لاءِ هو هميشه حسن جي ڳولا ۾ سرگردان
رهيو آهي. ۽ جڏهن حسن ملي ٿو وڃي ته ان جو لازمي نتيجو عشق ئي
نڪرندو آهي. ڇو ته عشق، حسن جو رد عمل آهي. جڏهن حسن پنهنجو وارَ

ڪري ٿو ۽ انسان عشق جي پنڌ جو پانڌيٿڙو بنجي ٿو ته هن دنيا ۾ ڪيئي تبديليون اچن ٿيون. انسان جي زندگيءَ سان لاڳاپيل سڀئي لطيف فن. عشق جي ڪري ئي وجود ۾ اچن ٿا. اهو عشق ئي آهي جيڪو انسانن کي شاعر، سنگ تراش، مصور، سنگيت ڪار ۽ فنڪار بنائي ٿو. اهو عشق ئي آهي جنهن جي ڪري قومن جون ثقافتون وجود ۾ اچن ٿيون. اهو عشق ئي آهي، جنهن جي ڪري ڪيتريون ئي معاشرتي تبديليون اچن ٿيون. عشق، انسان کي ڪلڻ ۽ روئڻ سان گڏ جيئن به سڀڪاري ٿو ۽ انسان جي دل ۾ گداز پيدا ڪري ٿو جيڪو شاعري جو سبب به بنجي ٿو.

اها سونهن، سوڀيا، اهو عشق جو درد ۽ فراق، اهي هجر ۽ وصل جون راحتون، اهي سڙڻ ۽ پچڻ جا تجربا، مطلب ته اهي سڀ وارداتون جيڪي عاشق تي ٿين ٿيون، اهي شاعري جو روپ وٺي، ٻين انسانن کي به انهن جهانن جو سير ڪرائينديون آهن.

سچل سرمست جي مجازي شاعري به انهن سڀني ڳالهين سان ڀرپور آهي. سندس سموري ڪلام خاص ڪري ڪافين ۾ حسن جي تعريف، درد جون دانهون، وڇوڙي جا وڻلاپ ۽ عشق جي باهه جا آلا نمايان نظر ايندا. انسان جڏهن مجازي عشق جي آڙاهه ۾ پڇي راس ٿئي ٿو تڏهن هو حقيقي عشق ڏانهن قدم وڌائيندو آهي.

سچل سرمست به حقيقي عشق جي منزل تي پهچڻ کان اڳ، مجازي عشق جي گهاٽي ۾ پيڙيو ويو جنهن کيس تمام گهڻو ايڏاءُ ڏنو جنهن جو عڪس اسان سندس شاعري ۾ ڏسي سگهون ٿا.

مجازي عشق جي شروعات گهڻو ڪري پرينءَ جي جلوي پسڻ سان ٿيندي آهي ۽ ان ۾ سڀني کان پهرين، انسان اکين کان متاثر ٿيندو آهي. سچل کي به پنهنجي پرينءَ جي اکين حيران ڪري ڇڏيو:

انهن جادوگر اکين بيران ڪيوسي،
انهن نيٺن سنڌي نازن، حيران ڪيوسي.

سچل جڏهن انهيءَ حيرانگي مان نڪتو ته کيس خبر پئي ته سندس ساٿ ته سوگهو ٿي چڪو آهي! انهيءَ حقيقت جي انڪشاف سچل کي زارو زار روئڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو:

چشم جي چمڪار ساھ منهنجو سوگهو ڪيو
ويهي واترين تي، روتان زار و زار
هوت اچج هيڪار اڳڻ آسروند جي.

سچل جڏهن پنهنجي پرينءَ کي چڱي طرح ڏٺو ته هن کي اها خبر پئي
 ته اکين سان گڏ ٻي به ڪا شيءِ آهي. جيڪا دل کي سوگهو ڪري ٿي:
 اڪيان ڪنڊيان، ابرو ڪنڊيان، وال پي ڪنڊي ڪنڊي
 ڪڏان ڪڏان چٽڪا چڙيندي ماريه اتون منڊي
 جڏهن عاشق اکين جي انگ ۾ اڙندو آهي ته هن کي پنهنجي دل تي
 ڪوئي اختيار نه رهندو آهي ۽ هر وقت پرينءَ جا پور پچائيندو رهندو آهي.
 سندس ياد جيءَ کي ايترو جهوريندي آهي جو ماڻهو پنهنجا سڀ هٿيار ڦٽا
 ڪري ڇڏيندو آهي:

حُج ڦٽي ڪير هاڻي،
 ماريه تنهنجي ماڻي، الله ڄاڻي،
 ويئي ڏسان وات اوهاڻ جي،
 آئون ڀلي پاڻي، الله ڄاڻي،
 راتيان ڏينهان يار سڄڻ ميان،
 تن توڻي ڏي تائي، الله ڄاڻي.

جڏهن عاشق جي دل ڪسجي ويندي آهي ته سندس سک ۽ آرام ڦٽي
 پوندو آهي، بي چيني ۽ بي قراري ايتري وڌي ويندي آهي، جو اکين مان آب
 جاري ٿي ويندو آهي. سچل پنهنجي ڪيفيت هيئن ٿو بيان ڪري:
 ڍوليا تولءِ ڍٽ ۾، آئون وتان ويڳاڻي،
 راتو ڏينهان اوتيان، پنٺين مان پاڻي.

ويئي ڪڙهان ڪاڪ تي، آئيندو ۽ الله،
 گهڙي اوهاڻ جي ٿي گهران، ڇت اوهاڻ جي چاه.

سچل پنهنجي محبوب جو انتظار به ڪندو رهيو ۽ جذباتي ۾ به جلندو
 رهيو. جڏهن فراق جي ڦٽن جو عذاب سهڻ کان وڌيڪ ٿي ويو ته سچل
 اوچنگارون ڏيئي روئڻ لڳو:

ڦٽ فراق جا روز ڦٽن ٿا، ڇاڪ اندر جا روز چڪن ٿا،
 سي ته محبت جون آهن مارون مارون
 درد منجهارون مون دانهون ڪيڙون،
 عرش عظيم کان لنگهي پار پيڙيون
 يار سچل جون اوچنگارون، اوچنگارون،

جڏهن انسان، عشق جي انتها تي پهچندو آهي ته هو پنهنجو سڀ

ڪجهه قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندو آهي. مال ملڪيت، سر ۽ ساهه قربان ڪرڻ سان گڏ هو پنهنجي آزادي به قربان ڪري ڇڏيندو آهي. آزادي جنهن کي دنيا جي عظيم نعمت چيو وڃي ٿو اها به سچل جي اڳيان ڪا حيثيت نه ٿي رکي. هن لاءِ سڀ ڪجهه پنهنجو پرين آهي. چوي ٿو:

ٻانهن جي آئون ٻانهي آهيان، ساري سڀ ڄمار
هيءُ سر صدقي توتان، تو تئون، سسي سان ڪپار.

سچل پنهنجي وقت جو وڏو عالم پڻ هو. هن ٻين علمن حاصل ڪرڻ سان گڏ، انسانن جي تاريخ به پڙهي هئي. سڀ کان وڌيڪ متاثر انهن ماڻهن کان ٿيو هو جن محبت جي ميدان ۾ پنهنجو سڀ ڪجهه لٽائي ڇڏيو هو. پنهنجي شاعري ۾ انهن مانجهي مردن جو ذڪر ڏاڍي سوز سان ڪيو اٿس:

”ڪيئي سر ساهه ساجن لئي، مٿي سوريءَ، سهايا ها،
ورھ جي وات تي ويرن، ڪلهن ڪئون ڪنڌ ڪپايا ها،

تتي موٽڻ جو مھڻو هو، وڏي ڪنهن تاو تايا ها،

مٿا ميخاني تي مستن، وٽيءَ جي وٽ وڌايا ها،

سٿو هن نينهن جي نعري گھڻن جا سر گنوايا ها،

”سچو“ تون صدقي ٿي تن تئون، جن هي رنگ لايا ها.“

سچل جڏهن مجازي عشق جو اڻانگو سفر طئي ڪري حقيقي عشق ڏانهن قدم وڌايو ته هن کي هر طرف محبوب ٿي محبوب نظر آيو هن کي ڪيڏانهن وڃڻ جي ضرورت ٿي نه پئي. ورھ ۽ وچوڙي جا سور ويندا رهيا ۽ پاڻ طالب جي بجاءِ مطلوب بنجي ويو!

هٿ هٿ آهي صورت منهنجي، ٺاه نه ڪو پيو ٺاهيان،

پنهنجو پاڻ ئي سان يار ”سچو“ ٿي نيهن اهو ئي لاهيان.

ڪجهه عروضي شاعر

خليفو گل محمد گل هالائي

سنڌي غزل ۾ خليفني گل جي حيثيت هڪ بائيڪار شاعر واري آهي. سندس جنم 1808ع ۾ ٿيو جڏهن ته هن 1855ع ۾ وفات ڪئي. هو عربي ۽ فارسيءَ جو وڏو ڄاڻو هو ۽ سندس خاندان پڻ وڏو علم جو صاحب هو. جيتوڻيڪ گل کان اڳ ئي غزل جي شروعات ٿي چڪي هئي پر خليفني گل ئي ان جا صحيح معنيٰ ۾ خد و خال واضح ڪيا ۽ ان کي هڪ وڌيڪ معياري ۽ بهتر رنگ روپ ڏنو. بقول

شيخ عبدالرزاق راز جي ته ”غزل ۾ هن خالص سنڌي قدرن کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ غزل ۾ فارسييت جي بدران سنڌيت کي ڪم آندو آهي. سنڌي ماحول، سنڌي ثقافت ۽ سنڌي مزاج کي غزل ۾ سموهڻ جي هڪ وڏي ڪوشش ڪئي آهي. اجنبيت ۽ غيريت مٽائڻ جو سعيو ڪيو آهي. حيثيت جي اعتبار کان ته غزل فارسي هيئت جي مطابق آهي، پر فڪري ۽ ٻوليءَ جي لحاظ کان سندس غزل سنڌيت جي بلڪل قريب آهن.“ گل هڪ لحاظ کان غزل جي روايتي گهاٽڙيتي کي ته نه ڇيڙيو، پر ان جي ٻوليءَ کي ضرور مٽايو ۽ ان ۾ سنڌي رنگ پيدا ڪرڻ جي پريور شعوري ڪوشش ڪئي. جيتوڻيڪ هو ان جي شروعات ڪندڙ هو، تنهن ڪري هو سنڌي غزل کي مڪمل سنڌي بڻائڻ ۾ ڪامياب نه ٿيو ۽ ڪٿي ڪٿي هن پاڻ به فارسي ترڪيبون ۽ تشبيهون ڪم آنديون آهن.

ڏسڻ سان تنهنجي اي باغ حسن مون کي سِرِ تا ٿي گل
تنهنجو مک گل، زلف سنبُل، منهنجي دل جيئن گلِ لال.

....

تنهنجي ڏني بُت بحر ٿيو منجهه شوق شادي شهر ٿيو
تيا ذوق حاصل جاڻِ من، دلڙي ڪلي ٿي باغِ باغ.

گل جي غزل جو هڪ اهم ۽ سڀ کان اهم پاسو اهو ٿي آهي، ته هن غزل جي روايتي اصطلاحن، ترڪيبين ۽ مزاج کي تبديل ڪيو. ان کان علاوه هن غزل جي اهم خوبي تغزل کي به قائل رکيو جنهن سان غزل جي نفاست ۽ ترنم جو حسن به برقرار رهيو. غزل کي سنڌي مزاج مطابق بڻائڻ واري گل جي پهرين وڪ کي منزل تائين وٺي وڃڻ جو ڪم اياز ڪيو ۽ هن غزل جي مزاج کي بلڪل ۽ قطعي بدلائي ڇڏيو.

گل سنڌيءَ جو پهريون صاحبِ ديوان شاعر هجڻ ڪري به سنڌي غزل جي روايت ۾ نهايت اهم آهي. هن فارسي ۽ عربيءَ بجاءِ خود سنڌي الف-ب جي اکرن تي ردیف قائم ڪيا ۽ انهن مطابق ديوان تيار ڪرڻ جو ڪارنامو ڪيو. جيتوڻيڪ هن اصلاحي ۽ اخلاقي موضوعن کي به غزل جو حصو بڻايو آهي، پر هن غزل جي ڪلاسيڪل موضوعن عشق ۽ تصوف کي ئي مرڪزي حيثيت ڏني.

آخوند محمد قاسم

آخوند قاسم علم عروض تي مڪمل دسترس رکندڙ شاعر هو. پاڻ 1806 ۾ پراڻن حالن ۾ پيدا ٿيو ۽ 1881ع ۾ لاڏاڻو ڪيائين. سنڌ جي روايتي

عروضي شاعرن ۾ هن کي خليفي گل کان پوءِ سڀ کان اهم شاعر طور ليکيو وڃي ٿو. ڪن عالمن جو ته خيال آهي ته آخوند قاسم کي خليفي گل کان به وڌيڪ علم عروض جي نزاڪتن جي خبر هئي. هن جي شاعريءَ جو پڻ ديوان شايع ٿيل آهي، جنهن کي ”ديوان قاسم“ جي نالي سان سڏجي ٿو. هيءُ ديوان سڀ کان اول 1875ع ۾ شايع ٿيو. سندس ديوان کي مرزا قليچ بيگ پڻ نئين سر مرتب ڪيو جنهن جي خاص خوبي يا انفراديت اها آهي ته مرزا صاحب پنهنجي مرتب ڪيل هن ديوان ۾ غزلن جا وزن پڻ ڄاڻايا. جڏهن ته هن شرح به لکي آهي. آخوند قاسم جو غزل ان حوالي کان به گهڻي اهميت رکي ٿو ته ان ۾ مڪمل استادانه رنگ جون جهلڪيون ملن ٿيون ۽ ڇاڪاڻ ته هي غزل جي ابتدائي شاعرن مان هڪ اهم شاعر جا غزل آهن، ان حوالي سان انهن جي حيثيت به بنيادي نوعيت جي آهي. هن جي غزل جي خوبي ۾ بندش جي پختگي، ٻوليءَ جي فارسي آميزي، غزل جي روايتي اخلاقي ۽ نصيحت آميز موضوعن جو نپاءُ، عشق محبت جي معاملن جي گهڻ رنگائي شمار ڪري سگهجن ٿيون. هن جي حوالي سان شيخ عبدالرزاق راز لکي ٿو ته ”موضوعاتي اعتبار کان قاسم گل جو رنگ اختيار ڪيو آهي، پر وٽس نه گل جهڙي جذبات جي شدت آهي ۽ نه وري عشق مجازي جو پراثر تصور. قاسم وٽ فڪر جي گهرائي گهٽ نظر ٿي اچي. قاسم جي شاعري ۾ عموماً جذبات، احساسات، ۽ ڪيفيات جو عنصر گهٽ آهي، جنهن ڪري منجهس فڪري بلندي جي گهٽتائي محسوس ٿئي ٿي. سندس شعر ۾ ڪاريگري جو نمونو وڌيڪ آهي ۽ ان ڪري منجهس ٿيڪنڪ ۽ فني اصولن جي پختگي نظر اچي ٿي.“

قاسم جي غزل ۾ جيڪا حسناڪي ۽ سونهن آهي، ان جا هونئن ته ڪئين رنگ آهن، پر ڪجهه رنگ هنن شعرن مان به پسي سگهجن ٿا:

اڄ مروت ۽ وفا، منجهه آدمين آهي الپ،
پڻ صداق ۽ صفا، منجهه آدمين آهي الپ.

غلام محمد شاه گدا

سنڌيءَ جي عروضي شاعرن ۾ هڪ اهم نالو غلام محمد شاه گدا جو به آهي. هو 1826 ۾ پيدا ٿيو ۽ 1905ع ۾ ڏٺيءَ کي پرتو. هن جو پڻ هڪ ديوان ”ديوان گدا“ جي نالي سان ڇپيل آهي، جيڪو سنڌيءَ جي هڪ ٻئي مشهور شاعر رشيد احمد لاشاريءَ سهيڙيو آهي. گدا سنڌيءَ سان گڏ اردو ۽

فارسيءَ ۾ به ڪلام چيو آهي، پر هن جي اهم سڃاڻپ هن جا غزل آهن، جن ۾ تغزل جو رنگ پوري جوين تي آهي. هن کي غزل جي روايتي عروضي رنگ وارن شاعرن ۾ هڪ اهم شاعر طور ليکيو وڃي ٿو. هن جي ڪلام ۾ فارسي لفظ ۽ اصطلاح به آهن، پر پوءِ به سلاست کي محسوس ڪري سگهجي ٿو. هن جو شعر پنهنجي صاف گوئي ۽ ابلاغ سبب گهڻو اثرائتو آهي.

اسان ڪيو عشق جو اظهار پنهنجن ۾ پراون ۾

اسان ڪيو عقل جو انڪار پنهنجن ۾ پراون ۾.

گدا جي غزل ۾ ڪيفيتن ۽ داخلي حالتن جا ڪئين سهڻا چٽ چٽيل ملندا. ٻئي طرف هن جي تخيل ۾ جيڪا رنگيني آهي، سا ورلي شاعرن وٽ ملندي.

مير عبدالحسين سانگي

مير عبدالحسين سانگي سنڌ جي آخري ٽالپر حڪمران مير نصير خان جو پوٽو هو. هي 1851ع ۾ بنگال ۾ ڄائو هو ۽ 1924ع ۾ گذاري ويو. هو سنڌي غزل جي انهن ٽورن شاعرن مان هڪ آهي، جن کي هر دور ۾ ياد رکيو ويندو. سانگي عملي طور تي ته بادشاهه گهراڻي سان تعلق رکندڙ هيو ٿي، پر غزل ۾ به هن جي بادشاهي قاهر رهي. هن کي سنڌي غزل جي شڪل صورت واضح ڪرڻ ۽ ان کي هڪ پرپور شخصيت عطا ڪرڻ جو شرف حاصل آهي. سانگي غزل جو باڪمال شاعر هو. هن غزل جو گهاڙيٽو ته ساڳيو فارسي وارو رکيو، پر ان ۾ سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ماحول استعمال ڪيائين. سانگي پنهنجي غزلن ۾ عشق جي آڙاهه ۾ سڌندو نظر اچي ٿو. هن عشق جون منزلون ڏاڍيءَ بي باڪيءَ سان سر ڪيون. چوي ٿو:

ادا حضرت عشق جي نوڪريءَ ۾

ڏناسون ڏکيا امتحان ڪهڙا.

جڏهن حسن جي فوج جي ٿي چڙهائي،

ويا خاک ٿي خاندان ڪهڙا ڪهڙا.

هن غزل ۾ دنيا جي بي ثباتيءَ جو به ذڪر ڪيو آهي، پر ان ۾ نچ سنڌي اصطلاح ڪم آندا اٿس. پنهنجي دل جي حالت بيان ڪندي چوي ٿو:

”رڌن“ ڪئي ڌور ڌام دل ناتوان تي،

صدما هزار منهنجي رسيا آهن جان تي،

واچوڙي وانگي ڦرندو وتان آئون روزو شب،

آهيان ڪڏهن زمين تي ڪڏهن آسمان تي.

عشق ۾ انسان اڻ سهڻو ٿي ويندو آهي. جيڪڏهن سندس محبوب ڪنهن
 ٻئي سان ٿورو به کلي ڳالهائيندو آهي ته اندر ۾ الڳ ٻڙ شروع ٿي ويندا آهن ۽ دل
 شڪ ۽ گمان ۾ پئجي ويندي آهي. سانگي هن صورتحال تي لکي ٿو
 رقيب سان جڏهن، گفتگو ڪئي ٿي دلبر،
 اٿيا تڏهن دل تي، گمان ڪهڙا ڪهڙا.
 سانگي جانب جي جدائي کان پهرين پرين سان گڏ گهاريو هو. ان وقت
 جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

دلر ٻا گهر ۾ هو ته سڀڪي هو
 نازنين ۾ هو ته سڀڪي هو.

پر جڏهن پرين کانئس جدا ٿي ويو ته سانگيءَ جو سک به ڦٽي پيو ۽ بي
 قراري وڌي ويس. چوي ٿو:

برهه ۾ بي قرار آهيون،
 درد تنهنجي کان داغدار آهيون.

جڏهن سانگيءَ جي دل جي بي قراري اُتي پهتي، جو ماڻهو کيس ”چريو
 چريو“ چوڻ لڳا ته هن کي ان ڳالهه تي ڪوبه افسوس نه ٿيو. هن چيو ته دنيا
 جا جيڪي وڏا ڏاها ماڻهو هئا، اهي به انهيءَ ساڳي ڪيفيت مان گذري چڪا
 آهن، جنهن مان آئون گذري رهيو آهيان. ڏاهن جي باري ۾ چوي ٿو:

نظامي و جامي، و حافظ ۽ صائب
 ٿيا حسن جا مداح خوان ڪهڙا ڪهڙا.

هن پنهنجي خواهش ظاهر ڪئي ته هن کي ڪنهن به شيءِ جي
 ضرورت نه آهي، هن کي صرف هڪڙي شيءِ جي گهرج آهي اها هيءَ آهي:

هن عالم اسباب ۾ مستن وٽ موجود،
 سڀ سور جو سامان هجي، بس پيو نه هجي ڪو
 جنهن لاءِ سڪان ٿو ۽ سٽان ٿو ۽ پڇان ٿو
 مون سان سوچانان هجي، بس پيو نه هجي ڪو.

سانگيءَ جي غزل ۾ نه صرف فني پختگي آهي، پر فڪر جي گهرائي
 پڻ آهي. ان کان علاوه سندس غزل ۾ جيڪا رواني ۽ فصاحت و بلاغت آهي
 اها ڪافي متاثر ڪندڙ آهي. انهيءَ جو سبب اهو آهي جو هن ايراني ماحول
 بجاءِ سنڌي ماحول کي پيش ڪيو.

سانگيءَ غزل ۾ جيڪا جدت پيدا ڪئي، انهيءَ اڳتي هلي نيون

روايتون قائم ڪيون. هن کانپوءِ ايندڙ ڪيترن ئي غزل گو شاعرن سندس انداز اختيار ڪيو ۽ غزل کي نئين رنگيني ۽ دلڪشي بخشڻون.

ادا حضرت عشق جي نوڪريءَ ۾
ڏناسون ڏکيا امتحان ڪهڙا،
جڏهن حسن جي فوج تي چڙهائي،
ويا خاک تي خاندان ڪهڙا ڪهڙا.

هن غزل ۾ دنيا جي بي ثباتيءَ جو به ذڪر ڪيو آهي، پر ان ۾ نج سنڌي اصطلاح ڪم آندا اٿس. پنهنجي دل جي حالت بيان ڪندي چوي ٿو:

دردن ڪئي ڏور ڌام دل ناتوان تي،
صدما هزار منهنجي رسيا آهن جان تي،
واچوڙي وانگي ڦرندو وتان آئون روزو شب،
آهيان ڪڏهن زمين تي ڪڏهن آسمان تي.

عشق ۾ انسان اڻ سهو ٿي ويندو آهي. جيڪڏهن سندس محبوب ڪنهن ٻئي سان ٿورو به کلي ڳالهائيندو آهي ته اندر ۾ آلا هرڻ شروع ٿي ويندا آهن ۽ دل شڪ ۽ گمان ۾ پڙجي ويندي آهي. سانگي هن صورتحال تي لکي ٿو

رقيب سان جڏهن، گفتگو ڪئي ٿي دلبر،
اٿيا تڏهن دل تي، گمان ڪهڙا ڪهڙا.

سانگي جانب جي جدائي کان پهرين پرين سان گڏ گهاريو هو. ان وقت جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

دلر با گهر ۾ هو ته سڀڪي هو
نازنين ڀر ۾ هو ته سڀڪي هو.

پر جڏهن پرين کائڻس جدا ٿي ويو ته سانگيءَ جو سک به ڦٽي پيو ۽ بي قرار ٿي وڌي ويس. چوي ٿو:

برهه ۾ بي قرار آهيون،
درد تنهنجي کان داغدار آهيون.

جڏهن سانگيءَ جي دل جي بي قرار ٿي پهتي، جو ماڻهو کيس ”چريو چريو“ چوڻ لڳا ته هن کي ان ڳالهه تي ڪوبه افسوس نه ٿيو. هن چيو ته دنيا جا جيڪي وڏا ڏاهما ماڻهو هئا، اهي به انهيءَ ساڳي ڪيفيت مان گذري چڪا آهن، جنهن مان آئون گذري رهيو آهيان. ڏاهن جي باري ۾ چوي ٿو:

نظامي و جامي، و حافظ ۽ صائب
ٿيا حسن جا مداح خوان ڪهڙا ڪهڙا.

هن پنهنجي خواهش ظاهر ڪئي ته هن کي ڪنهن ٻي شيءِ جي ضرورت نه آهي، هن کي صرف هڪڙي شيءِ جي گهرج آهي اها هيءُ آهي: هن عالم اسباب ۾ مستن وٽ موجود،

سڀ سور جو سامان هجي، بس پيو نه هجي ڪو
جنهن لاءِ سڪان ٿو ۽ سڙان ٿو ۽ پڇان ٿو
مون ساڻ سو جانان هجي، بس پيو نه هجي ڪو.

سانگيءَ جي غزل ۾ نه صرف فني پختگي آهي، پر فڪر جي گهرائي پڻ آهي. ان کان علاوه سندس غزل ۾ جيڪا رواني ۽ فصاحت و بلاغت آهي اها ڪافي متاثر ڪندڙ آهي. انهيءَ جو سبب اهو آهي جو هن ايراني ماحول بجاءِ سنڌي ماحول کي پيش ڪيو.

سانگيءَ غزل ۾ جيڪا جدت پيدا ڪئي، انهيءَ اڳتي هلي نيون روايتون قائم ڪيون. هن کانپوءِ ايندڙ ڪيترن ئي غزل گو شاعرن سندس انداز اختيار ڪيو ۽ غزل کي نئين رنگيني ۽ دلڪشي بخشيائون.

ڪجهه جديد شاعر

شيخ اياز (1923-1997)

سنڌ ڌرتيءَ کي اهو فخر حاصل آهي ته ان هميشه اهڙين عظيم ۽ مهان شخصيتن کي جنم ڏنو آهي، جن پنهنجي شخصيت کي وساري سندس سيند سڃاڻي آهي. هن ڌرتيءَ جي ڪڪ هميشه ساڻي رهي آهي ۽ هر دؤر ۾ منجهانئس مانجهي مرد جنم وٺندار هيا آهن.

شيخ اياز سنڌ ڌرتيءَ جي ويهين صديءَ جي وڏي ۽ وڏي ادبي تخليق آهي اسان کي جيترو فخر سنڌ ڌرتيءَ تي آهي، اوترو ئي سندس تخليق تي به آهي. سنڌي ٻولي ۽ شاعريءَ تي شيخ اياز جو وڏو احسان اهو آهي جو هن، ان کي دنيائوسي ۽ قديم روايتن کان نجات ڏياري، ان ۾ جدت پيدا ڪئي ۽ ان کي نوان رنگ ۽ روپ بخشيا.

سندس شاعري موضوعي توڙي معنوي لحاظ کان گهڻ پاسائين آهي. هن تمام گهڻن موضوعن تي لکيو آهي ۽ ڀرپور انداز سان لکيو آهي. سندس شاعريءَ تي تبصرو ڪرڻ لاءِ تمام گهڻي تحقيق ۽ وقت جي ضرورت آهي. هتي صرف سندس ٽن اهم موضوعن تي مختصر تبصرو ڪجي ٿو:

سندس شاعري ۾ رومانيت

شيخ اياز رومانيت جو اعليٰ پايي جو شاعر آهي. محبت کان سواءِ ته هن دنيا ۾ ٻيو ڪجهه آهي به ڪونه هو جيڪڏهن ڌرتي جي ڳالهه ڪري ٿو ته ان ۾ محبت ئي آهي. جڏهن قوم جي ڳالهه ڪري ٿو ته ان ۾ به محبت آهي. مطلب ته سندس شاعري جو سرچشمو محبت ئي آهي. هڪ هنڌ لکي ٿو:

”جنهن محبت نه ڪئي، سواي اياز زندگي جي گنهگارن مان آ.“

هن ته خدا کي سڃاڻڻ لاءِ به پنهنجي محبوب جي حسن کي ذريعو بنايو آهي. چوي ٿو:

”اسان سوال ڪيو هو خدا به آهي ڇا؟
اوهان جو حسن، انهيءَ جو جواب آ سائين.“

سندس روماني شاعري ته تبصرو ڪندي محترم امير علي چانڊيو لکي ٿو: ”اياز پنهنجي روماني شاعريءَ ۾ پنهنجي قوم جواني جي جذبن جو اظهار نهايت خوبصورت انداز ۾ ڪيو آهي. پوءِ اهو خواه غزل هجي، نظم هجي يا گيت هجي. اياز نهايت فنڪاريءَ سان ۽ خوبصورت انداز ۾ سنڌي شاعري ۾ Taboo جي پابندين کي جهنجهوڙيو آهي. اهڙي قدم کڻڻ لاءِ هو ڪو Vulgar نٿو ٿئي، بلڪ روايت جو هڪ تسلسل آهي، جنهن کي ڪٽي هُو اڳتي هلي ٿو. ليڪن روايت جي اهڙي تسلسل کي ورتڻ لاءِ جيڪو ڏاڻو گهرجي، سواياز وٽ ڀرپور انداز ۾ ملي ٿو ۽ هُو ان کي ڀرپور انداز سان نڀائي ٿو. اها ڪيڏي نه وڏي ڳالهه آهي جو اياز روايت کي نئون روپ به ڏئي ٿو ۽ ان ۾ جدت به پيدا ڪري ٿو. هو اوڀرن ۽ ڌارين لفظن جي بدران مقامي ۽ مانوس لفظ ڪتب آڻي ٿو.“

هيٺيون شعر سندس انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪري ٿو:

”رات اسان رابيل سنگهي سين، هن جي تن سان پيٽ ڪئي سين،
رنگت روپ ۾، ون واس ۾ مٺو يار ”اياز“ مٿيو.“

اياز جي عمر جو ڪوبه حصو محبت جي خوشبو کان خالي نه رهيو. محبت کي زندگيءَ لاءِ تمام ضروري سمجهيو اٿس. چوي ٿو:

”ڪنهن ڪاريءَ ڇڳ تي رات ڪٽي ڪنهن ڳاڙهي ڳل تي پاڪ ڪٽي،
ائين وقت ڪٽيو ائين عمر لتي، سڀ سانگ سڄايو آ پيارا.“

شيخ اياز جي روماني شاعري، محبت جي قدِيم ۽ جديد تصور جو حسين امتزاج آهي. تصوف ۾ مجازي محبت کي حق تائين پهچڻ ۽ پاڻ

سڃاڻڻ جو ذريعو سمجهيو ويندو آهي. شيخ اياز به اها ساڳي ڳالهه ڪندي چوي ٿو:

”هاڻ آئون به تون، لڳو مون تان مامرو
تون ئي پنهنجي پنڌ ۾ آهين هوت پنهنون،
تون ئي پير پٿون، تون ئي ڏونگر ڏورين.“

يا وري سر سهڻي ۾ چوي ٿو:

”ڇا مون پنهنجي پاڻ کي، تو ۾ سڃاتو؟
منهنجو توسان سانورا، ننه ننه جو ناتو
مون توکي پاتو يا مون پاتو پاڻ کي؟“

شيخ اياز روايتي محبت جو قائل هوندي به محبت جي جديد تصور کي اپنايو آهي ۽ ان کي تمام گهڻو ڳايو اٿس.

اياز جو محبت جو جديد تصور سگمنڊ فرائڊ (Sigmund Freud) جي نظريي مطابق آهي، جنهن ۾ جنس (Sex) کي محبت ۾ تمام گهڻي اهميت ڏني وڃي ٿي. (جنس کان بغير محبت جي تصور کي ”افلاطوني محبت“ (Platonic Love) چيو وڃي ٿو هن نظريي جو قائل هجڻ جي ڪري شيخ اياز جو محبوب هڪ عام عورت آهي، جيڪا سونهن ۽ سوپيا ۾ ته سڀني کان سرس آهي، پر ڪنهن ٻئي ستاري جي مخلوق نه ٿي لڳي. ان ڪري اياز ان لاءِ عام فھر ۽ نيون تشبيھون استعمال ڪيون آهن.

هن جديد تصور ۾ جسماني خوبصورتِي، انساني امنگون، ۽ جنسي تشنگي وغيره اهم جاءِ والارين ٿيون. اياز ويهين صديءَ جي شاعر هجڻ جي حيثيت ۾ انهن تصورن کي نه صرف اپنايو آهي، پر انهن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ روشناس ڪري محبت جي دقيانوسي قدرن کي پڻ جهنجوڙيو آهي. سندس هي سٽون انهيءَ ڳالهه جو ثبوت آهن:

”ڇٻ ڇميءَ لاءِ ايريا، سامهون آهي چوٽيئن چنڊ،
ڪهڙو سندر سڀو آهي، جيون جو سڀو“

”تنهنجي ڇاتي آتي آتي، نيٺ به تنهنجا نينڊ،
دانهون دانهون تنهنجون ٻانهون، پيار پلين تي چو“

هتي اياز پنهنجي محبوب جي جذبن جو اظهار ائين ڪيو آهي، جڏهن ته انساني عضوا به ڳالهائيندا آهن، اهي جذبن جي شدت کان بي تاب آهن، جڏهن ته اهي ازل کان پياسا آهن ۽ اڃا اُجهائڻ لاءِ آتا آهن.

جنس (Sex) انساني زندگي ۾ بنيادي اهميت جي حامل آهي. هن جذبي کي مطمئن ڪرڻ به ايترو ئي ضروري آهي، جيترو بڪ ۽ اُڃ کي ختم ڪرڻ. جيئن بڪ ۽ اُڃ تي مڪمل ضابطو محال آهي، تيئن هن جذبي تي به مڪمل ضابطو ممڪن نه آهي. ان تي جيتريون پابنديون وڌيون وينديون آهن، اهو اوترو ئي وحشي ٿي ويندو آهي. اياز هن حقيقت کي پنهنجي شاعريءَ ۾ ڏاڍي بي باڪي سان نروار ڪيو آهي. چوي ٿو:

”جهليلر هن کي جهول ۾، وجهي ڳچيءَ ڳٽ،
لهي ويس لڄ پري، لبن مٿان لت،
پرين سارو پٽ، ڇهي جهان ڪيترو“

”پيارينر پنهنجي اکين مان شراب،
چني ڏنير پنهنجي چين مان گلاب.“
”نه آ ڪو حسين جسم جهڙو ثواب،
گهنگهار آهيان، مگر لاجواب.“

اياز پنهنجي محبوب جي جسماني خوبصورتِي ۽ ميلاپ جو ذڪر ڪرڻ وقت به جماليات جو خاص خيال رکي ٿو. هن وٽ جنس براءِ جنس نه آهي، پر جنس به هڪ آفاقي حسن جو جلوه آهي. سندس هيٺين سٽن ۾ جنسيات ۽ جماليات جو حسين سنگم آهي:

”ڪارا ڪڪر اپ ۾، وسڪارو ۽ وڄ،
منهنجا منڙا هن گهڙيءَ، ڇاتيءَ کان نه ڇڄ،
مون سان بيهي ڀڄ، برساتين ۾ بره جي.“

”ميهڙ تنهنجا هٿ، چڪن ساهه سرير مان،
مون ۾ چيد چهاو سان، آڏيءَ رات آگٽ،
وره انوکي وٽ، جهٻڙ سان جرڪي پوي.“

اياز مجازي محبت کي، دنيا جي هر قيمت کان اُتر سمجهيو آهي. هن وٽ پرينءَ جو شباب هجي، چنگ و رباب هجي، پوءِ هن کي دنيا جي ڪنهن به شيءِ جي پرواهه نه آهي:

”هر حقيقت کان مٿي آهي مجاز
هر عبادت کان چڱو آهي شباب.“

”هان ڪٿو ساري خُداڻي پئي اٿو
مون ڪنيو آهي، فقط چنگ و رباب.“

سندس شاعري ۾ وطن دوستي

شيخ اياز جي شاعري جو ڳچ حصو معروضي حالتن جي ڪري وجود ۾ آيو. هن هر دؤر ۾ سنڌ سان ظلم ٿيندي ڏٺو. ڪڏهن سنڌ جي وسيلن جي ڦرلٽ ڪئي ويئي ته ڪڏهن سنڌي ٻوليءَ کي ختم ڪرڻ جون سازشون ڪيون ويون. ون يونٽ جي زماني ۾ ته انتها ٿي ويئي، جنهن به سنڌ جو نالو ٿي ورتو ان کي غدار ۽ اسلام دشمنيءَ جا لقب ٿي مليا. ون يونٽ جي خلاف جدوجهد ڪندڙن کي جيلن ۾ بند ڪري مٿن ٿاڙچر ڪيا ويندا هئا. انهيءَ صورتحال شيخ اياز کي ٻڙيائي ڇڏيو ۽ هن آزاديءَ جا گيت وڏي واڪي ڳائڻ شروع ڪيا. چوي ٿو:

”هي ماڻهو وه جو ڍڪ ٿيا، جيئن لڪ لڳي تيئن رڪ ٿيا،

اڄ آزاديءَ جي نعري سان، سڀ درد ويا دلگيرن جا“

سنڌ کي هيسائڻ لاءِ جڏهن ڪات ڪهاڙا ڀاڙيا ٿيا ته اياز چيو:

”ڪاتيءَ هيٺان ڪنڌ، پوءِ به نعرا نينهن جا،

سنڌڙيءَ جو سوڳنڌ، مرنداسين پر مُرڪندي“

اهڙي صورتحال ۾ ڪئين ڪونڌر ڪسجي ويا ۽ ڪئين گهوت ڳاهيل ٿيا ته اياز چيو:

”آ مهڪ هوا ۾ مينديءَ جي، سي گهوت اچن ٿا، ڳاهيل ٿي،

جي لال لهو ۾ ليٽڙ جي، اڄ رُت جي ريت نپاڻن ٿا.“

اهڙي ماحول ۾ ڪافي حد تائين مائوار ٿي ويئي. گيتن جي گونجار بند ٿي ويئي، مانجهين جي للڪار بند ٿي ويئي، پر اياز جي گفتار بند نه ٿي ۽ چيائين:

”اڃان رُج مان رڙ اچي ٿي، اچي ٿي،

متان ائين سمجهين، مٿا مور سارا.“

نيٺ جدوجهد رنگ لاتو ۽ ون يونٽ جو بند ٿڌو فتح عوام جي ٿي، جن وڏيرن ۽ پيرن ون يونٽ ٺهڻ لاءِ تجويزون ڏنيون هيون، انهن جي دانگي لهي ويئي ۽ شيخ اياز چيو:

”اڄ لال لهوءَ جي سرگرم ٿي، ٿي ڌرتي منهنجي رقص ڪري،

منهن هيڊ ٿيا غدارن جا، بي شرم وڏيرن پيرن جا.“

”هر ڏوڪي جي ديوار ٽٽي، ان جي سر سر سان نه ملي،
اڄ ڊوڙي هرڪو ديوانو ٿو، کولي بند اسيرن جا.“

اياز جي شاعريءَ جو اتساه سنڌ ۽ سنڌي عوام آهي. هو سنڌ سان بي
انتها محبت ڪري ٿو. سنڌ جي مٽي، سنڌ جون ڍنڍون، سنڌ جا جبل، سنڌ
جا پکي، سنڌ جا ماڻهو مطلب ته هراها شيءِ جنهن جو تعلق سنڌ سان آهي،
اها اياز جي شاعريءَ جو اهم موضوع آهي. سنڌ کي عبادت جي حد تائين
چاهي ٿو لکي ٿو:

”سنڌ ديس جي ڌرتي ماما، توتي پنهنجو سيس نمابان، مٽي ماڻي لايان،
ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين، توکي چشمن چايان، مٽي ماڻي لايان.“

پنهنجي وطن جي خوبصورت نظارن کي ته دنيا جي هر شاعر ڳايو
آهي، پر اياز جي عظمت ان ۾ آهي ته هن پنهنجي ڌرتيءَ جي معمولي ۽
ايڏائيندڙ شين کي به اهڙي فنڪارانه انداز سان پيش ڪيو آهي جو پڙهندڙ
دنگ رهجي وڃي، چوي ٿو:

”جت لڪ لڳي، جت آڪ ٽپن
سو ديس مسافر منهنجو ڙي
جت سج ڦلا ٿي نڪري ٿو
۽ آڱ آلا ٿي نڪري ٿو
جت ڏينهن ڪڙهائي جيئن ڪڙهن،
سو ديس مسافر منهنجو ڙي

هي انداز دنيا جي ڪنهن ورلي شاعر ۾ ملندو، ڇو ته دنيا جي گهڻو
ڪري سڀني شاعرن، پنهنجي ديس جي گلن کي ڳايو آهي، ٿڌڙي هير کي
ڳايو آهي، پر اياز سنڌ جي آڪن کي ڳايو آهي، سنڌ جي ساڙيندڙ لڪن کي
ڳايو آهي، واريءَ جي طوفانن کي ڳايو آهي، مطلب ته اياز سنڌ جي هر ذري
ذري کي پنهنجي شاعريءَ جو موضوع بنائي پنهنجي محبت جي انتها ثابت
ڪئي آهي.

تاريخ ۾ گهڻو ڪري ائين ٿيو آهي ته پنهنجي ڌرتيءَ سان بي انتها
محبت ڪندڙ ماڻهن کي باغي ۽ غدار قرار ڏنو ويو آهي. شيخ اياز کي به تي
پيرا ڪوٽن ۾ قيد ڪيو ويو، اياز مڃي به ٿو ته هو ڏوهي آهي هو چوي ٿو:

مان ڏوهي هان، مان ڏوهي هان،
مون ڪيئي ڏوه ڪيا آهن.

هي ڏوه نه آ، آڪاس ڇڏي
مون پريت لڳائي ڌرتيءَ سان؟

مون ذات انوکي آندي آ،
تي تند وڙهي تلوارن سان؟

ها اها ذات ئي آهي، جنهن تلوارن سان مقابلو ڪيو آهي، اها ڌرتيءَ
جي محبت ئي آهي، جنهن اياز کي ازلي محبت جو پيغامبر بنايو آهي. آخر
پراياز چوي ٿو:

”سنڌ کان سواءِ منهنجي شاعري اجائي آ،
ڪائنات جي خوشبو سنڌ ۾ سمائي آ.“

سندس شاعريءَ ۾ انسان دوستي

هي سائنسي دؤر آهي، اڄ دنيا هڪ ننڍي شهر جو روپ ڌاري چڪي آهي.
دنيا جي هڪ ڪنڊ ۾ ٿيندڙ ڪنهن اهم واقعي جي خبر دنيا جي ٻي ڪنڊ ۾
منٿن ۾ پهچيو وڃي. تنهن ڪري هن دؤر کي ”بين الاقوامي دؤر“ به چيو وڃي ٿو.
اياز به هن دؤر جو شاعر آهي. سندس عقابن اڪيون دنيا جي اهم واقعن
جو مشاهدو ڪنديون رهيون آهن. هڪ اعليٰ آدرشي انسان هجڻ جي ناتي،
اياز دنيا جي هر مظلوم جو ڏک پنهنجو ڏک سمجهيو آهي ۽ انهن تي ٿيندڙ
هر ظلم جو ايڏا محسوس ڪيو آهي، چوي ٿو:

”جنهن تي به ٿيو جنهن وقت ٿيو جنهن جاءِ ٿيو
سو مون تي ظلم ٿيو آهي،
ڪا ٻانه وڏي مون دانهن ڪٿي، جو ڪانه ڪپيو
سو منهنجي ڪنڌيءَ جو آهي،
ڪوئي به گُٺو جيڪو به چرو جنهن تي به هليو
سو منهنجيءَ رٿ رتو آهي.“

انساني محبت جون به منزلون آهن. پهرين هو صرف هڪ شخص
يعني پنهنجي محبوب سان محبت ڪري ٿو، ان کان پوءِ هو پنهنجي ڌرتيءَ
۽ پنهنجي قوم سان محبت ڪري ٿو. ان کان پوءِ جيڪا محبت جي منزل
اچي ٿي، اها زمان، مڪان، قوميت، مذهب ۽ ٻوليءَ کان مٿاهين محبت
هوندي آهي. هن ۾ انسان دنيا جي هر مظلوم سان محبت ڪري ٿو. هر ظالم

سان نفرت ڪري ٿو هر آزاديءَ جي تحريڪ جي حمايت ڪري ٿو ۽ هر آمر کي ننڍي ٿو. هيٺين بيت ۾ اياز نازي جرمنيءَ جي شڪار ٿيل معصوم ڇوڪريءَ کي مخاطب ٿي چوي ٿو:

اٿئي منهنجي پينٽري ڏورانهين اڀلا
 اڃ جو منهنجي گهاٽو مان، رت ڪيا ريل،
 انهن ۾ تنهنجا، سهسين سڌڪا ٿو سٿان.
 اياز پنهنجي دؤر ۾ موت جو پيانڪ رقص شروع کان ئي ڏسندو رهيو هو. ٻي جنگ عظيم، سرد جنگ، ٽين دنيا ۾ آزاديءَ جون تحريڪون ۽ انهن کي ڪچلڻ لاءِ آمريڪا جا سفاڪ ۽ وحشي فوجي جيڪو ڪجهه ڪندا رهيا آهن، اياز اهو سڀ ڪجهه گهرين نظرن سان ڏسندو رهيو هو. ۽ اهي سڀئي گهاٽا پنهنجي ڇاتيءَ تي به محسوس ڪندو رهيو هو. ويٽنام جي آزاديءَ واريءَ ويڙهه بابت لکي ٿو:

”هنوئي هر جاءِ آزاديءَ جو مورچو
 لکين نينگر نينگريون، مرڻ جيئن لاءِ،
 ڪانٽر پير نه پاءِ، جي تو پياري جندڙي“
 هن پنهنجي ديس ۾ به ڏٺو ته استحصالِي ٽولا غريب عوام جو رت چوسي رهيا آهن، ته هن پنهنجو پاڻ کي انهن مظلوم انسانن سان واڳي ڇڏيو:
 ”آئون اوهان سان آهيان، دڪي انسانو!
 جيسين ڊهي، ڏير ٿئي، ظالم زمانو
 ڪونڌر ڪسانو پيڙهيون پيڙيل پورهيتو“
 اياز مظلومن جو ساٿاري آهي. هو ظالمن جي اکين ۾ اڪيون وجهي سچ چوي ٿو. هو جڏهن انسان کي انسان تي ظلم ڪندو ڏسي ٿو ته ماٺ رهي نٿو سگهي ۽ چوي ٿو:

او انسان!
 او انسان!
 ڪنهن کي ٿو مارين!
 هي جو ماڻهو جو ٻچڙو آ،

اٿئي فرئنگ يارهن ورهين جي يهودي ڇوڪري هئي، جيڪا نازي جرمنيءَ ۾ ماري ويئي هئي. جنهن جي ڊاٽري ڪيٿيرن ٽي زبانن ۾ ترجمو ٿي چڪي آهي. هنوئي ويٽنام جي گاديءَ جو هنڌ آهي.

هي جو پٿر کان ڏاڍو آ،
ڪونيل کان به ڪچڙو آ.

او حيوان!

او حيوان!

ڪنهن کي تو مارين!

هن جو تو سان وير به ڪهڙو

هن جو ديس به ساڳي ڌرتي،

هي به ته ماڻهو آ تو جهڙو

او نادان!

او نادان!

ڪنهن کي تو مارين!

هو ظالم کي تنبيهه به ڪري ٿو ته مظلوم کي ظلم کان نجات حاصل
ڪرڻ لاءِ همٿائي به ٿو. جڏهن مظلوم ظالم جي پاڙ پتي ٿو تڏهن اياز کي به
سرهائي ٿئي ٿي ۽ انهيءَ پر پنهنجي جيت ٿو پانڌي.
”جنهن وقت به ڪنهن جو طوق ٽٽو

مون ائين سمجهيو

ڄڻ منهنجي گردن هلڪي ٿي،

اي دنيا پر جا محڪوم اي مظلوم،

محڪوميءَ مان ڪو به چٽو

مون ائين سمجهيو، منهنجي گردن هلڪي ٿي.“

تنوير عباسي

اعليٰ انساني قدرن ۾ سونهن ۽ سچ به اهڙا قدر آهن جيڪي هميشه
انسان جي توجه جو مرڪز رهيا آهن. هر سٺو انسان انهن ٻن قدرن کي
حاصل ڪرڻ گهري ٿو. پر انهن ٻنهي قدرن جي خلاف هڪ مضبوط ۽
سگهاري قوت هميشه برسر پيڪار رهي آهي. ان هر دؤر ۾ سونهن تي غلبو
حاصل ڪري ان کي ذاتي ملڪيت بنائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ سچ
کي چيپائي ۽ ڪچلي، ڪوڙ جي حڪمراني قائم ڪرڻ جي ڪوشش
ڪئي آهي. اها طاقت آهي ”بدي“

بديءَ جو ساٿ ڏيڻ وارن ٽولن ۾ استحصالِي گروهه، مفاد پرست مذهبي
رهنما ۽ حڪمران طبقا پيش پيش رهيا آهن.

بديءَ جي قوتن جي خلاف ”سچ“ هميشه اڏول رهيو آهي. اهو ڪڏهن به ختم نه ٿيو آهي. جيڪڏهن وقتي طور هن ڪٿي شڪست کاڌي آهي ته اها شڪست ڪنهن دائمي فتح جو روپ وٺي ۽ ڪو نئون سچ بڻجي وري پئي ظاهر ٿي آهي.

سچ ڪڏهن به ختم ٿيڻو ناهي. چاهي هن کي ڦاسي تي لٽڪايو وڃي، تيل جي ڪڙاهي ۾ ڪاڙهيو وڃي، گهاٽي ۾ پيڙهيو وڃي، گوليءَ سان اڏايو وڃي يا لانگ ٻوٽن سان چيپيائيو وڃي، ته به سچ امر آهي ۽ امر رهندو، چو ته سچ جا ساٿاري آهن. فنڪار اديب، شاعر، ڪلاڪار ۽ محبت ڪرڻ وارا ماڻهو.

اسان جي سنڌ ڌرتيءَ کي هي فخر حاصل آهي ته ان هميشه اهڙا انسان پيدا ڪيا آهن، جن سچ سان ساٿ نڀايو آهي. جن ”سچ جي ساٿارين“ پنهنجي قلم جي ذريعي سچ جو مان رکيو ”ڊاڪٽر تنوير عباسي“ به انهن مان هڪ هو. تنوير عباسي ڊاڪٽر هو ۽ عام طور تي اهو سمجهيو ويندو آهي ته ڊاڪٽر کي مريض جي درد جو احساس نه ٿيندو آهي، پر تنوير کي پڙهي اهو مفروضو غلط ٿو ثابت ٿئي.

تنوير سچ سان ساٿ نڀائڻ لاءِ پهرين هن ڌرتيءَ جا ۽ ڌرتيءَ وارن جا درد محسوس ڪيا ۽ پوءِ انهن کي بيتن، غزلن ۽ واين جو روپ ڏئي، رسالن ۽ ڪتابن جي ذريعي اسان تائين پهچايا ۽ اهڙي طريقي سان هن قلم جي وسيلي ڪوڙ جا ڪوٽ ڪيرائڻ لاءِ جدوجهد ڪئي. چوي ٿو:

”علم آهي جنهن هيٺ هيسيل دٻايل،
ڌٽاريل ڌڪاريل، اچي نيٺ مڙندا
انهن جي اُميدن جا گل نيٺ ٽڙندا

اسان کي قلم جو قسم آ
اسان جو قلم محترم آ
اسان جو قلم هڪ علم آ

تنوير حالات جي پرواهه بلڪل نٿو ڪري، حالتون ڪهڙيون به هجن، تنوير کي پنهنجي منزل ڏانهن هلڻو آهي.

”اُڄ ڪٿي اڳتي هلبو
رُڄ ڀلي پئي ڏيئي دلبو
هلڻو آهي هيڪاندو
رڻ ۾ ڪهڙو مانجهاندو

تنوير عام شاعرن وانگر پنهنجي پيڙائن جو ذڪر ڪري ٻين کي بور
 نٿو ڪري، هورڳو مسئلن جي نشاندهي ڪري ٻين کي مايوس نٿو ڪري پر
 انهن مسئلن جو حل به ٻڌائي ٿو ۽ مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ اُتساهه به پيدا
 ڪري ٿو:

”جت گهڙون ات گهڙ
 جتان ويڃون اُتان آهي وات،
 جتي ٻرون اُتي آهي لات.“

تنوير هميشه لکندو رهيو پوءِ سڪ ۾ هجي يا ڏک ۾، ڪمري ۾ هجي
 يا تيد ۾، سچ سان سندس سات هميشه برقرار رهيو. خيرپور جيل ۾ ويهي
 لکي ٿو:

”اوندو جي سڪرات هجي پل،
 تنهنجي وائي هوندي وات،
 دل ۾ هوندو تنهنجو درد،
 تنهنجي سُورن جي سوغات،
 آهيون تولد آتا،
 ڌرتي ماتا،
 پختا ٿي ويا،
 توسان ناتا.“

تنوير جڏهن انسان کي بي وس ۽ لاچار ڏسي ٿو ته اندر ۾ ڪڙهي ٿو
 ڏسي ٿو ته خلقڻهار سڀ ڪجهه ڏسي ۽ ٻڌي پيو ۽ پوءِ ڪُجهه نٿو ڪري ته
 تنوير جي برداشت جي قوت جواب ڏيئي ٿي وڃي ۽ بي اختيار چوي ٿو:

”او الله جا تصور
 تو ۾ سڀ ڪجهه آهي،
 تقدس، قهر، جبر ۽ رحم،
 تنهنجا نوانوي نالا،
 پر تو ۾ هڪ شئي ڪانهي،
 سنا آهي انسانيت.“

پر جڏهن غور ڪري ڏسي ٿو ته هن کي ان ۾ انسان ٿي قصور وار ٿو نظر
 اچي ڇو ته خدا تعاليٰ ته چئي ڇڏيو آهي ته،
 ”جيسين ڪا قوم پنهنجي حالت نٿي بدلائي، تيسين آئون به هن جي
 حالت نٿو بدلايان.“

اها ڳالهه ڏسندي تنوير خود خالق جي طرفان چوي ٿو

مون توکي هٿ ڏنا.

ان لاءِ ته ڪم ڪرين.

۽ تون انهن هٿن کي،

گهڙي گهڙي ۾ هر ويلِي،

دُعا جي لاءِ ڪئين.

جيڪي به آدرشي شاعر هوندا آهن، اهي ڪڏهن به پنهنجي دؤر جي تقاضائن کان منهن موڙي نه سگهندا آهن. هو جڏهن ڏسندا آهن ته سچ ڪنهن ”پنور“ ۾ آهي ۽ ڪوڙ ۽ بدي ”صدين پراڻو“ پيانڪ رقص ڪري رهيا آهن ته هو پنهنجي شاعريءَ کي ذريعو بنائي، حالتن کي تبديل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن.

تنوير چوي ٿو:

”مان به زماني جي دردن کي دل تان، هٿائڻ چاهيان ٿو

زهريلن جي زور کي ماريه زور گهٽائڻ چاهيان ٿو

پيار سان هر ڪنهن کي، وس ۾ آڻڻ چاهيان ٿو

جن کان حياتي هانوئي هاري تن کي مچائڻ چاهيان ٿو

وقت جي وه ۾ محبت جو ميناج ملائڻ چاهيان ٿو

تو جان مان او جوڳي، مُرلي وڃائڻ چاهيان ٿو

تنهنجو من پي روڳي.... منهنجو من پي روڳي

او مُرليءَ وارا جوڳي.

تنوير عباسي پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪجهه نئون معنائون به ڏنيون آهن، اڳ سچ سچ ڪجهه سهندو هو، سوريءَ تي به چڙهندو هو ۽ صليب تي به لتڪندو هو پر تنوير چوي ٿو ته نه هاڻي سچ جو انداز بدلجڻ ڪپي، سچ جي زباني پاڻ چوي ٿو:

”مون هٿ ۾ بندوق ڪڍي آ

منهنجي جهوليءَ ۾ هي بر آ

هاڻي آئون سولي نه چڙهندس،

هاڻي تنهنجو وارو آ.

تنوير وٽ سونهن جو قدر به اعليٰ درجي جو آهي. هو انساني سونهن سان گڏ قدرت جي نظارن جي به سُني عڪاسي ڪري ٿو.

سُونهن هر قسم جي فن جو بنيادي ماخذ آهي. شاعريءَ ۾ ته ان جي اهميت اڃا به گهڻي آهي. شاعر جڏهن سُونهن کي ڏسي ٿو ته ان جي دل ۾ نوان نوان جذبا جنم وٺن ٿا ۽ هو پيار جي زنجير ۾ جڪڙجي ويندو آهي. پيار وري اهڙي شئي آهي جنهن مان درد جنم وٺندو آهي ۽ اهو درد ئي راحت بڻجي ويندو آهي. درد سهڻن کان سواءِ محبت نصيب ئي نه ٿيندي آهي ۽ اهو درد ئي اهي جيڪو شاعريءَ جو روپ به وٺي سگهي ٿو:

”تڏهن شعر ”تنوير“ لکيو آ پالهي.

جڏهن گهاءَ دل تي ڪوئي ڪاٽيو آ.“

جڏهن تنوير شعر لکي وٺي ٿو ته انهن کي شعر ڪري نٿو چوي، پر

چوي ٿو

”نه ڪي بيت مون وٽ نه ڪي آيتون

رڳو پيار ۽ پيار جو ساعتون.“

سڄي عمر پڙهيو پيو آ سبق هڪ

پنو عشق جو ڪين اُٿلايو آ

محبت ۾ عذاب سهڻ، محبت جو لازمي شرط آهي، اها محبت ڪهڙي

جنهن ۾ عذاب ۽ درد نه آهي، تنوير چوي ٿو

”تنهنجو ته بهارن تي ڪو حق به نه آهي،

ڪنڊن سان ڪڏهن پي تو آ پاند نه اٿڪايو.“

يا

جنهن نه لکن ۾ لوڏا کاڌا،

تنهن به پنهل سان پيچ نه پاتو.

تنوير جي شاعريءَ فني لحاظ کان به پختي آهي. منجهس تشبيهون ۽

استعارا سٺي نموني سان استعمال ٿيل آهن. سندس شاعريءَ تي تبصرو

ڪندي محترم نصير مرزا لکي ٿو

”ڪلاسيڪل ڪهاڻين جي آڌار تي لکيل تنوير جي نظمن کي

ساهتڪ رچنائون چئي سگهجي ٿو. نظمن سان گڏ ڪجهه غزلن ۾ به تنوير

انهيءَ سمي وارين دڪائنڪ حالتن کي پنهنجو موضوع بڻايو آهي. جديد

سنڌي شاعريءَ ۾ سندس غزل پنهنجي رنگ، ڍنگ ۽ مزاج جي لحاظ کان

الڳ سڃاڻپ رکي ٿو. سندس غزل ۾ خيال جي تازگي، پُرڪشش، نغمگي،

داخلي غنائيت ۽ پاڻال جهڙي گهرائي موجود آهي. سندس گيت جديد

سنڌي شاعريءَ جي مٿي جو جُهور آھن. تنوير، امن، نيچر ۽ محبت جو شاعر آھي.

استاد بخاري

مظلوم قومن جي ماڻهن جو هڪ الميو اهو به آهي ته هر ننڍيءَ وڏيءَ ڳالهه تي جلدي مايوس ٿي ويندا آهن. اها مايوسي ۽ مات واري كيفيت ڏاڍي خطرناڪ هوندي آهي. انهيءَ حالت مان قوم کي جيڪڏهن جلد نه ڪڍيو ويندو آهي ته اها ڪيترائي سال پوئتي رهجي ويندي آهي. انهيءَ حالت مان ڪيڙ لاءِ دانشور ۽ اديب جيڪو ڪجهه تخليق ڪندا آهن، انهيءَ کي ”اتساهيندڙ ادب“ چيو ويندو آهي.

استاد بخاري جي شاعري جو وڏو حصو اتساهه پيدا ڪندڙ شاعري تي مشتمل آهي. انتهائي حساس ۽ ذهين شاعر هجڻ جي ڪري سندس هٿ هميشه سنڌي قوم جي نبض تي رهيو آهي. هن جڏهن به ڏٺو آهي ته ماڻهو مايوسيءَ جي غار ۾ گهلبا ٿا وڃن ته هن پنهنجي شاعريءَ کي استعمال ڪري ماڻهن ۾ نوان جذبا پيدا ڪيا آهن ۽ انهن کي پنهنجن حقن وٺڻ لاءِ هر دم همٿايو آهي. چوي ٿو:

سون بازو مان ڳنهي وٺبو آ،
فيض مرشد کان پني وٺبو آ،
جو به سمجهو ته اوهان جو حق آ،
حق مڙسيءَ سان چني وٺبو آ.

ڪوڪا پاڻي پيرن منجهه، تير سڃاڻي سينن منجهه،
ڏنپ سڃاڻي رڳ رڳ تي، وڌ اڳتي او وڌ اڳتي.

جاڳو جاڳو ٻانگ اسان جي، درد ڏک ڏانگ اسان جي،
ڳاڻي ڳاڻي نيٺ بخاري ڳوٺ اٿاري وجهنداسين.

استاد بخاري هڪ باشعور شاعر آهي. هو نه صرف اسان جي قومي مسئلي کي کولي سمجهائي ٿو پر ان مسئلي جو حل به ٻڌائي ٿو ۽ ان لاءِ همت به پيدا ڪري ٿو. چوي ٿو:

”هٿين خالي اسين ظلم سان لڙنداسين، لڙڻ ڏسجو،
اميد آهي، يقين آهي ته کٽينداسين، کٽڻ ڏسجو.“

جبل ايندا اڳيان، جبل جا سينا ڌاري وجهنداسين،
بحر حال اسين منزل ڏي وڌنداسين، وڌڻ ڏسجو.
استاد اهو به ٻڌائي ٿو ته اسان ڪڏهن وڌنداسين، ان لاءِ هو ڪو وقت
نٿو ٻڌائي پر اهڃاڻ ٿو ڏي چوي ٿو:

”اتن اولڙ، گجن گوڙون، وهن واڙ،

تڏهن سمجهو ته ڪجهه تڙپيا اسين آهيون.“

استاد جي سموري شاعريءَ ۾ مھراڻ واري موج آهي، فڪر جي
گوناگونيءَ سان گڏ ان ۾ بي انتها رواني به آهي، مثلاً:
ڪجهه جاچ ڪبي، ڪجهه سوچ ڪبي، ڪجهه ماڻ ڪبي، ڪجهه شور ڪبو
ڪجهه هوش ڪبو، ڪجهه جوش ڪبو، ڪجهه غور ڪبو، ڪجهه زور ڪبو.

هر حالت ۾، هر صورت ۾” هن حالت کي، هيئنن ڪرڻو آ،
جي هيئنن نه ٿيو پوءِ هونئن ڪبو، جي هونئن نه ٿيو ڪجهه اور ڪبو.
استاد پنهنجي شاعري ۾ ڪيڏارو به زبردست نموني سان چيو آهي، هن
سنڌي قوم جو رت ڪيترائي دفعا وهندي ڏٺو آهي، هن سنڌين کي ڏک
پچائي، وڙهندي به ڏٺو آهي، سنڌين جي بهادري بابت چوي ٿو:

”سنڌي شير ببر، گجن گولين وچ ۾

چچن ڪين چپر، وسن مينهن رهيون ڪري

پوءِ پيا ڪڍجو پار پهريان ڳڻ ڳڻي وٺو

بهادريون بيباڪيون، ڪري ڪير شمار

خيلا هوش هزار، ڪٿا هڪڙي ڪونڌ ۾.

استاد ماڻ جو دشمن آهي، هو چوي ٿو ته هر وقت ڪجهه نه ڪجهه
ڪندا رهو، ڇو ته ماڻ ڇڻ موت جي پيٽ آهي، حق وٺڻ لاءِ جيڪڏهن وڙهڻ
جي سگهه نه آهي ته واکا ڪرڻ ته نه ڇڏيو! چوي ٿو:

ساڙيو ماڻ سڙيون، ڪوڙ مري ويون ماڻ ۾!

لايو ڌم ڌڙيون هوڪا، واکا حق لئي.

استاد جي سڄي شاعريءَ جو محور سنڌ ۽ سنڌي عوام آهي، ماروئڙن
جا ڏک ۽ سور هن کي پنهنجا ڏک سورتا لڳن، جيڪڏهن ماروئڙا بک ۾ آهن

تہ استاد ڪيئن ٿوپيٽ پري کائي سگهي؟ جيڪڏهن سانگيئڙا بي گهر آهن
تہ استاد ڪيئن ٿو محلن ۾ رهي سگهي؟ چوي ٿو:

مان ڪيئن سيج سمنان
منهنجا ماروئڙا - منهنجا سانگيئڙا - پڌري پٽ سمنان.

- تنهنجي ميزن تي، سھسين ڪاڇ اچن.

کائن ڪانگ ڪتا، جونا جام بچن.

مان ڪيئن لوڻ چکان.

منهنجا ماروئڙا - منهنجا سانگيئڙا روزا روز رکن.

- تو وٽ خوب خوشيون، عيدون، عيش، وهان،

ريشم، ويس وگا، ڏينهن ڏينهن نوان،

مان ڪيئن سينڌ ڍڪيان

منهنجا ماروئڙا - منهنجا سانگيئڙا - ننگي پيٽ گهمن.

استاد پنهنجي هر خوشيءَ ۽ هر غم کي سنڌي عوام سان واڳي ڇڏيو
آهي. سنڌين تي ٿيندڙ هر ظلم هو پاڻ تي ستم ٿو پائڻي ۽ ان ستم کي
خوبصورت انداز سان ٻين تي آشڪار به ڪري ٿو ۽ ڌرتي جي خدمت لاءِ
هر وقت تيار به رهي ٿو. پاڻ چوي ٿو:

آڙاه ۾ آلاڻ، اها ان ٿيڻي،

۽ سون ۾ ڪاراڻ اها ان ٿيڻي،

جنهن وقت سڏي سنڌ، بخاري پٽڪي،

ڇا لاءِ ۽ ڇاڪاڻ، اها ان ٿيڻي.

استاد بخاري سنڌ سان محبت کي عبادت جو درجو ڏيندي چوي ٿو:

”پڇن ٿا سنڌ ۽ سنڌين جي، ڇو تسبيح پيو سورين!

چير هارڻ پڇاڙي آ، عبادت جي ضرورت آ.

استاد بخاريءَ جي شاعري فني لحاظ کان به اعليٰ قسم جي آهي. هن
خاص ڪري وائيءَ ۾ ڏاڍا سٺا ۽ ڪامياب تجربا ڪيا آهن. هن وائيءَ جي
موضوع سان گڏ ان جي گهاڙيتي ۾ به تبديليون آنديون آهن. سندس هڪ
وائيءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

باهه وڇائي، نانگ بچائي، چير ٻڌو چمڪايان،

ڇا چمڪايان؟

هو ڪجهه ٻوڙو مان ڪجهه گونگو سڀنو پيو سمجهايان،
 ڇا سمجهايان؟
 هن وٽ ڦٽڪا، مون وٽ گجرا، ڦهڪائي ڦهڪاين،
 ڇا ڦهڪاين؟

اُستاد جي شاعريءَ تي تبصرو ڪندي هڪ شاعر لکي ٿو:
 ”استاد جي شاعريءَ ۾ جتي حسن سان اٿاهه پيار آهي، اتي ڏاڍ سان ان
 ٿڪ جنگ جو ٿيل نظر ايندي سندس دل ۾ پنهنجي بيٺهيل مظلوم قوم جو درد،
 انهن جي غلاميءَ جو احساس، انهن کي چڙو چڙو رکڻ تي سياسي اڳواڻن جي روين
 تي افسوس، پنهنجي ڀونءِ جي پترن، پنن، ميون، وڻن، ڍنڍن، واهن، ڪسين،
 پاڻي، اناج ۽ ان تي زندگي جي سمورن پهلوئن سان اٿاهه محبت سندس هڪ
 هڪ لفظ ۾ ڀريل آهي، هو قومي ٻڏي لاءِ تڙپي ٿو. آزادي وٺڻ لاءِ ڳچي واري ڳت
 کي چيلهه جو سندرو ڪري ٿو ۽ هماليه کان به وڌيڪ پختو عزم رکي ٿو.“

نامور محقق ۽ نثر نويس

مرزا قليچ بيگ

مرزا قليچ بيگ مرحوم 1853ع ۾ ٽنڊي ٺوڙهي ۾ پيدا ٿيو. ايلفنسٽن
 ڪاليج بمبئي مان بي اي ڪيائين. پر بي- اي جي آخري سال ۾ فيل ٿي
 پيو. سنڌ ۾ واپس اچي مختيارڪار ٿيو ۽ ڊپٽي ڪلڪٽر ٿي رٽائر ڪيائين.
 76 ورهين جي ڄمار ۾ 1929ع ۾ وفات ڪري ويو.

مرزا صاحب انگريزي، فارسي ۽ عربيءَ جو وڏو عالم هو. سندس مطالعو
 تمام وسيع هو. مرزا صاحب سنڌي ادب لاءِ جيڪي به خدمتون سرانجام
 ڏنيون آهن سي کيس سنڌي ادب ۾ هميشه زنده جاويد رکنديون.

مرزا صاحب تقريباً 400 کن ڪتاب لکيا، جن ۾ گهڻائي ترجمي جي
 آهي. هن تقريباً ادب جي هر صنف تي لکيو. ادب کان علاوه سائنس،
 باغباني ۽ صحت وغيره تي به پنهنجي قلم جا جلوه ڏيکاريا آهن. هتي
 سندس تخليقن جو مختصر جائزو ورتو وڃي ٿو.

ناول

جڏهن به سنڌي ناول جو ذڪر ڪجي ٿو ته سندس ناول ”زينت“ جو
 ذڪر ضرور ٿئي ٿو. مرزا صاحب پهريون ناول 1888ع ۾ ”دلارام“ جي نالي

سان لکيو. سنڌي ادب ۾ هي سندس پهريون طبع زاد ناول هو. هن کان اڳ صرف ٻين ٻولين تان ترجمو ٿيل ناول ڇپيا هئس.

سندس ناول زينت (1895ع) سنڌي ادب ۾ هڪ ڪلاسڪ جي حيثيت رکي ٿو. هن ناول ۾ زينت جو ڪردار سونهن، سچائي، مستقل مزاجي ۽ بهادريءَ جو لاثاني مثال آهي. فني لحاظ کان هي ناول ڪافي پختو آهي. پر آخر ۾ منجهس ڪجهه غير حقيقي ڳالهيون اچي ويون آهن جنهن ڪري ڪجهه ڪڇايون به رهجي ويون آهن.

هنن ٻن اصولن ناولن کان علاوه مرزا صاحب ڪافي ناول انگريزيءَ تان ترجمو به ڪيا. مثلاً: گلن جي ٽوڪري، گليور جو سفر، سچي محبت، سنڌ فورڊ مرتن وغيره. هنن ترجمن جي زبان ۾ سادگي ۽ رواني آهي. هن گهڻو ڪري انهن ڪتابن جا ترجما ڪيا، جيڪي مقصد جي لحاظ کان ڪافي اهم هئا.

ڊراما

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڊراما نويسي جي شروعات به مرزا قليچ بيگ کان ٿئي ٿي. پاڻ 1880ع ۾ هڪ ڊرامو ”ليلي مجنون“ جي نالي سان لکيائون. ان کان پوءِ ڊرامو ”خورشيد“ جي نالي سان لکيائون، جيڪو اصل ۾ بنگالي ڊرامي تان ورتل هو.

مرزا صاحب اصولن ڊرامن کان علاوه ڪيترائي ڊراما ترجمو به ڪيا. هن شيڪسپيئر جي هيٺين ڊرامن جو ترجمو پڻ ڪيو:

1. ڪنگ ليئر - شاه ايليا جي نالي سان.
2. مرچنٽ آف وينس - حسنا دلدار جي نالي سان.
3. سمبيلائين - شمشاد مرجانه جي نالي سان.
4. ٽو جينٽلمين آف ويرا - عزيز شريف جي نالي سان.
5. روميو جوليٽ - گلزار ۽ گلنار جي نالي سان.
6. هملٽ - شهزادو بهرام جي نالي سان.

مرزا صاحب ٻين ٻولين تان به ڪافي ڊراما ترجمو ڪيا. انهن سڀني ڊرامن ۾ مرزا صاحب جي اها ڪوشش رهي ته انهن ۾ ڪردار نگاري حقيقت پسندانہ هجي. پاڻ هڪ هنڌ لکي ٿو ”منهنجو مطلب هو ته پڙهندڙن يا ٻڌندڙن کي حورن ۽ پرين، جنن ۽ ملائڪن ۽ جادوءَ جي ڏيکڻ ۽ ٻين ناشدنيءَ جهڙين ڳالهين سان واهيو نه رکايان. پر اهڙي ڪا ڳالهه سندن هٿن

پر ڏيان، جنهن پر دنيا جو وهنوار ۽ ٻي عام رواجي هلي چلي چڱيءَ طرح ڏيکاريل هجي.

ائين ڪرڻ سان مرزا صاحب اصل پر ماڻهن کي تقدير پرستي جي فلسفي کان ڪڍي پنهنجو پاڻ تي اعتماد ڪرڻ سيکاريو.

فلسفو ۽ اخلاقيات

فلسفي ۽ اخلاقيات تي به مرزا صاحب جو قلم خوب هليو. پاڻ پنهنجا مضمون به لکيائون، پر گهڻو تعداد ترجمن جو هو. سندس مشهور ڪتاب "مقالات الحڪمت" آهي، جيڪو Bacon's Essays تان ترجمو ڪيائين. بيڪن انگريز مفڪر هو ۽ سندس مضمون فلسفي جي پيچيده مسئلن تي مشتمل هئا. مرزا صاحب انهن ڏکين ۽ پيچيده فلسفياڻن مضمونن کي ڪمال فنڪاريءَ سان سنڌيءَ جو ويس ڏکايو، انهن مضمونن جي ٻولي نهايت سادي رکيائين ته جيئن هر هڪ انهن کي چڱيءَ طرح سمجهي سگهي.

مقالات الحڪمت کان علاوه مرزا صاحب ٻيا به ڪيترائي ترجما ڪيا جن جا ڪجهه نالا هي آهن.

Self-help جو ترجمو خوديابوري جي نالي سان امام غزالي جي ڪتاب 'ڪيميائي سعادت' ۽ 'اخلاقيات جلالی' نصيرالدين طوسي جي ڪتاب 'اخلاق ناصري' وغيره جا ترجما به نهايت سهڻي طريقي سان ڪيائين.

مرزا صاحب عربي ۽ فارسيءَ جو عالم هوندي به اها ڪوشش ڪئي ته عربيءَ ۽ فارسيءَ جا لفظ گهٽ کان گهٽ استعمال ڪيا وڃن ۽ عام سنڌي لفظ استعمال ڪيا وڃن ته جيئن ٻوليءَ جي سادگي ۽ حسن برقرار رهي.

تاريخ ۽ تحقيق

مرزا قليچ بيگ تاريخ ۽ تحقيق جي ميدان پر به پوئتي نه رهيو. هن ڪافي تاريخي ڪتاب مرتب ڪيا ۽ ترجمو به ڪيا. ڇچ نام جيڪو سنڌ جي تاريخ جو هڪ بنيادي دستاويز آهي، ان جو ترجمو سليس سنڌي ۾ ڪيائين.

'قديم سنڌي' جيڪو فارسيءَ ۾ لکيل هو ان جو ترجمو ڪيائين. هي ڪتاب سنڌ جي مشهور شهرن ۽ ماڻهن جي رهڻي ڪرڻي بابت هڪ اهم ڪتاب آهي.

هن هڪ ٻيو ڪتاب 'شاهه نامي وارا شاهه' جي نالي سان لکيو جنهن جو مواد 'شاهه نامي' تان ورتل آهي.

شاعري

مرزا قليچ بيگ نثر سان گڏ نظم ۾ به طبع آزمائي ڪئي. شاعريءَ تي مشتمل هيٺيان ڪتاب سندس ذهني اُڏام جو نتيجو آهن:

1. سوداءِ خام. 2. رباعيات عمر خيام. 3. موتين جي ڊپلي. 4. املهه ماڻڪ.
5. ديوانِ قليچ. 6. مثنوي كشف اعجاز.

پاڻ جيڪا به شاعري ڪيائون اها گهڻو ڪري علم عروض جي بحر ۽ وزن مطابق هئي.

سندس شاعري جو موضوع گهڻو ڪري ناصحائو هو. ان کان علاوه دنيا جي بي ثباتي ۽ انساني همت ۽ عظمت جو ذڪر به سندس شاعريءَ ۾ ملي ٿو. هيٺ سندس شاعريءَ جو نمونو ڏجي ٿو:

دل آهي عاقلن لاءِ هڪڙو حساب خانو
پر آهي عاشقن لاءِ هڪڙو ڪباب خانو.

وڏا اڄ ننڍن جا ٿيا زير دست،
سخي سڀ بخيلن، اڳيان ٿيا خوار.

مشڪل ۾ پئوتو آسمان به مشڪل ٿي پوي ٿو،
پاڻي اندر ٽپڻ سان، درياءُ جو ڊپ لهي ٿو.

شاعريءَ کان علاوه شاهه لطيف جو رسالو ايڊٽ ڪيائين ۽ رسالي ۾ آيل ڏکين لفظن جي لغت "لغات لطيفي" به لکيائين. شاهه عبدالڪريم حفيظ ٽيوڙي ۽ ثابت علي شاهه جو ڪلام به مرتب ڪيائين ۽ ڪيترن ئي شاعرن جون سوانح عمريون پڻ لکيائين.

مختلف موضوع

مٿين موضوعن کان علاوه مرزا صاحب ٻين ڪيترن ئي موضوعن تي لکيو ۽ ڪوبه اهڙو اهم موضوع نه ڇڏيائين، جنهن جي سنڌي ادب کي ان وقت سخت ضرورت هئي.

مختلف موضوعن تي سندس ڪجهه ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:
باغ ۽ باغباني، حشرات الارض، حاجتمنديءَ مان طاقتمندي، آزار مان آرام، صلح ڪل جو پيغام تحفة النسوان، وغيره وغيره.

مرزا صاحب جي سڄي ڄمار اها ڪوشش رهي ته هو سنڌي ادب ۾ هر موضوع تي ڪتابن جي ڪوٽ کي پورو ڪري انهيءَ لاءِ هن تقريباً سڀني موضوعن تي ڪتاب لکيا ۽ ترجما ڪيا. ترجمي ڪرڻ لاءِ هن کي سخت محنت ڪرڻي پوندي هئي ۽ وڏي ڳالهه ته هن صرف ڪنهن هڪ زبان تان ترجما نه ڪيا، پر انگريزي، فارسي، عربي، اردو ۽ بنگالي زبانن تان هڪ ئي وقت ترجما ڪيائين.

اهو سندس سخت محنت، جوش و خروش، ادبي ذوق ۽ سنڌي ٻولي ۽ ادب سان دلچسپيءَ جو نتيجو آهي. جواج تائين ڪوبه عالم مرزا صاحب جيترا ڪتاب نه لکي سگهيو آهي. سنڌي ادب جي تاريخ ۾ مرزا صاحب جو نالو هميشه عزت ۽ احترام سان ورتو ويندو.

ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي

ڊاڪٽر صاحب 1884ع ۾ حيدرآباد ۾ پيدا ٿيو. 1905ع ۾ ڊي جي ڪاليج مان بي اي ۽ 1907ع ۾ ولسن ڪاليج بمبئي مان ايم اي پاس ڪيائين. 1928ع ۾ انگلينڊ مان Ph.D جي ڊگري وٺي آيو. ڊي جي ڪاليج ۾ پروفيسر ۽ پوءِ پرنسپل ٿي رهيو. 1947ع ۾ وفات ڪيائين.

ڊاڪٽر صاحب جو شمار سنڌي ٻوليءَ جي انهن ڳاڻ ڳائين عالمن ۾ ٿئي ٿو جن پنهنجي اڻٽڪ ڪوششن سان سنڌي ٻوليءَ کي سنواريو ۽ سينگارڻو آهي.

ڊاڪٽر صاحب جي Ph.D جيئن ته تصوف جي موضوع تي هئي، تنهن ڪري کيس تصوف سان تمام گهڻي دلچسپي هئي. انهيءَ دلچسپي سبب هن شاهه لطيف جو رسالو مرتب ڪيو. جيڪو هڪ وڏو ڪارنامو آهي.

ڊاڪٽر صاحب شاهه جي رسالي جا ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل نسخا هٿ ڪري انهن ۾ ڏنل بيتن کي شاهه لطيف جي معيار مطابق پرکيو. جيڪي به بيت سندس نظر ۾ ان خاص معيار مطابق نه هئا، انهن کي شاهه جي رسالي مان ڪڍي رسالي کي ٽن جلدن ۾ مرتب ڪيائين.

رسالو جي سرن جو متن ۽ انهن جو روحاني راز هر سر جي منڍ ۾ لکيائين ته جيئن سڀ ماڻهو شاهه جي فلسفي کي چڱيءَ طرح سمجهي سگهن. ان کان علاوه هر بيت کي صحيح طريقي سان پڙهڻ لاءِ لفظن تي اعرابون ڏنائين، جيڪو هڪ ڏکيو ۽ محنت طلب ڪم هو.

ڊاڪٽر صاحب رسالي جي شروع ۾ شاھ لطيف جي سوانح عمري، سندس اسلوب بيان ۽ ٻوليءَ تي هڪ جامع مقدمو لکيو. ادب جي جديد رجحان کي نظر ۾ رکندي ڊاڪٽر صاحب جيڪو مقدمو لکيو اهو پوين محققن لاءِ به مشعل راءِ بڻيو.

رسالو ۾ آيل نيم تاريخي قصن کي آسان ٻوليءَ ۽ خوبصورت پيرايي ۾ بيان ڪيو اٿس. مقدمي ۽ رسالي ۾ آيل احوال مان پوءِ به ڪتاب الڳ ڪري ”مقدم لطيفي“ ۽ ”روح رهاڻ“ جي نالي سان ڇپايائين.

شاھ جي رسالي کان سواءِ، ڊاڪٽر گربخشاڻي هڪ ناول ”نورجهان“ جي نالي سان به لکيو. ڊاڪٽر صاحب، جنهن وقت اهو ناول لکيو ان وقت سنڌي ادب کي ناولن جي سخت ضرورت هئي، ڇو ته ان وقت گهڻو ڪري رڳو ترجمو ٿيل ناول ئي ڇپيا پئي ويا.

’نورجهان‘ هڪ تاريخي ناول آهي، جيڪو مغلن جي حڪومت جي پس منظر ۾ لکيل آهي. هن ناول جو انداز عالمانه ۽ ٻولي شاعرانه استعمال ڪيل آهي. ڊاڪٽر صاحب محاورن ۽ تجنيس حرفن جو به بهترين استعمال ڪيو آهي. قصي ۾ تسلسل به آهي ته ڪردار نگاري ۽ منظر نگاري به اعليٰ پايي جي آهي، پر هن ناول جي سڀ کان وڏي خصوصيت آهي ان جي ”ٻولي“.

ڊاڪٽر صاحب ٻولي نهايت خوبصورت انداز سان استعمال ڪئي آهي. سندس ٻوليءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو. ”سليم ايجان تخت تي پير رکيو ئي ڪين ته توڻ جي نڪا ٺوڪي ٿي ۽ نغارن ۽ شرنائين جو غغلو مچي ويو.

امير ۽ وزير قطارون ڪيو بيٺا هئا، تن ٺٽڙي سلام ڪيو ۽ هڪڙي نقيب اڳتي وڌي بلند آواز سان پڪاري چيو: ”اڄ شهنشاه نور الدين جهانگير يعني اسلام جي روشنائي ۽ دنيا جو فتح ڪندڙ“ تخت نشين ٿيو آهي. هي اهو صاحب قران آهي جنهن جو زحل دربان آهي ۽ آسمان آستان، چنڊ سندس پيغام رسائيندڙ آهي ۽ زهره راڳيندڙ قضا سندن نگهبان آهي ۽ قدر ثنا خوان، تجمل ۽ توانائي جو مايو آهي ۽ شان ۽ شوڪت جو پايو سخا جو بحر آهي ۽ عطا جو ڪڪر... امير اصل آهي ۽ امير نسل آهي، ملائڪ روڻ آهي ۽ ملائڪ خوءِ آهي. شل جهان هميشه سندس بنده هجي ۽ سندس زندگي پائنده هجي.“

ڊاڪٽر صاحب مٿين ڪتابن کان علاوه هڪ ٻيو به ڪتاب ”لنواريءَ جا لال“ جي نالي سان لکيو جنهن ۾ لنواريءَ جي چئن بزرگن جون سوانح عمريون لکيائين. اهي بزرگ هي آهن: خواجه محمد زمان، خواجه گل محمد، خواجه محمد زمان ثاني ۽ خواجه محمد حسن.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي زندگيءَ ۾ تصنيفون ته صرف اهي ئي ڪيون جن جا نالا مٿي اچي چڪا آهن. پر ان سڌيءَ طرح هن سنڌي ادب جي تمام گهڻي خدمت ڪئي. هن پنهنجي لاءِ استاديءَ جو پيشو اختيار ڪيو ۽ بهترين شاگرد تيار ڪيائين، جن پنهنجن ڪاوشن سان سنڌي ادب کي مالا مال ڪري ڇڏيو. شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو سندس خاص شاگردن مان هو.

ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو

شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو ضلعي دادو جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ٿلٽي ۾ پيدا ٿيو. بنيادي تعليم سنڌ مدرسي ۾ حاصل ڪيائين ۽ ايم. اي کان پوءِ ڪيمبرج يونيورسٽي مان پي. ايڇ. ڊي جي ڊگري حاصل ڪيائين. سندس مقالي جو موضوع هو ”فارسي شاعري تي عربي جواثر.“

ڊاڪٽر صاحب مختلف جڳهين تي مختلف مضمونن جو پروفيسر رهيو ۽ سنڌ مدرسة السلام ڪراچي ۾ پرنسپال پڻ رهيو.

ان کانپوءِ سنڌ جي تعليم کاتي ۾ ڊي. پي. آئي (ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن) مقرر ٿيو.

آخر ۾ سنڌ ۽ اولهه پاڪستان پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر ٿيو ۽ انهيءَ عهدي کان پوءِ رٽائر ٿيو.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي پوري زندگي جي دوران سنڌي زبان، ادب ۽ تعليم جي بي انتها خدمت ڪندو رهيو. ڊاڪٽر صاحب درسي ڪتابن کانسواءِ هيٺيان ڪتاب لکيا:

1. منهاج العاشقين (ترجمو) 2. شاه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام 3. ڪلام گرهوڙي 4. منهنجي مختصر آتم ڪهاڻي 5. ابیات سنڌي (ترجمو) 6. سرها گل 7. مرشد المتبدي.

ان کان علاوه سندس چوڻ مطابق ڊاڪٽر گربخشاڻي جي شاه جي رسالي ۾ شاه جي سرن جو روحاني راز پڻ پاڻ لکيو هئائين. سندس ادبي خدمتن جو مختصر جائزو حاضر آهي.

شاه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام

شاه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام مرتب ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر صاحب کي وڏي جاکوڙ ڪرڻي پئي.

شاه ڪريم جو ڪلام ميان محمد رضا "بيان العارفين في تنبيه الغافلين" جي نالي سان لکيو. هن ڪتاب ۾ شاه ڪريم جي بيتن جي تشريح فارسيءَ ۾ لکيل هئي. ڊاڪٽر دائودپوٽي انهيءَ ڪلام کي سوڌي سنواري بيتن جي تشريح سنڌيءَ ۾ لکي ۽ ان کي "شاه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام" جي نالي سان ڇپايائين. هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب جيڪا تشريح لکي آهي، سا لاجواب آهي.

تصوف جي رمنن کي نهايت ئي سهڻي انداز سان بيان ڪيو اٿس. شاه ڪريم جي شاعريءَ مان پاڻ ايترا متاثر هئا جو شاه ڪريم کي سنڌي شاعريءَ جو "وهاڻو تارو" جو لقب ڏنائون.

مقدمه نگاري: ڊاڪٽر صاحب مقدمه نگاري جي فن ۾ بديڪتا هو. هن سلسلي ۾ محترم ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو "مقدمه نگاري ۾ شاه ڪريم خواجه محمد زمان ۽ عبدالرحيم گرهوڙي تي سندس مقدموڏسو هر هنڌ تحقيقي معيار نظر ايندو."

ڊاڪٽر صاحب جي تحقيقي قابليت مان ڪيترائي فيض ياب ٿيا. سندس شاگردن ۽ ننڍن همعصرن ۾ ڪيترائي محقق بنيا. تنهن سان گڏ متن کي ايڊٽ ڪرڻ جو نئون طريقو به رائج ٿيو. ڊاڪٽر صاحب مقدمن لکڻ مهل جديد تنقيدي معيارن کي مدنظر رکيو. هن سلسلي ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو:

"ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جو تنقيدي تاريخ ۾ وڏو درجو آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي کي شاه جي رسالي مرتب ڪرڻ ۾ هن صاحب به وڏي مدد ڪئي. پر خود سندس خاص خدمت هئي، سنڌ جي ڪن، ڪنڙ، معلوم ۽ گمنام شاعرن جي ڪلام کي شايع ڪرڻ. ڊاڪٽر دائود پوٽي جو پهريون ڪتاب "منهاج العاشقين" (1934ع) هڪ ڪم - معلوم مصنف مولوي غلام محمد خانڙي جي فارسي ڪتاب جو ترجمو هو، جنهن ۾ شاه جي آکاڻين جو احوال ۽ روحاني مطلب نهايت تفصيلوار سمجهايل هو."

ابيات سنڌي: ڊاڪٽر صاحب جو ڪتاب "ابيات سنڌي" خواجه محمد زمان لنواري واري جي ڪلام تي مشتمل آهي. هن ڪتاب جي شرح اصل ۾ عبدالرحيم گرهوڙي عربي ۾ لکي هئي. ڊاڪٽر صاحب ان جو سنڌي ۾ ترجمو ڪيو. هي ڪتاب پوءِ بي - اي جي نصاب ۾ شامل ڪيو ويو. ڊاڪٽر صاحب جڏهن تعليم کاتي ۾ ڊائريڪٽر هو تڏهن هن ڪيترائي نوان درسي ڪتاب ڇپرايا. انهن ۾ انين درجي جي ڪتابن ۾ اعرابن جو

پراڻو سرشتو ڦيرائي عربي نموني تي ڪري ڇڏيائين ۽ ان کان علاوه صورتخطي ۽ اچارن ۾ پڻ گهڻيون تبديليون ڪيائين. ڊاڪٽر صاحب جيئن ته عربي ۽ فارسي جو عالم هو تنهن ڪري انهن ٻولين ۾ به ڪافي ڪم ڪيائين. ڪيترن ئي فارسي ڪتابن جا متن شاندار طريقي سان ايڊٽ ڪيائين. ڊاڪٽر صاحب جو انداز بيان نهايت عالمانه هو.

ڊاڪٽر صاحب کي سنڌي ٻولي سان بي انتها محبت هئي. هو هميشه سنڌي ٻولي ۽ ادب لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهندو هو. سندس ڪتاب ”سرها گل“ جي تمهيد ۾ لکي ٿو: ”پاڻرو جيڪڏهن اوهان ۾ غيرت آهي ته اٿو پنهنجي اباڻي ورثي جي سنڀال ڪريو! جا ٻولي مخدوم ابوالحسن، مخدوم محمد هاشم سيد عبدالطيف، بزرگ گرهوڙي ۽ ٻين عالیشان هستين جي هنجھ ۾ پلي آهي، جيڪا لفظن، اصطلاحن ۽ ٻين ڪلامي خوين ڪري ڪنهن به ٻي ٻولي کان گهٽ نه پر گهڻو بلند ۽ بالا آهي، تنهن کي اوهين نڌڻڪو ڪري ڇڏي ڏيندا؟ جنهن کي ”ادب“ نه آهي سا اڄ ڪنهن به قطار ۾ نه آهي. جيڪڏهن اڄ اوهان پنهنجو ادب وساريو ته ڏوهي جي ڪٽي وانگر نه گهر جا نه گهاٽ جا ٿيندا! اڪيون پٽيو جاڳو پنهنجو ورثو سنڀاليو نه ته ستت اوهان کي پڇتاءُ جون تريون مهڻيون پونديون.“

سندس مٿين لکڻين ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ سندس بي انتها پيار ظاهر ٿئي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت تي تبصرو ڪندي مهراڻ جو ايڊيٽر لکي ٿو: ”مرحوم مغفور ڊاڪٽر دائود پوٽو برصغير هند و پاڪ جي هڪ مشهور ۽ جليل القدر مؤرخ ۽ محقق جي حيثيت سان ڪافي متعارف آهي. سندس شخصيت سرزمين سنڌ لاءِ خاص طرح فخر جو باعث آهي. سنڌي زبان، ادب ۽ تهذيب هن فرزند جليل جي علمي ۽ ادبي ڪاوشن تي جيترو ناز ڪري اهو گهٽ آهي. سچ پچ علامه صاحب مرحوم جي ذات کي هڪ ”مستقل دور“ جي حيثيت حاصل آهي. افسوس جو اهو دور ختم ٿي ويو. سندس تصنيفات ۽ تاليفات، مقالات ۽ تخليقات جو وڏو حصو سنڌي زبان، سنڌي ادب، سنڌي تصوف ۽ سنڌي مشاهير، علماء، شعراء ۽ بزرگان دين سان تعلق رکي ٿو. هڪ ”مثالي انسان“ جي حيثيت سان سندس علمي خدمت جو پايو نهايت بلند آهي.

”علامه مرحوم هڪ طرف مشرقي ۽ مغربي ”لسانيات“ جو وڏو اسڪالر هو ته ٻئي طرف وري اسلام جي علم ۽ فن ۾ وڏي مقام وارو عالم تسليم ڪيو ويو. سندس انگريزي فارسي، عربي ۽ سنڌي ڪتابن کي ڏسڻ کانپوءِ

هر ڪو اهل علم سندس تبحر علمي، وسعت نظري ۽ وسيع مطالعي، اصول انتقاد، تخليقي روح، اصول تنقيد، لساني جاڙ ۽ مختلف فنون جو دل ڪولي داد ٿو ڏي خاص طور سنڌي زبان ۽ ادب سان سندن والھانہ محبت اسان لاءِ بهترين مثال آھي.“

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

ڊاڪٽر صاحب 1917ع ۾ ڳوٺ جمعو لغاري، ضلعي سانگهڙ ۾ پيدا ٿيو. بنيادي تعليم ڳوٺ مان ئي حاصل ڪيائين. بي. اي جهونا ڳڙھ ۽ ايم. اي ۽ ايل. ايل. بي علي ڳڙھ مان پاس ڪيائين. 1946ع ۾ آمريڪا ويو ۽ اتان پي. ايڇ. ڊي ڪري 1949ع ۾ واپس وطن آيو.

ڊاڪٽر صاحب، سنڌي ٻوليءَ جي انهن چند محققن منجهان آهي جن پنهنجو وجود وساري سنڌي ٻولي ۽ ادب جي بي انتها خدمت ڪئي آهي. پاڻ هيستائين تقريباً اسي کن ڪتاب لکي چڪو آهي، جن مان تقريباً 50 کن ته رڳو لوڪ ادب تي آهن. سندس هيٺيان ڪتاب تمام گهڻا مشهور آهن:

1. پيلاين جا ٻول
  2. ڪليات حمل
  3. سنڌي-اردو لغت
  4. جامع سنڌي لغات
  5. سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ
  6. ميبين شاهه عنايت جو ڪلام
  7. شاهه لطف الله قادري جو ڪلام
  8. سنڌ سينگار شاعري
  9. شاهه جو رسالو
- ڊاڪٽر صاحب جي ڪيل خدمتن جو مختصر جائزو وٺجي ٿو:

سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ

ڊاڪٽر صاحب هي ڪتاب 1962ع ۾ لکيو. هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب سنڌي ٻوليءَ تي نئين کوجنا ڪري ان جي بڻ بڻياد بابت نئون نظريو ڏنو. پاڻ لکي ٿو: ”سنڌي ٻولي بنيادي طور سڌو سنئون سنسڪرت مان نڪتل نه آهي، بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري دؤر جي سنڌو ماڻھو جي قديم ٻولي آهي.“ ان کان علاوه ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب ۾ سنڌي ٻولي ۽

ادب جي تاريخ ۽ ارتقا تي بهترين تحقيقي مواد پيش ڪيو آهي. هي ڪتاب سنڌي ادب جي تاريخ جو بنيادي ماخذ آهي.

لوڪ ادب

سنڌ جو لوڪ ادب لغت سان گڏوگڏ ڏاهپ جي لفظن جي به اڻ ڪت ڪاڻ آهي. ڊاڪٽر صاحب هن ڪاڻ جي، پنهنجي سخت جدوجهد سان، ڪوٽائي ڪري اسان کي بي بها موتي آڻي ڏنا.

سنڌي لوڪ ادب کي سهيڙڻ جو ڪم سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڊاڪٽر صاحب کي سونپيو ويو. ڊاڪٽر صاحب هن ڪم جي پورائي لاءِ سنڌ جو چيو چيو گهميو ۽ هر علائقي جي ماڻهن سان مليو ۽ انهن جي رهڻي ڪهڻي جو مشاهدو ڪرڻ سان گڏ انهن وٽان لوڪ ادب به سهيڙيندو ويو ۽ اهڙي طريقي سان ڪيئي ڪتاب لکجي ويا. ڊاڪٽر صاحب جو هي ڪم واقعي هڪ وڏو ڪارنامو آهي.

هيلين جا ٻول

ڊاڪٽر صاحب جو هي ڪتاب به سندس اڻ ٿڪ ڪوششن جو زندهه ثبوت آهي. هن ڪتاب جو مواد هٿ ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر صاحب لسبيلي جي پوري علائقي جو تفصيلي دؤرو ڪيو ۽ اتان جي لوڪ ادب کي سهيڙيو. هن سلسلي ۾ پاڻ لکي ٿو:

”لسبيلي جي شاعري عام سنڌي شاعري جو هڪ مکيه ڀاڱو آهي ۽ جڻڪ بهتر ڀاڱو ڇو ته لسبيلي جي شاعري ٻيلي جي سڃاڻ سگهڙن ۽ سمجهو سالڪن جي ذوق سبب پنهنجي اصلي صورت ۾ موجود ۽ مروج آهي ۽ زماني جي لت ۾ اڃا لتجي نه ويئي آهي.“

جامع سنڌي لغات

ڊاڪٽر صاحب سنڌي لغت کي گڏ ڪري ان کي سوڌي ۽ سنواري باقاعدي پنجن جلدن ۾ پيش ڪيو جيڪو هڪ وڏو ڪارنامو آهي. ان سان گڏ ڊاڪٽر صاحب ”سنڌي اردو لغت“ ۽ ”اردو سنڌي لغت“ به تيار ڪئي آهي.

مختلف شاعرن جو ڪلام

ڊاڪٽر صاحب ڪيترن ئي شاعرن جو ڪلام گڏ ڪري ڇپايو آهي. ڪجهه وڏن ۽ مشهور شاعرن جي ڪلام کي گڏ ڪري ڌار ڌار رسالا به ڇپايا

اٿس، انهن ۾ سرفهرست، ”كلييات حمل“، ”كلييات سانگي“ ”شاهه لطف الله جو ڪلام“، ”مبين شاهه عنايت جو ڪلام“ وغيره آهن. ڊاڪٽر صاحب انهن ڪتابن جو مقدمو به لکيو آهي ۽ ڪلام کي سوڌي ۽ سنواري پيش ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب انهن عالمن منجهان آهن جن ڪڏهن به پنهنجي ڪم تي فخر يا وڏائي نه ڪئي آهي. هو مختلف عهدن تي فائز رهندو آيو آهي. وائيس چانسلري واري دؤر ۾ بي انتها مصروف هوندي به سنڌي ٻولي جي خدمت ڪندو رهيو. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي مطابق ”ڊاڪٽر صاحب مرزا قليچ بيگ کانپوءِ ٻي ادبي اٿل آهي.“ واقعي مرزا قليچ بيگ کان پوءِ گهڻي کان گهڻا ڪتاب ڊاڪٽر بلوچ صاحب ٺاهيا آهن.

ڊاڪٽر غلام علي الانا

پنهنجو پاڻ کي سنڌي ٻوليءَ جو فداي سڏائيندڙ ڊاڪٽر الانا صاحب 1930ع ۾ ضلعي ٺٽي جي هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ ڄائو. بنيادي تعليم پنهنجي ڳوٺ مان وٺي کانپوءِ ڪراچي مان مئٽرڪ پاس ڪيائين. 1955ع ۾ ايم. اي سنڌي ۾ ڪري سنڌ يونيورسٽي ۾ ليڪچرار ٿيو.

1963ع ۾ لنڊن ويو جتان لسانيات جي شعبي ۾ ايم. اي ڪري آيو. اتي سندس مقالي جو موضوع هو ”The Arabi Element in Sindhi“

1971ع ۾ سنڌ يونيورسٽي مان پي. ايڇ. ڊي ڪيائين. هتي سندس مقالو ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“ هو.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي پوري زندگي سنڌي ٻولي ۽ ادب جي لاءِ وقف ڪري ڇڏي آهي. پاڻ جڏهن سنڌ الاجي ۾ ڊائريڪٽر هئا، تڏهن سنڌي ادب ۽ ثقافت کي گڏ ڪرڻ لاءِ رات ڏينهن هڪ ڪري ڇڏيائون.

پنهنجي شروعاتي ادبي سفر ۾ هن ڪجهه افسانه ۽ ناول به لکيا، پر پوءِ جلد ئي سندن لاڙو تحقيق ڏانهن وڌي ويو. ان کانپوءِ مسلسل تحقيقي ڪم ڪندو رهي ٿو. سندس ادبي خدمتن جو مختصر جائزو ورتو وڃي ٿو:

سنڌي نثر جي تاريخ

ڊاڪٽر صاحب هي ڪتاب 1966ع ۾ لکيو. هن ڪتاب ۾ مشهور نثر نويسن جي ادبي خدمتن جو تفصيل سان جائزو ورتو ويو آهي. پر هن ڪتاب ۾ صرف انهن نثر نويسن جو احوال آهي جيڪي هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري چڪا آهن. بهتر آهي ته ان ڪتاب جو نئون ڇاپو ڪڍيو وڃي، ڇو ته هن

ڪتاب لکڻ کان پوءِ ڪيترن ئي ٻين اديبن جو انتقال ٿي ويو آهي. جن جو احوال هن ڪتاب ۾ نه آهي.

سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بڻياد

ڊاڪٽر صاحب هي ڪتاب سخت محنت کان پوءِ لکيو. هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بڻياد بابت ٿيل تحقيق جو تفصيلي جائزو ورتو آهي.

سنڌي ليکڪن جي ڊائريڪٽري

هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب، سنڌي ادب جي مشهور توڙي غير معروف شخصيتن جو مختصر احوال ڏنو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي

هي هڪ ڏکيو موضوع آهي. پر ڊاڪٽر صاحب هن موضوع تي شاندار طريقي سان قلم کنيو آهي. هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب اهو ڏيکاريو آهي ته جاگرافيائي حدن جو ٻوليءَ تي ڪهڙو اثر ٿئي ٿو.

An Introduction of Sindhi Literature

ڊاڪٽر صاحب هي ڪتاب 1991ع ۾ لکيو. هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب سنڌي ادب جي شروعات کان وٺي اڄ تائين ٿيل ارتقا جو مختصر جائزو ورتو آهي. هي ڪتاب ڊاڪٽر صاحب انگريزي ۾ انهيءَ ڪري لکيو آهي ته جيئن غير سنڌي ۽ غير ملڪي، سنڌي ادب مان چڱيءَ طرح واقفيت حاصل ڪري سگهن.

ڊاڪٽر صاحب اڄڪلهه رٽائرڊ زندگي گذاري رهيو آهي. پر خاموش نه آهي. هو مسلسل ڪجهه نه ڪجهه لکندو رهي ٿو. سندس ادبي خدمتن جو هر سنڌي معترف آهي.

سنڌي لئنگويج اٿارٽي جي چيئرمين جي حيثيت ۾ پڻ ٻولي ۽ ادب، جي بي بها خدمت ڪيائين.

مٿين ادبي خدمتن کان علاوه سندس هيٺيان ڪتاب ڪافي مشهور آهن:

1. لاش
2. چور
3. سنڌي صورتخطي
4. سنڌي صوتيات
5. سنڌي معلم.

سنڌي ادب ۾ جديد لاڙا

يورپ جي ادبي دنيا ۾ هميشه ڪجهه نه ڪجهه تجربہ ٿيندا رهن ٿا. سماجي، سياسي ۽ عقلي تحريڪن جو اثر به ادب تي پوي ٿو جنهن سبب ادب ۾ ڪجهه نوان رجحان يا لاڙا وقوع پذير ٿيندا رهن ٿا، جيڪي ٻين ملڪن تائين به پهچن ٿا، ۽ اتان جي ادب توڙي سماج کي به متاثر ڪن ٿا. سنڌي ادب ۾ جديد لاڙا ورهاڱي کان پوءِ داخل ٿيا. جديد لاڙا ڪيترائي آهن پر انهن مان چند اهم لاڙن جو جائزو وٺجي ٿو:

مقاميت نگاري

هن قسم جي ادب ۾ فنڪار ڪنهن خاص علائقي جي ٻولي، ثقافت، ريتن، رسمن ۽ سوچن کي پنهنجي فن ۾ اجاگر ڪندو آهي. نسيم کرل جي ڪهاڻي ”پهرين مراد“، رسول بخش پليجي جي ڪهاڻي ”جتي باهه ٻري“، جمال ابڙي جي ڪهاڻي ”پيرائي“ ۽ امر جليل جي ڪهاڻي ”ساجن منهنجو دوست“ مقاميت نگاري جو بهترين مثال آهن. انهن کان علاوه عبدالقادر جوڻيجو، ماهتاب محبوب، غلام نبي مغل، سراج ميمڻ ۽ محمد صديق مڱيو به بهترين مقاميت نگار آهن.

قوم پرستي

هي رجحان اسان جي ملڪي حالتن جي پيداوار آهي. ون يونٽ ٺهڻ کان پوءِ سنڌي اديبن ۾ به قوم پرستي جو جذبو وڌي ويو ۽ انهن جي ڪهاڻين جو موضوع قومپرستي بنجي ويو.

قوم پرستي جي رجحان کي سنڌ جي قومي، ثقافتي ۽ ٻولي وارين تحريڪن کان به ڪافي هٿي ملي. امر جليل، سراج، عبدالحق عالمي، ڊاڪٽر نجر عباسي، علي بابا، رسول بخش پليجي، عبدالقادر جوڻيجو وغيره هن رجحان جا بهترين عڪاس آهن.

نفسياتي رجحان

شروعاتي افسانن ۾ گهڻو ڪري سڄو زور حالتن ۽ واقعن تي هوندو هو. ڪردار حالتن جا غلام هئا ۽ ائين ڪندا نظر ايندا هئا، جيڪا معروضي حالتن جي تقاضا هئي. پر پوءِ آهستي آهستي ڪردارن جي دل ۽ دماغ جي ڳالهه به افسانن ۾ ٿيڻ لڳي.

ڪردارن جي اندر جي امنگن، حسرتن ۽ نفساني ڪشمڪش کي به افساني جو موضوع بنايو ويو.

جمال ابڙي جي ڪهاڻي ”پشو پاشا“ غلام رباني جي ”بدلو“، بشير موريائي جي ”پرپر“ ۽ حفيظ شيخ جي ”امان، مان اسڪول ڪونه ويندس“، نفسياتي رجحان جون بهترين اوائلي ڪهاڻيون آهن. ان کان پوءِ ٻين ڪيترن ئي پنهنجن ڪاوشن ۾ هن رجحان کي اڳتي وڌايو انهن ۾ غلام نبي مغل، نورالهدى شاهه امر جليل، عبدالقادر جوڻيجو رسول بخش پليجو سرفهرست آهن.

اهي هئا مکيه جديد لاڙا جن سنڌي ادب کي تمام گهڻو متاثر ڪيو آهي انهن کان علاوه ٻيون به ڪيتريون ئي فڪري تحريڪون هليون آهن، جن جو ٿورو يا گهڻو اثر اسان جي ادب تي ضرور پيو آهي انهن ادبي تحريڪن ۾ رومانيت، انسان پرستي، عقل پرستي، وجوديت، فئنٽيسي، سريٽلزم وغيره اسان جي اديبن کي ڪافي متاثر ڪيو آهي جن جو عڪس سندن تخليقن ۾ ڏسي سگهجي ٿو.

سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بڻياد

سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بڻياد بابت جيڪي به نظريا ملن ٿا انهن تي عالمن جو اختلاف آهي. وڏا وڏا عالم سنڌي زبان جو اصل نسل ڳولڻ لاءِ ڪافي جدوجهد ڪندا رهيا آهن. هيستائين جيڪي نظريا مليا آهن اهي هڪٻئي کان ڪافي مختلف آهن. اڄ تائين جيڪي ٽي نظريا مليا آهن. انهن جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو:

(1) سنڌي ٻولي سنسڪرت مان نڪتي آهي

انگريزن جڏهن سنڌي الف-ب ٺاهي راس ڪئي ته انهن اها جدوجهد شروع ڪئي ته سنڌي ٻوليءَ جو حسب نسب معلوم ڪجي. انهيءَ لاءِ پهرين ڪوشش سنڌي ٻوليءَ جي انگريز ماهر، ڊاڪٽر ٽرمپ ڪئي. هن 1872ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جو گرامر ڇپايو (The Grammar of Sindhi Language) ان ۾ هن اهو نظريو ڏنو ته ”سنڌي ٻولي سنسڪرت مان نڪتي آهي، يعني سنڌي ٻولي، سنسڪرت مان پالي، شؤر سيني، اپيرنش ۽ وارچڊ اپيرنش جي معرفت يارهين صدي عيسوي ڌاري هاڻوڪي صورت ورتي.“ هن نظريي جي پٺڀرائي ڏيهي توڙي پرڏيهي عالم تقريباً مٺي صديءَ تائين ڪندا رهيا. جن ۾ سرفهرست ڀيرومل، مرزا قليچ بيگ ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي هئا. سندن خيال موجب ”سنڌي ٻولي

سنسڪرت جي لائق ڌي آهي. سنڌي ۽ سنسڪرت جي صوتي ۽ صرفي هڪجهڙائي ثابت ٿي ڪري ته سنڌي سنسڪرت جي شاخ آهي.“

(2) سنڌي ٻولي جي بڻ بڻياد بابت ٻيو نظريو

اسانجي پڙڳ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڏنو. ڊاڪٽر صاحب 1959ع ۾ هڪ مقالو لکيو جنهن ۾ اها دعويٰ ڪيائون ته ”سنڌي ٻولي بنيادي طور سڌو سنئون سنسڪرت مان نڪتل نه آهي بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري دؤر جي سنڌو-ماتر جي قديم ٻولي آهي.“

ڊاڪٽر صاحب وڌيڪ لکي ٿو ”آثار قديم مان مليل مواد ۽ معلومات جي بناء تي چئي سگهجي ٿو ته ”سنڌ جي قديم ٻولي غالباً ڪا ”سامي“ زبانن جي ست مان هئي جنهن تي پوءِ آريائي ٻولين جو اثر پيو. انهن آريائي ٻولين مان هن قديم زماني ۾ ”سنڌ جي ٻولي“ تي گهڻي ڀر گهڻو اثر ايراني ۽ داردي ٻولين جو پيو ۽ ان بعد پالني ۽ پراڪرت جي ذريعي سنسڪرت جو.“

ڊاڪٽر صاحب جي نظريي مطابق سنڌي سامي صفت زبان آهي يا سامي زبانن جي خاندان مان آهي (عربي، عبراني، سرياني ۽ حبشي سامي زبانون آهن) پاڻ لکن ٿا، ”سنڌ جو هي قديم تمدن، هڪ قسم جو سامي تمدن آهي نه ڪه آريائي. انهي ڪري چئي سگهجي ٿو ته قديم سنڌي تمدن جي ٻولي به ڪا سامي صفت زبان هئي. جا سنڌ جي اوائلي زبان هئي. انهيءَ ٻوليءَ جا مسخ شده نشان موئن جي دڙي مان لڌل مهرن تي موجود آهن.“

ڊاڪٽر صاحب جي راءِ مطابق سنڌي سامي زبانن ۾ عربي جي وڌيڪ ويجهو آهي. پاڻ لکن ٿا، ”خاص سنڌ جي آڳاٽي ٻولي جي سٽاءَ ۾ سمير ۽ بابل جي تمدن وارين ٻولين ۽ سامي، صفت زبانن جا ڪي اجزا شامل آهن.“

(3) سنڌي زبان جي بڻ بڻياد بابت ٽيون نظريو

جناب سراج الحق ميمڻ ڏنو. پاڻ پهرين ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي نظريي تي تنقيدي مقالو لکيائون، جنهن تي پنهنجي عالمن تمامي مهراڻ (1959ع کان 1962ع) ۾ ڪافي علمي بحث ڪيو. نيٺ سراج صاحب 1962ع ۾ پنهنجو نظريو ڏنو. سندس خيال مطابق، ”سنڌي سنسڪرت جي ڄاڻي نه پر سنسڪرت سنڌي جي ڄاڻي آهي.“

سنڌي تمدن تي بحث ڪندي ثابت ڪيو اٿن ته ”سنڌ جا ماڻهو اولهه

طرف يعني بابل ۽ ميسوپوٽيميا وارن خطن ڏانهن پنهنجي زبان ۽ تهذيب کڻي ويا ۽ اتي انهن کي ڦهلايائون. سندن خيال موجب بابل ۽ سمير جي تهذيب جو سنڌي تهذيب تي ڪو به اثر ڪونه ٿيو بلڪ بابل ۽ سمير جي تهذيب تي سنڌي تهذيب يعني موهن جي دڙي واري تهذيب جا اثرات نظر اچن ٿا.

پنهنجي نظريي جي پٺڀرائي لاءِ سراج صاحب آمريڪي آرڪيالاجسٽ ڊاڪٽر نوح ڪريم (Dr. Noah Kramer) جي ڪوجنا جو حوالو ڏئي ٿو. سراج صاحب پنهنجي ڪتاب 'سنڌي ٻولي' ۾ لکي ٿو "ڊاڪٽر نوح ڪريم آمريڪا جو هڪ مشهور عالم ۽ سميري تمدن جو وڏو ماهر مڃيو وڃي ٿو. سندس تصنيفون جهڙو مشهور آهن ۽ سرجان مارشل جهڙن عالمن جي صف ۾ سندس شمار ٿئي ٿو. هو صاحب پينسلوانيا يونيورسٽي جي عجائب گهر ۾ "سميريالاجسٽ" مقرر ٿيل آهي. هن صاحب جو چوڻ آهي ته سميري تمدن ۾ جيڪي مٽيءَ جي تختين تي لکيل اهڃاڻ آهن، انهن مان ثابت ٿئي ٿو ته اتي جا ماڻهو ڪنهن اهڙي تمدن کي "دلمون" سڏيندا هئا جو سندن اوڀر پاسي هئي، جنهن جي لاءِ هنن جي دلين ۾ سارا ۽ عقيدت منڊي جا جذبات هوندا هئا. ڊاڪٽر صاحب جو خيال آهي ته اهو اشارو موهن جي دڙي جي تهذيب ڏانهن آهي. مهرون سمير ۾ لڌيون آهن ۽ موهن جي دڙي ۽ هڙپا مان ڪي سميري شيون پڻ لڌيون آهن. اهو ڏيکاري ٿو ته انهن ٻنهي تهذيبن جي وچ ۾ تجارت تي ۽ تمدني رابطو هو."

مٿيون بيان اهو ظاهر ٿو ڪري ته سنڌي تمدن سامي تمدن کان گهڻو مٿانهين ۽ قديم هئي، جنهن لاءِ هنن کي مذهبي عقيدت هئي.

سنڌي ٻوليءَ بابت جيڪي ٿئي نظريا آهن اهي هڪٻئي کان ڪافي مختلف آهن، يعني پهرين نظريي مطابق سنڌي سنسڪرت جي ڌيءَ آهي، ٻي نظريي مطابق سنڌي سنسڪرت جي پيٽ آهي ۽ ٽئين نظريي مطابق سنڌي سنسڪرت جي ماءُ آهي. انهن نظرين جي متعلق ڪيترائي عالم چنڊ چاڻ ڪندا رهيا آهن. ڪافي بحث مباحثي کان پوءِ اها ڳالهه واضح ٿي وئي آهي ته سنڌي ڪنهن به طرح سان سنسڪرت جي ڌيءَ نه آهي. هن ڳالهه کي ثابت ڪرڻ لاءِ هيٺيان دليل ڏنا وڃن ٿا:

- (1) سنڌي ٻوليءَ مان جيڪڏهن سنسڪرت فارسي ۽ عربي جا لفظ خارج ڪيا وڃن ته به ايترا لفظ بچن ٿا جن سان پورو مڪالمو ترتيب ڏئي سگهجي ٿو.
- (2) جڏهن آريه هندستان ۾ داخل ٿيا هئا ان وقت انهن پنهنجون بينڪون غالباً ملتان ۽ ڪشمير وٽ قائم ڪيون ۽ هن ايراضيءَ جون پنهنجون ٻوليون هيون جيڪي پوءِ ايراني آرين جي اچڻ ڪري ايراني اثر هيٺ آيون. سنسڪرت ان وقت گنگا جمنڊا واري ۾ پنهنجون ارتقائي منزلون طءُ ڪري رهي هئي ۽

اتان جي مقامي ٻولين تي پنهنجو اثر ڇڏي رهي هئي. سنڌ ۾ ان وقت قديم سنڌي رائج هئي ۽ 600 قبل مسيح تائين سنڌ تي جيڪو اثر پوندو رهيو اهو ڪشمير ۽ ملتان واري علائقي مان ڌاري ٻولين جو هو.

(3) سنسڪرت وارو خيال ان تي ٻڌل آهي ته هندستان جون جملي ٻوليون سنسڪرت مان نڪتل آهن جنهن ڪري هر ڪنهن ان جو عڪس ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ گمانِي دليل گهڻا ڏنا اٿن.

(4) سنڌي گرامر سنڌي کي سنسڪرت ۽ ان مان نڪتل ٻين ٻولين کان الڳ ڪري ٿو.

(5) سنڌي جي سنسڪرت مان نڪرڻ کي تقويت هندن، مذهب جي بنياد تي ڏني. پاڻ چيائون، ”سنڌي يا ته سنسڪرت مان نڪتل آهي يا ته عربي مان پر جيئن ته عربي ٻاهران آئي آهي ان ڪري سنڌي سنسڪرت مان نڪتل ڏسڻ ۾ اچي ٿي.“

مٿئين بحث کان پوءِ پهرئين نظريي کي رد ڪرڻ کان سواءِ چارو ڪونهي يعني اها ڳالهه ثابت ٿي چڪي آهي ته سنڌي سنسڪرت جي ڌيءُ نه آهي. سنڌي ٻوليءَ جي بڻياد بابت ڊاڪٽر غلام علي الانا جو 1967ع ۾ تمامي مهراڻ ۾ هڪ تفصيلي مقالو ڇپيو. پاڻ لکن ٿا، ”ڪن به ٻن يا ٻن کان وڌيڪ زبانن جي تقابلي مطالعي لاءِ جن اهم جزن جي اڀياس ۽ پيٽ جي ضرورت آهي اهي آهن:

(1) صوتي هڪجهڙايون (2) لفظن جي ڌاتن جون هڪجهڙايون (3) ڪردنتن جي بناوت جا هڪجهڙا اصول (4) اسمن ۽ فعلن جي گردانتن ۾ هڪجهڙايون (5) ضميرن ۽ حرفن ۾ هڪجهڙائي: مطلب ته اگر ڪن به ٻن يا ٻن کان وڌيڪ ٻولين ۾ اهي سڀ هڪجهڙايون موجود هونديون ته پوءِ چئبو ته يا ته هڪ زبان ٻيءَ مان ڦٽي نڪتي آهي يا ٻئي (يا وڌيڪ) زبانون ڪنهن هڪ ئي ساڳئي بنياد جون شاخون آهن؛ يعني هڪ ئي بنياد مان ڦٽي نڪتيون آهن. سنسڪرت ۽ سنڌيءَ ۾ اهڙيون ٻيڻيون هڪجهڙايون موجود آهن. تنهن ڪري انهن هڪجهڙاين جي اصول موجب، سنسڪرت ۽ سنڌي به ڪنهن هڪ ئي بنياد مان ڦٽي نڪتل ٻيون لڳن.“

هاڻي جيڪڏهن سنڌي ۽ سنسڪرت جو بڻياد ساڳيو آهي ته پوءِ اها بنيادي ٻولي ڪهڙي هئي؟ انهيءَ سوال جو جواب ديوان پيرو مل جي ڪتاب ۾ ملي سگهي ٿو. ديوان صاحب سنسڪرت لفظ جي معنيٰ سمجهائيندي لکي ٿو، ”سنسڪرت لفظ جو ڌاتو يا بنياد آهي ’ڪره‘ جنهن

جي معنيٰ آهي ڪيل، 'سر' هڪ اڳياڙي آهي جنهن جي معنيٰ 'چڱو'، تنهن ڪري سر + ڪرت (سنسڪرت) ٻولي معنيٰ چڱي يا صاف ٿيل يا سڌاريل (Polished or refined) ٻولي.

ديوان صاحب جي وضاحت مان اهو نقطو واضح ٿئي ٿو ته سنسڪرت ڪنهن ٻي ٻوليءَ جي سڌاريل شڪل آهي يعني اصل ٻولي نه آهي. ديوان پيرو مل ٻئي هنڌ پراڪرت لفظ جي معنيٰ سمجهايندي لکي ٿو "پراڪرتيءَ جي معنيٰ پيدا ٿيل ٻولي. پراڪرت جي هڪ معنيٰ آهي قدرتي (Natural) ۽ ٻي معنيٰ اٿس "اصلوڪي ٻولي" (Original) پر ڪرتيءَ جو ضد آهي "وڪرتي" جنهن جي معنيٰ آهي "بگڙيل صورت"

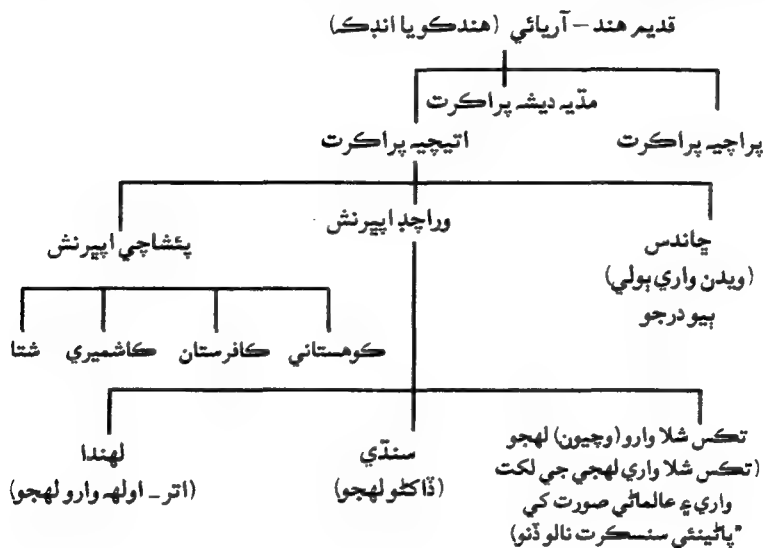
ڪاڪي پيرو مل جي وضاحتن تي ڊاڪٽر الانا صاحب تبصرو ڪندي لکي ٿو "ٻنهي لفظن - پراڪرت ۽ سنسڪرت - جي وصفن جي جائزي کان پوءِ اهو سوال ٿو پيدا ٿئي ته اهو ڪيئن ٿو ممڪن ٿي سگهي ته "سڌاريل يا صاف ٿيل يا اجاريل ٻولي (سنسڪرت) مان قدرتي يا اصلوڪي ٻولي (پراڪرت) ڦٽي نڪتي هوندي؟ پر حقيقت ۾ ته پاڻ اصلوڪي يا قدرتي ٻوليءَ (پراڪرت) مان صاف ٿيل يعني سڌاريل يا اجاريل ٻولي يعني سنسڪرت ڦٽي نڪتي هوندي ٻين لفظن ۾ ائين چئبو ته سنسڪرت پراڪرت جو اصلي بنياد نه آهي، پر سنسڪرت ته پاڻ پراڪرت جي سڌاريل ۽ اجاريل صورت آهي، يعني پراڪرت، سنسڪرت جو اصلي بنياد آهي."

"يورپ ۽ هندستان جا ڪيترائي ماهر انهيءَ راءِ جا آهن ته هندو پاڪ جون جملي ڏيهي ٻوليون، پراڪرتن جون ئي بدليل صورتون آهن ۽ نڪي سنسڪرت جون بدليل صورتون. يعني ته سڀئي ڏيهي ٻوليون پراڪرتن مان ئي ڦٽي نڪتل آهن. جيڪي عوامي يعني روزمره واريون ٻوليون هيون ٻين لفظن ۾ ائين چئبو ته سڀني ڏيهي ٻولين جي ماءُ سنسڪرت نه، پر قديم پراڪرت آهي."

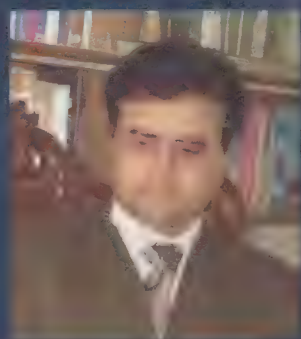
مٿين بحث مان اها ڳالهه ثابت ٿي ٿئي ته پراڪرت ڪا هڪ ٻولي ڪانه هئي، پر ان جا ڌار ڌار لهجا هئا، جيڪي ڌار ڌار خطن ۾ ڳالهايا ويندا هئا. انهن لهجن مان هڪ لهجي، برهمڻن جي اثر هيٺ عالمانه صورت ورتي. اهو لهجو برهمڻن تائين ئي محدود رهيو ۽ پوري برصغير ۾ ڦهلجي نه سگهيو ۽ نه وري ڪنهن دؤر ۾ ڪو عوامي ٻوليءَ جي حيثيت ۾ ڳالهايو ويندو هو.

ڊاڪٽر الانا لکي ٿو "ماهرن جي بيان ڪيل نظرين جي مطالعي ڪار،

پوءِ چئڻي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻولي سنسڪرت جي شاخ نه آهي، پر سنڌي سنسڪرت ۽ لهند، تنهي جو اصلي بنياد. قديم پراڪرت جي هڪ ئي لهجي، يعني اڏيچيه لهجي جو هڪ محاورو ”وراڄڊا پيرنش“ آهي. هن پوري بحث جو نتيجو هيٺ چارٽ جي صورت ۾ ڏجي ٿو:

گذريل ڪجهه سالن دوران جهڙيءَ ريت ادبي تاريخن جي نالي ۾ انتهائي غير معياري غير علمي، ناڪاره، ناقص ۽ بازاری ڪتاب سامهون آيا آهن. تن مانهن جو تاريخ جي ڪتابن تان ويساھ ئي ڪٽائي ڇڏيو آهي. انهن ڪتابن ۾ نه فقط انگن اکرن ۽ معلومات جون هي تحاشا غلطيون آهن، پر غلط ڪاريون به ليل آهن ۽ انهن جا ليکڪ ڪاروباري پبلشرن جي گهرج ۽ خواهش مطابق سالو پيپرن ۽ ڪاٺين نما تاريخ جا ڪتاب لکي پوري 'خلوص' ۽ 'نيڪ نيتي' سان ادبي تاريخ مٿان سنڌين تي سنڌين لکائڻ ۾ رڳو اُن ادبي تاريخ جنهن ذميداري سنجيدگي، ايمانداري ۽ علمي گهرائي جي گهرجائو آهي، اهڙيون بازاری ادبي تاريخون ان کان بلڪل وانجهيل ملنديون. ان ڪري اڪبر ڏاڍو سلو ڪيو آهي جو هن پنهنجي ڪتاب کي ادب جي تاريخ بجاءِ "سنڌي ادب جو مختصر جائزو" سڏيو آهي. جيتوڻيڪ هيءُ جائزو ڪئين ادبي تاريخن کان گهڻو معياري ۽ پرڀر آهي ۽ اهو پڙهندڙ جون کور آڇون اجهائي ٿو ته ڪي منجهس پڙڪائي به ٿو جيئن اهو وڌيڪ علم ۽ فهم لاءِ ٻين ڪتابن ۽ هن جائزي جي اصل ماخذن جو بد رخ ڪري هن جائزي جي سڀ کان اهم خوبي ان ۾ موجود تنقيدي ٺڪندڙ نظر ۽ ليکڪ جو ڪنهن به قسم جي تنگ نظريءَ کان آجوهجن آهي جڏهن ته هر باب جي آخر ۾ هر هڪ دور يا صنف جي خاص خاص ڳالهين کي جنهن مختصر ۽ بيحد جامع نموني لکڻ جي صورت ۾ نمايان ڪيو ويو آهي. تنهن هن ادبي جائزي کي ڪنهن به ادبي تاريخ کان مختلف ٿي نه. معتبر بڻائڻ ۾ به ڪردار ادا ڪيو آهي.

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

آنتي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرنڊڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪڙ جاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪڙ جاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جھڙيءَ طرح وٽن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، ڀُڪارَ سان
تشبيه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم-گولو،

جيڪي به کڻين، جيڪي به کڻين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بم جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)